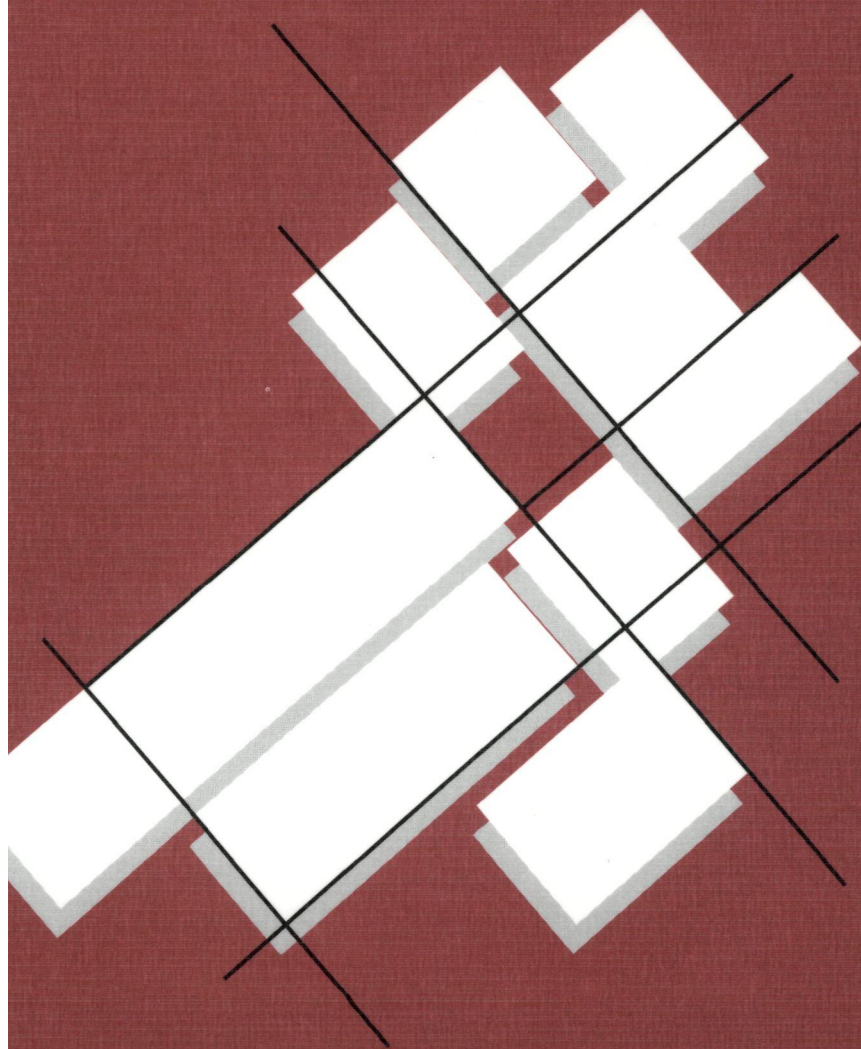

HET DIALECTENBOEK 8

PROEVEN VAN DIALECT

Een kijkje in de keuken
van de Nederlandse dialecten

Wat is een *kermenaavizier*? Waar spreekt men van *keugiesbutter*? Hoe noemt men slappe koffie in bijvoorbeeld Friesland of Vlaams-Brabant en wat is de herkomst van de benaming *mollesla*?

Deze en veel meer vragen worden beantwoord in het achtste dialectenboek van de Stichting Nederlandse Dialecten. In *Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten* staan dialectwoorden en -uitdrukkingen in verband met eten en drinken centraal. De auteurs van de verschillende regio-bijdragen besteden elk op hun eigen manier vanuit taalkundige invalshoek aandacht aan de dialectbenamingen voor alledaagse voedingsproducten en gebruiksvoorwerpen in de keuken, aan de geografische verspreiding van die benamingen en aan de herkomst ervan.

Proeven van dialect bevat ook de lezingen gehouden op de achtste dialectendag (Ede, 12 maart 2005). Dr. Jan Stroop bespreekt uitgebreid de ontwikkelingsgeschiedenis van de ui, de paardebloem en de patates frites, dr. Joep Kruijssen bekijkt de Romaanse invloed in de dialectkeuken van het zuidelijke Nederlands en 'Nederbelg' Derk-Jan Eppink vertelt over zijn persoonlijke en journalistieke ervaringen met taalvariatie in Vlaanderen en Nederland.

Sluitstuk is een geactualiseerde Wegwijzer met publicaties en adressen voor geïnteresseerden in de Nederlandse dialecten.

ISBN 90-73869-08-0

HET DIALECTENBOEK 8

**PROEVEN VAN
DIALECT**

Een kijkje in de keuken
van de Nederlandse dialecten

Het dialectenboek

Het dialectenboek 1. Kroesels op de bozzem. Waalre 1991.
ISBN 90-73869-01-3.

Het dialectenboek 2. Van de A tot de AA. Waalre 1993.
ISBN 90-73869-02-1.

Het dialectenboek 3. Dialect in beweging. 100 jaar na de enquêtes van Willems en Aardrijkskundig genootschap. Groesbeek 1995.
ISBN 90-73869-03-X.

Het dialectenboek 4. Nooit verloren werk. Terugblik op de Reeks Nederlandse Dialecten (1925-1982). Groesbeek 1997.
ISBN 90-73869-04-8.

Het dialectenboek 5. In vergelijking met dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête (1998). Groesbeek 1999.
ISBN 90-73869-05-6.

Het dialectenboek 6. Van de Streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen. Groesbeek 2001.
ISBN 90-73869-06-4.

Het dialectenboek 7. Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectverschil. Groesbeek 2003.
ISBN 90-73869-07-2.

Het dialectenboek 8. Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten. Groesbeek 2005.
ISBN 90-73869-08-0.

te bestellen bij:

Stichting Nederlandse Dialecten
Gen. Gavinstraat 344
NL-6525 MR Groesbeek
Tel. 024-361 20 48

Beukendreef 11
B-9770 Kruishoutem
Tel. 09-264 40 79

Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten. Onder redactie van V. De Tier, R. Keulen en J. Swanenberg. Groesbeek 2005: Stichting Nederlandse Dialecten.- Ill.- (Het dialectenboek; 8) Met lit. opg. ISBN 90-73869-08-0

HET DIALECTENBOEK 8

**PROEVEN VAN
DIALECT**

**Een kijkje in de keuken
van de Nederlandse dialecten**

onder redactie van
**Veronique De Tier,
Ronny Keulen en
Jos Swanenberg**

STICHTING NEDERLANDSE DIALECTEN

GROESBEEK 2005

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	9
Jan Stroop Wat u moet weten voor u gaat eten	15
Joep Kruijsen Taartenpom of hoe ver reikt de fijne Franse keuken?	37
Derk-Jan Eppink Dialect, lekker gebekt	57
Friesland Eric Hoekstra Een Fries menu dialectgeografisch bekeken	63
Groningen Siemon Reker Eten uit de Groninger keuken	79
Drenthe en Stellingwerf Henk Nijkeuter en Henk Bloemhoff Voor fijnproevers: uit de dialectologische keukens van Drenthe en Stellingwerf	101
Overijssel André Hottenhuis en Harrie Scholtmeijer <i>Sjoekse oet ne smodde</i> keukentermen uit Overijssel	123
Gelderland Charlotte Giesbers en Lex Schaars Dialect in de Gelderse keuken	143

Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht	161
Siemon Reker, Harrie Scholtmeijer, Jos Swanenberg en Veronique De Tier	
<i>Van hijlikmaker, keugiesbutter en pikketanus</i>	
Eten en drinken in Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht	
Zeeland	185
Veronique De Tier	
<i>Van jikkemienen, postekop en vosse soppen</i>	
Zeeuws in de keuken	
Noord-Brabant	207
Jos Swanenberg	
<i>D'r wier veul en goewd ge-ète</i>	
De Brabantse maaltijd <i>van smèrreges vruug tot saoves laot</i>	
Nederlands-Limburg	221
Ton van de Wijngaard	
<i>'n Limburgse kermenaaviziet:</i>	
<i>van huidvleisj, pesjtoersjtukker en waggelemannes</i>	
Belgisch-Limburg	239
Ronny Keulen	
<i>Spek be eier en de örte van de noen</i>	
Enkele dialectwoorden uit de Belgisch-Limburgse keuken	
Antwerpen	259
Miet Ooms	
<i>Beuling met peekes en als dessert een appelkok</i>	
De Antwerpse keuken nader bekeken	
Vlaams-Brabant	271
Ines Blomme	
Koffie-flets in Vlaams-Brabant	
Snoepje, roomhoorn, pannenkoek, slappe koffie en koffiedik in de dialecten van Vlaams-Brabant	

Oost-Vlaanderen Jacques Van Keymeulen Een handvol etymologieën voor Oost-Vlaamse woorden over voeding	291
West-Vlaanderen Reinhild Vandekerckhove De taalhistorische gelaagdheid van het West-Vlaamse dialectbuffet	303
Frans-Vlaanderen Hugo Ryckeboer Taalspecialiteiten uit de Frans-Vlaamse keuken.	315
Ton van de Wijngaard Wegwijzer Nederlandse Dialectologie A1. Publicaties landelijk A2. Publicaties per regio B1. Landelijke instituten en instellingen B2. Instituten en instellingen per regio	321

VOORWOORD

Met *Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten* presenteert de Stichting Nederlandse Dialecten haar achtste dialectenboek. Het cijfer 8 zal niemands aandacht trekken, maar ingewijden weten dat achter dit cijfer drie lustra schuilgaan: de Stichting Nederlandse Dialecten bestaat in maart 2005 namelijk 15 jaar en dat is toch wel een vermeldenswaardige verjaardag. Al 15 jaar lang organiseert de SND een (tweejaarlijkse) dialectendag rond een specifiek thema en publiceert ze ter gelegenheid van die dialectendag ook telkens een boek waarin het thema voor alle regio's van het Nederlandse taalgebied een concrete invulling krijgt. Zeventien 'regio-auteurs' hebben er telkens voor gezorgd dat het dialectlandschap van hun streek vanuit vele perspectieven belicht werd en dat is ook in dit boek niet anders.

Na twee dialectendagen in het zuiden van ons taalgebied (2001: Alden Biesen (Belgisch-Limburg), 2003: Middelburg (Zeeland)) zijn we wat noordelijker getrokken en in Ede beland. Daarmee zitten we halfweg tussen twee steden die eerder als locatie voor de dialectendagen gediend hebben: Zwolle (1999) en 's-Hertogenbosch (1991, 1993, 1995, 1997). In laatstgenoemde stad is het verhaal van de SND écht begonnen: hoofddoelen van de SND zijn namelijk het stimuleren van breed opgezet onderzoek naar de dialectsituatie in het Nederlandse taalgebied (taal- en dialectvariatie, dialectverandering, dialectliteratuur) en het in gepopulariseerde vorm bekendmaken van resultaten van dergelijk onderzoek bij het grote publiek. Dat was meteen het uitgangspunt voor de eerste dialectendag in Den Bosch en dat is niet veranderd. Zowel voor de evenementen als voor de publicaties van de SND heeft altijd gegolden dat ze kwaliteitsvol én laagdrempelig willen zijn. Met de professionele expertise van de bestuursleden hopen we telkens weer die kwaliteitsgarantie te kunnen bieden, maar het unieke van de SND is dat ze wetenschappelijke kennis over de enorme dialectvariatie in het Nederlandse taalgebied op een prettige en toegankelijke manier naar het grote publiek wil brengen. Op de dialectendagen en de eraan gekoppelde dialectenboeken worden deze doelstellingen steeds weer geconcretiseerd. Het grote publiek is er steeds geweest, zowel letterlijk als figuurlijk, en bleef zo niet langer doelstelling, maar werd ook onze grootste stimulans.

Welbeschouwd is misschien wél bijzonderder dat de SND voor de achtste maal een Vlaams-Nederlandse Dialectendag organiseert dan dat ze ermee begon in 1991. Er zijn dingen gelijk gebleven maar er is in de afgelopen 15 jaar ook veel veranderd, en dat geldt zeker voor de wereld van de dialectologie, de vijver waaruit de SND haar bestuursleden rekruteert. Er heeft zich een verschuiving voltrokken in de werkgelegenheidsfeer die opmerkelijk is: op alle instituten, in Nederland én in Vlaanderen, is de primair gefinancierde onderzoeksruimte voor dialectologen hard teruggelopen. Lagere overheden – de provincies voorop – zorgen voor een beeld dat iets minder dramatisch is, maar de meeste van de dialectologisch geöriënteerde werkzaamheden zijn tijdelijk en ondergaan een accentverschuiving van het onderzoeksmatige naar dienstverlening, stimulering van lokale initiatieven e.d.m. Dat is ook voelbaar binnen de SND. Door de jaren heen werd steeds meer duidelijk hoezeer de Stichting afhankelijk was van een kleine groep actieve en heel gemotiveerde dialectologen voor wie er geen grens lijkt te bestaan tussen werk en vrije tijd. Die laatste eigenschap was ook meer en meer nodig: in deze sector nam de werkgelegenheid zo af, dat de omvang van het bestuur kromp. Gelukkig konden we die tendens in 2004 door de komst van drie nieuwe en gedreven bestuursleden een beetje keren. Dat het nieuwe bestuur er anders uitziet dan het bestuur van 15 jaar geleden is symptomatisch voor de geschetste situatie: de SND'ers komen niet meer exclusief uit de academische wereld van universiteiten en para-universitaire instellingen, maar ook uit provinciaal gefinancierde erfgoedinstellingen. Dat zorgt voor accentverschuivingen én een nieuwe dynamiek.

Is de achtste Dialectendag een wonder? Ja, en niet alleen organisatorisch, maar ook financieel. Een (vervelend) deel van de werkzaamheden van het bestuur bestaat sinds jaar en dag uit de werving van inkomsten. Die zorg(d)en ervoor dat de deelnemers voor het boek slechts een bescheiden bedrag hoeven neer te tellen en helemaal gratis aan de dag kunnen participeren. Gelukkig waren er uiteindelijk steeds (net) voldoende middelen om dat te realiseren. En gelukkig is er sinds de zesde Dialectendag in Alden Biesen een heel vruchtbare samenwerking met het Vlaams Centrum voor Volkscultuur (VCV) ontstaan. Het VCV levert belangrijke administratieve en inhoudelijke ondersteuning. Oprechte dank gaat bij deze achtste Dialectendag naar Birgit Geudens, die opnieuw haar organisatorische en administratieve efficiëntie demonstreerde. Veel dank zijn we hierbij uiteraard ook verschuldigd aan VCV-directeur dr. Marc Jacobs.

Gewaardeerde financiële steun ontvingen we verder van onze trouwe partners, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en de Vlaamse Gemeenschap. Ook het VSB-fonds steunde al enkele keren. Nieuw is de steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds dat via het Theo Quenéfonds een deel van de kosten op zich neemt. Verder danken we ook de provincie Gelderland voor hun bijdrage.

Het Nederlands Centrum voor Volkscultuur bood steun ‘in natura’ door, naar aanleiding van de dialectendag, een aflevering van hun tijdschrift *Alledaagse Dingen* aan de dialecten en de dialectologie te wijden en dit themanummer gratis ter beschikking te stellen aan alle deelnemers van de Dialectendag.

De SND heeft niet alleen vele financiële en administratieve wegen bewandeld de afgelopen jaren; we kunnen na 15 jaar SND ook terugblikken op vele thematische omzwervingen. Dialectverandering, dialect en familienamen, het bewustzijn van dialectverschil, het zijn maar enkele van de vele onderwerpen die het thema vormden van dialectendagen en -boeken. Met ‘dialect in de keuken’ hebben we voor een achtste Dag en Boek een onderwerp gekozen dat een grote herkenbaarheid impliceert. Zoals uit de lectuur van het boek zal blijken, was het echter niet de bedoeling om het thema volkskundig te benaderen. De invalshoek is, zoals altijd, taalkundig. De regio-auteurs bespreken dialectbenamingen voor voorwerpen, begrippen of uitdrukkingen uit de keuken- en voedingsfeer vanuit hun verschijningsvorm (dialectkenmerken) en/of geografische verbreiding en/of etymologie. Met die dialectbenamingen belanden we vaak vanzelf op het pad van de streekgastronomie en de lokale eetgewoonten, maar vele bijdragen zijn gewijd aan bijzondere benamingen voor heel alledaagse voedingsproducten en gebruiksvoorwerpen: bonen, kool, brood, melk en eieren; lepel, vork en mes... De aardappel is een ‘topper’: hij keert in vele bijdragen terug in even zovele (dialect)gedaanten. Ook spek en ham hebben velen geïnspireerd. Aan het ‘eten’ wordt ook vaak de appreciatie van eten en eetgewoonten gekoppeld: zo vinden we in het Nederlandse taalgebied bijv. een rijke waaier aan uitdrukkingen en benamingen voor ‘slappe koffie’.

De regiobijdragen worden voorafgegaan door de teksten van de lezingen die op de Dialectendag gehouden werden door Jan Stroop, Joep Kruijzen en Derk-Jan Eppink. Jan Stroop bekijkt alledaagse voedingsproducten

als de aardappel en de ui door een historisch-taalkundige bril en maakt ons duidelijk dat niet alleen de producten maar ook hun benamingen een lange voorgeschiedenis hebben. Joep Kruijzen onderzoekt de (verregeaande) invloed van het Frans op de Nederlandse keuken. 'Nederbelg' Derk-Jan Eppink onderhoudt ons over (de verschillen in) appreciatie en gebruik van dialecten in Vlaanderen en Nederland.

Het boek wordt naar gewoonte afgesloten met de Wegwijzer Nederlandse Dialectologie, geredigeerd door Ton van de Wijngaard. De wegwijzer biedt een overzicht van relevante literatuur op het gebied van de Nederlandse dialecten en een overzicht van adressen van instellingen in Vlaanderen en Nederland waar dialectologisch onderzoek uitgevoerd wordt. Ook opgenomen zijn bibliotheken waar de geïnteresseerde in dialectologische publicaties zijn gading kan vinden.

Ter afsluiting van dit inleidend woord danken we van harte Veronique De Tier, Ronny Keulen en Jos Swanenberg voor het nauwgezette redactiewerk, een heikele onderneming die vele uurtjes (vrije) tijd opgeslorpt heeft maar onder 'leiding' van eerstgenoemde tot een goed einde gebracht werd. De 15-jarige SND hoopt de lezer hiermee op veel leesplezier te kunnen trakteren!

Reinhild Vandekerckhove
Voorzitter SND
Siemon Reker
Vice-voorzitter SND

THE GREAT WALL OF CHINA

The Great Wall of China is a series of walls and fortifications built by the Chinese to protect their northern borders from nomadic invasions. It is one of the most famous landmarks in the world.

The wall was built in several stages, starting from the 7th century BC and continuing through the Ming Dynasty (1368-1644).

The wall is made of brick, stone, and tamped earth, and stretches for over 13,000 miles across northern China.

It is a symbol of Chinese civilization and a testament to the ingenuity and perseverance of the Chinese people.

The wall is a UNESCO World Heritage Site and is a popular tourist attraction for millions of visitors each year.

The wall is a masterpiece of ancient Chinese architecture and a symbol of the country's rich history and culture.

The wall is a testament to the strength and resilience of the Chinese people and a symbol of their enduring spirit.

The wall is a masterpiece of ancient Chinese architecture and a symbol of the country's rich history and culture.

The wall is a testament to the strength and resilience of the Chinese people and a symbol of their enduring spirit.

The wall is a masterpiece of ancient Chinese architecture and a symbol of the country's rich history and culture.

The wall is a testament to the strength and resilience of the Chinese people and a symbol of their enduring spirit.

The wall is a masterpiece of ancient Chinese architecture and a symbol of the country's rich history and culture.

The wall is a testament to the strength and resilience of the Chinese people and a symbol of their enduring spirit.

Jan Stroop

WAT U MOET WETEN VOOR U GAAT ETEN

De keuken van de Lage Landen is van alle markten thuis. De markten in de grote steden bewijzen het. Eerst bedienden die vooral de immigranten die hun eigen groenten wilden, maar gaandeweg waagden ook steeds meer Lagelanders zich aan uitheemse gerechten en begonnen ook thuis-koks en -kokkinnen gerechten te bereiden die de boer aanvankelijk niet kende, maar toch wel wilde eten. Integratie en assimilatie verlopen blijkbaar gemakkelijker via de maag dan via 't hoofd, al is het vooral eenrichtingsverkeer.

Invloed van buitenaf heeft in het Nederlandse taalgebied al millennia lang bestaan, op alle gebied, maar vooral ook op het culinaire. Wie er een etymologisch woordenboek of nog beter het leenwoordenboek van Nicoline van der Sijs op naslaat, zal verbaasd staan over het aantal uitheemse groenten en vruchten dat in onze gebieden in de loop der tijden op tafel gekomen is. Trouwens *dis* en *tafel* zijn ook al leenwoorden (uit het Latijn: *discus* en *tabula*).

Niet dat er geen erfwoorden zijn, natuurlijk wel, want ook voordat hier de Romeinen hun gerechten en attributen gebracht hebben, werd er gegeten. Maar de inheemse pot had toch maar een beperkt repertoire. Erfwoorden, dus Germaanse woorden, op het gebied van groenten, fruit en drank zijn o.a.: *appel, bier, brood, eieren, peen, wortel, braambes*. Vergelijk dit groepje eens met het aantal leenwoorden uit de Romeinse tijd (keuken zelf ook: Latijns *coccina*): *prei, ui, wijn, pruim, kers, peer, koffie, thee, patat, dadel, sinaasappel, citroen, perzik, vrucht, mispel, biet, graan, kool, pastinaak, raap, kaas, boter, sla, patrijs, hennep*. Later, in de Romaanse tijd en in de Middeleeuwen zijn daar nog veel nieuwe woorden bijgekomen, tot op de dag van vandaag. Denk aan *chips, donuts, broccoli*, enzovoorts. Leenwoorden hebben vaak een heel eigen geschiedenis, wat ik nu wil gaan illustreren aan de hand van de benamingen voor de ui, de paardebloem en de patates frites.

UI

Voor een dialectoloog is de ui de mooiste groente die er bestaat. De namen voor de ui vormen namelijk de weerslag van tweeduizend jaar bewogen geschiedenis. Er zijn dan ook weinig begrippen waarover zoveel geschreven is als over de 'Allium cepa L.'. De ui is oorspronkelijk geen inheemse groente. Dat leid ik tenminste af uit het feit dat alle benamingen op één na leenwoorden zijn. Voor het begin van onze jaartelling was er in het gebied dat nu het Nederlandse taalgebied vormt, geen ui te bekennen. Ze zijn hier gebracht door de Romeinen. Natuurlijk was het geen echte import en ook was het niet de bedoeling de barbaren hier een plezier te doen. Nee, de Romeinen namen op hun tochten de goederen mee die ze zelf prettig of zelfs noodzakelijk vonden om het leven te veraangemen. Maar blijkbaar waren de autochtonen toch weer slim genoeg om het nodige van de veroveraars over te nemen.

Van alle benamingen voor de ui is de oudste tegelijk ook de kortste: *un*. Het woord komt in verschillende variaties voor in Limburg, dat wil zeggen in delen van de beide Limburgen, de Belgische provincie Limburg en de Nederlandse. Het woord is ook het gewone woord in Luxemburg. Beide gebieden, het Luxemburgse en het Limburgse, moeten in het verleden een aaneengesloten gebied gevormd hebben. Dat is al zonder nadere bewijsvoering vanzelfsprekend: twee gebieden die hetzelfde woord met dezelfde betekenis kennen, moeten in relatie tot elkaar gestaan hebben. Er komt in dit geval nog bij dat het tussenliggende gebied nu de benaming *ullek* heeft, een samenstelling uit *un* en *look*. Men gaat er dan van uit dat de twee woorden elkaar in hun grensgebied tegenkwamen en, bij wijze van spreken, een fusie aangegaan zijn.

De opvatting dat *un* de oudste ontlening is, wordt uit zijn korte vorm afgeleid. *Un* is namelijk ontstaan uit het Latijnse *unio*. Dat is de eerste naamval van dat woord, met de klemtoon op de eerste syllabe: 'unio. Het woord wordt in verband gebracht met het telwoord *unus* 'een'; de ui is immers, vergeleken met de knoflook die meerdere teentjes heeft, één delig. Door de sterke beklemtoning van de eerste syllabe werden de twee syllabes erna in Germaanse mond zo sterk gereduceerd, of anders gezegd, sleten daar zozeer af, dat ze op den duur helemaal verdwenen. Misschien is het toeval, maar het gebied waar deze *un*-vormen voorkomen valt in de Nederlanden toch aardig samen met het gebied dat het langst

een Romeinse bezetting gekend heeft. Er wordt ook rekening mee gehouden dat het *un*-gebied eenmaal veel groter geweest is en wel tot in Engeland gereikt heeft. Dat hoeft niet in strijd te zijn met wat in de vorige zin staat, want na de grootste uitbreiding van het Romeinse Rijk begon een periode van geleidelijk terugtrekken. Het Limburgse deel van de Nederlanden is het laatste gebied waaruit de Romeinen verdwenen.

In de volgende periode werden Latijnse of, beter nu, Romaanse ontleeningen niet langer meer ontleend in de nominatiefvorm, maar in die van de accusativus. De nominatief is de naamval die een substantief kreeg als het het onderwerp in de zin was: *unio est bonus* 'een ui is goed'. De accusativus is de vierde naamval die een woord kreeg als het lijdend voorwerp was: *habeo unionem* 'ik heb een ui'.

Wanneer die omslag van nominatief naar accusativus bij het ontlenen precies heeft plaatsgevonden, is moeilijk te zeggen, niemand heeft daar in die tijd mededeling over gedaan, maar bij de reconstructie van het verschijnsel wordt gedacht aan de periode tussen 400 en 600 na Christus. Dat was de periode waarin er nog volop contacten bestonden tussen de kern van het Romeinse Rijk en de voormalige wingewesten.

Toen het woord voor 'ui' in deze Romaanse periode opnieuw werd ontleend, had het dan ook de vorm van de accusativus, *unionem*. De klemtoon lag nu op de derde syllabe, *uni'onem*. En weer blijken de andere syllabes steeds meer van hun lengte en klankkwaliteit te hebben verloren. Dat is nu eenmaal het systeem in de Germaanse talen: één syllabe heeft de klemtoon, de andere ervoor en erachter worden gereduceerd en slijten af. We vinden in ons taalgebied een aantal van die stapsgewijs ontstane reductievormen uit *unionem* terug in de prachtige reeks: *anjuin, ajuin en juin*.

Van wat zich tussen *unionem* en de eerste Nederlandse vorm heeft afgespeeld hebben we geen bewijsvormen, maar op grond van vergelijkingen wordt het volgende aangenomen. De *oo* [o.] verandert in een *oe* (→ *joen*), die later *uu* wordt (→ *juun*) en ten slotte diftongeert tot *ui* (→ *juin*). De korte *oe* van de eerste syllabe wordt korte *a*, en wordt verder gereduceerd tot uiteindelijk nul. Dat laatste gebeurt ook met de *n* in de eerste syllabe. Maar de *n* die op het eind staat, blijft bewaard.

Dan is het ontlenen van de naam voor de *ui* nog niet ten einde, want ook in later tijd, de tijd van het vroegmiddeleeuwse Frans, dat is vanaf de negende eeuw, is het nog een keer gebeurd, met *andjoen* als resultaat. Dat dit een latere vorm is dan de vorige, blijkt uit de *oe* in de laatste syllabe. Die heeft niet meer de ontwikkeling *oe* > *uu*, enzovoorts meegemaakt en moet dus van na de periode zijn. Bovendien vinden we de *andjoen*-vormen in een gebied dat wel vaker jonge Franse leenwoorden vertoont.

Er is nog een vorm die om verklaring vraagt en dat is nota bene de vorm van het Algemeen Nederlands, *ui*. Op het eerste gezicht een vreemde *ui*, die niet past in het rijtje van de andere vormen. Er is wel gedacht aan een verplaatsing van het accent naar de eerste syllabe: dus bijvoorbeeld *'ajuin*, waardoor de tweede syllabe ten slotte helemaal verdween, maar een *a* die *uu* wordt, zou toch een zeer ongebruikelijke ontwikkeling zijn.

Eenvoudiger en daardoor aannemelijker is de oplossing die Jan Goossens voorstelt: eerst nog verdere reductie van de eerste syllabe *juun* > *uun*; dan de gewone diftongering > *uin*; vervolgens wordt dan een schwa ingevoegd > *uien*. Deze laatste (enkelvoudsvorm) bestaat daadwerkelijk, namelijk in het gewest West-Friesland van de provincie Noord-Holland. De vorm *uien* werd ten slotte opgevat als een meervoud, waar weer een enkelvoudsvorm uit werd losgemaakt > *ui*.

Zeker de laatste stappen van de reconstructie van Goossens zijn overtuigend, maar bij wat daar aan voorafgaat is ook een andere verklaring denkbaar. De fase *uin* kan namelijk ook uit de eerste ontleningsgolf stammen, die van *un*. Want ook die vorm leidt tot *uun* en dat kan vervolgens diftongeren tot *uin*. Als dat zo is dan zouden we hier inderdaad een aanwijzing hebben dat die eerste ontleningsgolf veel verder gekomen is dan het Limburgse gebied met de korte vorm *un* suggereert. Het feit dat dat veronderstelde tweede *un*-gebied, dat wil dus zeggen het gebied waar nu *ui* gezegd wordt, aan de noordwestelijke buitenkant van ons taalgebied ligt, is daar niet strijdig mee, integendeel. Heel vaak zien we namelijk de oudste verschijnselen (woordvormen of benamingen) aan de periferie, en gezien vanuit de Latinitas, dat is de verzamelnaam voor het gebied waar Romaanse talen gesproken worden, is het gebied van *ui* in elk geval perifeer.

Er zijn dus twee mogelijkheden: *ui* is voortgekomen uit de *ajuin*-vormen van de tweede importgolf of al met de eerste golf, als onderdeel van de *un*-groep. We zullen het wel nooit te weten komen, tenzij een archeoloog in West-Friesland of op Texel een *ui* uit de Romeinse tijd zou opdelven. De kans daarop lijkt me wel uitgesloten. Maar als de *ui* daar in die tijd geweest is, dan moet hij *un* genoemd zijn.

De *ui* zelf mag dan niet inheems zijn, er waren hier wel vervangende groenten uit dezelfde familie van de lelie-achtigen. Die alternatieven heetten *look*. Dat woord komt in allerlei gedaantes voor in zowat alle Germaanse talen: in alle stadia van het Duits: Nederduits *lók*, Hoogduits *louh* en *lauch*, Angelsaksisch *léac*, het Engels: *lek*, *leek* en in het Oudnoors *laukr*. Trouwens in het aangegeven deel van het Nederlandse taalgebied, een strook langs de IJssel en de Maas komen ook nog eens drie varianten voor: *look*, *loek* en *louk*. Het woord houdt geen halt voor de grens; het komt voor tot voorbij Düsseldorf; daar begint het gebied van de combinatievorm *unlek*. De algemene Germaanse aanwezigheid van *look*-vormen betekent niet dat de etymologie van het woord volstrekt duidelijk is. Omdat de *ui* zelf (de bol) bestaat uit samengevouwen bladeren, wordt wel verband gelegd met *lok* in *haarlok*, dat weer verband houdt met woorden voor 'buiigzaam'. Maar dan zijn we nog niet veel verder. Wel mogen we aannemen dat *look* de naam was voor een aan de latere *ui* verwante groente, bijvoorbeeld de bieslook of de knoflook.

Toen de *ui* geïmporteerd werd, zijn er drie vormen van naamgeving gepraktiseerd. De eenvoudigste manier was natuurlijk tegelijk met de nieuwe groente ook de nieuwe naam over te nemen: *un*. Een andere, ook vaak voorkomende methode, was de nieuwe groente voorzien van de naam van een oude vertrouwde en met de *ui* verwante groente, die nu op de achtergrond dreigde te geraken: *look*. De derde methode nam van beide iets: een combinatie van oud en nieuw: *un + look > ullek*. Het is een specificerende naam ongeveer zoals we die ook kennen bij het Vlaamse *jeansbroek*.

Het derde naamtype in het Nederlandse taalgebied is uit het Latijnse *cepa* plus een verkleiningsuitgang *-ulla*: *cepulla*. De letterlijke betekenis van dit woord is niet te achterhalen. De grote etymologische woordenboeken waaronder de Franse *Robert historique* stellen vast dat het Latijnse woord van onbekende herkomst is. De verbreiding van *siepel*,

want zo luidt de Nederlandse variant, is voor een Romaans woord nogal merkwaardig: oostelijk Nederland, te beginnen bij Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland ten oosten van de IJssel en dan verder in een groot gebied in Noord-Duitsland, namelijk Oost-Friesland, Westfalen en Sleeswijk-Holstein.

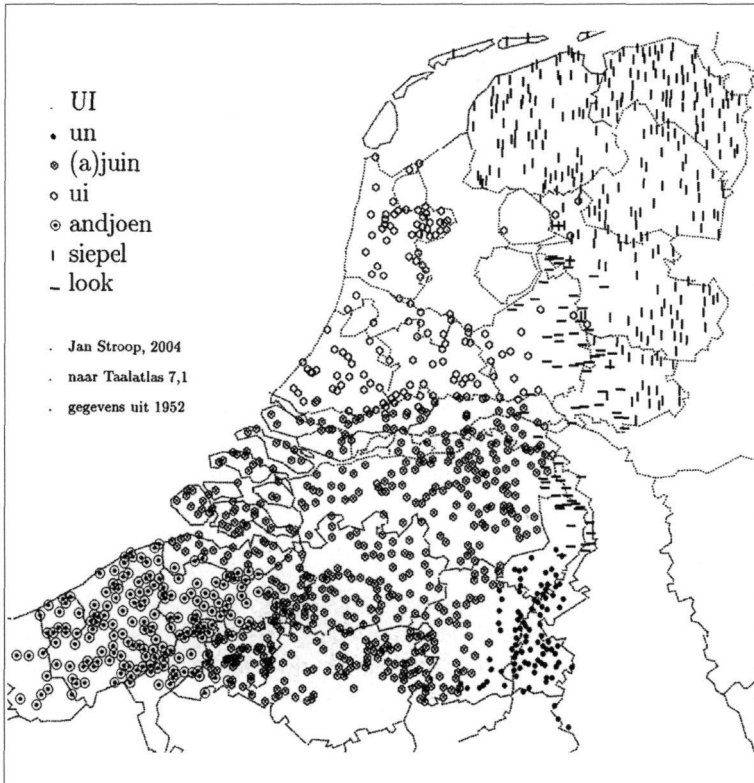
Het woord is vergeleken bij de twee andere van late datum, het is middeleeuws, en dat maakt het nog vreemder. Er is wel geopperd dat *siepel* (groente en naam natuurlijk) vanuit Italië over land naar het noorden gebracht is. Daar pleit de grote afstand tussen Italië en Noord-Duitsland tegen, maar ook het feit dat er tussen *siepel* en Italië heel andere types van het oorspronkelijke woord gebruikt worden: *zwibel* en *zwifel*. Uit deze laatste twee kan nooit *siepel* ontstaan zijn. *Siepel* is ongetwijfeld uit het Italiaans (of middeleeuws Latijn) maar moet in dat Noordduitse en oostelijk Nederlandse gebied terecht gekomen zijn vanuit een andere bron.

De oplossing vinden we in de veronderstelling dat het woord verbreid is vanuit de kloosters in Noord-Duitsland. Het is immers een bekend feit dat kloosters voor de ontwikkeling van de West-Europese beschaving in de ruimste zin van essentiële betekenis geweest zijn. Kloostergemeenschappen waren verzamelplaatsen van de knapste mensen van hun tijd: technici, taalkundigen, kunstenaars, historici, filosofen, botanici, componisten, letterkundigen. Het culturele leven speelde zich voornamelijk af binnen de kloosters. Elke grote kloosterorde kende verder een wijdvertakt netwerk over heel West-Europa. Vindingen die in het ene klooster gedaan werden, werden binnen de kortste keren overgebracht naar alle zusterkloosters elders. Bovendien was Latijn er de voertaal.

Het is dus niet zo'n vreemde gedachte om aan te nemen dat een bepaald klooster begon met de teelt van een nieuw soort ui, misschien overgewaaid of meegenomen uit Italië, een teelt die zo succesvol bleek te zijn dat hij door andere kloosters werd overgenomen. Dat deden vervolgens ook de boeren die in dienst van die kloosters akkerbouw pleegden. Zo zou de naam zich vanuit verschillende kloosters hebben kunnen verbreiden; ook buiten het oudste *siepel*-gebied. In dit licht wordt het anders nogal wonderlijke lemma bij Kiliaan (1599) wat begrijpelijker: *Cebolle, cibol*. Fland. 'Caepula, caepa'. Deze laatste twee woorden zijn zijn 'vertaling', Latijn is immers de 'vertaaltal' in Kiliaans *Etymologicum*. Kiliaan zegt dus dat de eerste

twee woorden ('uitje, ui') betekenen, maar hij doet dat in het Latijn.

Op de taalkaart van de situatie omstreeks 1970 komt nergens in Vlaanderen (dat zijn in dit geval de provincies West- en Oost-Vlaanderen, want die bedoelt Kiliaan) een *siepel*-opgave voor. Misschien is het woord na korte tijd weer verdwenen. Ook moeten we er rekening mee houden dat Kiliaan met *Fland.* bedoelt dat hij het woord uit een Vlaams woordenboek heeft overgeschreven. De auteur van dat woordenboek kan *siepel* ten onrechte hebben opgenomen, waarna Kiliaan het weer van hem heeft overgeschreven.

Kaart 1: De benamingen voor de ui in de Nederlandse dialecten

Trouwens ook de volgende regel uit Bredero, genomen uit het WNT op cd-rom, is, gelet op de geografie van de benamingen voor ui, hoogst opmerkelijk: 'Een ayuynken, een ciepelken, een snecken broot, en twee vijghen'. Ten eerste maakt Bredero verschil; tussen *ui* en *siepel*, maar vooral, hoe kan hij *siepel* kennen? De vorm *ayuynken* die de Amsterdammer Bredero gebruikt, is natuurlijk wel een ondersteuning van de theorie dat het Hollandse *ui* uit *ajuin* is ontstaan en niet uit *un*.

Er is nog een laatste mogelijkheid die in gedachten komt, juist doordat Bredero beide woorden naast elkaar gebruikt. *Cepulla* is vooral in deze diminutievorm (als verkleinwoord dus) in verschillende talen ook de benaming voor 'bieslook' en voor een 'sjalotje'. Waarschijnlijk gebruikte Bredero het woord in deze laatste betekenis; *bieslook* kan niet want dat is een niet-telbaar zelfstandig naamwoord. Bij Kiliaan is dat niet het geval, dunkt me, die bedoelt er gewoon 'ui' mee. Net als de Oost-Nederlanders en de Noord-Duitsers. Wel vraag ik me af of *siepel* niet overal eerst als naam voor de 'sjalot' is ingevoerd, vanwege de verkleinwoordvorm van *cepula* = *siepel*, en pas later de naam voor de 'ui' geworden is.

PAARDEBLOEM

In het Nederlandse taalgebied zijn voor de paardebloem meer dan vijftig namen in gebruik. Een duidelijk teken dat de bloem heel populair was en nog is. Geen wonder, want het is een veelzijdige bloem annex plant, die voor een hoop dingen bruikbaar is: spelletjes als het wegblazen van de pluisjes van z'n zaadbol, het vlechten van kettingen met zijn holle steel en je kunt 'm ook nog eten, dat wil zeggen z'n blaren. Die veelzijdigheid komt natuurlijk ook tot uitdrukking in de naamgeving. Ik geef hier een kleine bloemlezing: *boterbloem*, *kankerbloem*, *koebloem*, *koe-oog*, *luizebloem*, *meibloem*, *melkbloem*, *melkwied*, *melkkruid*, *papekruid*, *papekop*, *papestoel*, *platterbloem*, *plaatbloem*, *varkensbloem* en *zoermelk*. De vier belangrijkste staan op het kaartje (zie kaart paardebloem)en die bespreek ik hier dan ook.

De bekendste naam, die tegelijk ook de naam van het Standaardnederlands is, is *paardebloem*. De naam *paardebloem* is ontstaan in een tijd dat het woord *paard* nog volop in gebruik was om een negatief, pejoratief

betekeniselement aan een woord toe te voegen. Dat lijkt gek, maar er zijn toch meer voorbeelden van. Denk eens aan *paardekastanje*, voor de wilde, giftige kastanje. Bij plantennamen geeft het voorgevoegde *paard-* vaak aan dat een plant niet als voedsel of geneesmiddel bruikbaar is, dit in tegenstelling tot een andere plant die er sterk op lijkt. Het is, zou je kunnen zeggen, een soort paardenmiddel om die twee toch maar goed van elkaar te onderscheiden. Op dezelfde manier worden gebruikt de synoniemen *ros-*, *ho(r)s-* en *hengst-*.

Het tweede namentype voor de paardebloem is eigenlijk van hetzelfde soort. In dit geval is het zelfs gemakkelijker de ontwikkeling van de verschillende namen te reconstrueren dan bij *paardebloem*. Het is het type *hondebloem*. *Hond-* heeft dezelfde negatieve betekenis als *paard-* eenmaal gehad heeft. Bij *hond-* is die negatieve functie in onze cultuur nog steeds duidelijk aanwezig, bijvoorbeeld in woorden als *hondenweer*, *hondenbaan*, om van ergere maar niet te spreken. Het aantal gevallen waarbij *hond-* de onbruikbare van twee op elkaar lijkende planten aangeeft, is ook veel groter.

De benaming *kettingbloem*, die ook weer diverse varianten kent, heeft te maken met een door kinderen gespeeld spelletje. Ze maken gebruik van de holle stengels van de paardebloem door in het dikke holle einde het beginstuk te stoppen; zo krijg je schakels voor een ketting. Het spreekt vanzelf dat ook dit weer een exclusieve *paardebloem*-benaming is, omdat geen andere plant zich voor dat spelletje leent. Er is nog iets bijzonders aan de hand met de naam *kettingbloem*. Oorspronkelijk heeft dit woord tot de kindertaal behoord, maar later heeft het zich weten op te werken tot 'reguliere' benaming. Het beste bewijs daarvoor leveren de streken en plaatsen waar *kettingbloem* of een variant bij kinderen voorkomt, naast een andere naam die volwassenen gebruiken.

In tegenstelling tot de drie vorige benamingen zijn de namen van de groep *pisbloem* wel specifieke namen voor de paardebloem. Tot die groep behoren: *pissenlit*, *pissebed*, *zeikebed*, *beddepisser* en *beddezeiker*, op de kaart allemaal samengevat in *pisbloem*. Er is geen andere plant die een van deze namen draagt. Al deze namen met *pis-* zijn het gevolg van de bijzondere bruikbaarheid van de paardebloem. Laten we bij de oudste vorm beginnen, want die zal ons het snelst bij de verklaring van deze

merkwaardige naamgeving brengen.

Pissenlit is natuurlijk oorspronkelijk een Franse benaming, die letterlijk betekent 'pis-in-bed'. Hij komt ook wel in de Nederlandse dialecten voor, maar meer in zijn vertaalde vorm *pissebed*. De paardebloem heet zo, wordt gezegd, vanwege zijn diuretische werking: hij bevordert het urineren. De plant is om die eigenschap in de middeleeuwse geneeskunde inderdaad wel gebruikt, al is het niet vaak. Dat is dan ook niet de reden dat de plant deze naam gekregen heeft en zo wijd verbreid geraakt is. Er waren in de Middeleeuwen namelijk tientallen andere planten om dezelfde eigenschap in gebruik. Ze hebben geen van alle een naam die met die eigenschap verband houdt.

Het verschil tussen de paardebloem en die andere 'diuretische' planten is dat de bladeren van de paardebloem in de loop van de Middeleeuwen een soort volksvoedsel zijn geworden, vooral van arme mensen. Ze werden gegeten als sla, vooral de bladeren die, doordat ze door een molshoop bedekt waren en dus geen daglicht zagen, bleek en mals gebleven waren. De gewoonte om paardebloemblaren te eten is vooral in de 16e eeuw enorm toegenomen. Gelet op de oudste benaming van dit type, het Franse *pissenlit*, mogen we wel veronderstellen dat het eten van de paardebloem in Frankrijk begonnen is. Het is duidelijk dat juist door dat eten de urine-afdrijvende werking van de plant als bijwerking moest opvallen.

Dodoens, alias Dodonaeus, de bekende plantkundige uit de 16 eeuw, geeft er een mooie beschrijving van: "Maer dit cruydt stopt dan de camerganck (= stoelgang) ende opent de darm aderkens ende daer door comter meer pisse inde blase gesoncken dan de ionge kinderen wel machtig zijn in te houden, in sonderheydt als sy slapen: waerom dat sy daer door onwetens ende tegen heuren danck in 't bedde pissen ende om die oorsaccke wort dit cruydt *Pissebedde* geheeten"

Dodonaeus is ook de eerste in ons taalgebied die de paardebloem vermeldt, en wel in zijn *Cruydeboek* uit 1554. De eerste Franse vermelding is niet zoveel ouder, namelijk uit 1536. Dat correspondeert goed met het hiervoor gesignaleerde feit dat de gewoonte de plant te eten in de zestiende eeuw sterk is toegenomen en in Frankrijk begonnen is. De vorm *pissebedde* treffen we aan bij Plantijn (1573), Kiliaan vermeldt in 1599 al twee vormen: *pis-bedde* en *pisbloeme*.

De Nederlandse varianten van het Franse *pissenlit* waarvan de verbreiding in detail te vinden is op kaart 4 van aflevering 9 van de *Taalatlas van het Noord- en zuid-Nederland*, zijn gemakkelijk te verklaren. *Beddepisser* is een omzetting van de al eerder genoemde vertaling *pissebed*. Het is een geval van woordmetathesis, woordomzetting zoals we ook kennen in *sinaasappel* > *appelsien*.

Pisbloem is weer een logisch vervolg op *pissebed*; 't kan opgevat worden als 'bloem die pist of doet pissen', iets soortgelijks dus als *beddepisser*. *Pisbloem* heeft, waarschijnlijk door zijn kernachtige karakter, het meeste succes gehad van deze groep. Daarom heb ik op mijn kaartje het type deze naam gegeven. Bijna het hele gebied op de kaart dat het type *pisbloem* heeft, heeft ook inderdaad de vorm *pisbloem*. Uitzondering is het zuidwestelijke deel. *Pisbloem* is naar het zich laat aanzien in Antwerpen ontstaan en heeft zich van daaruit over de wijde omgeving verbreid. Begrijpelijk bij een stad die in de zestiende eeuw een enorm cultureel overwicht had.

De groep *pis*-namen is op een bepaalde manier in twee subgroepen te verdelen, namelijk in die zin dat naast de nettere vorm met *pis*- vaak ook een wat grovere vorm met *zeik*- verschijnt. Een onderlaag en een bovenlaag, zou je kunnen zeggen, die alle twee overal voorkomen. Maar de samenstellingen met *zeik*- komen toch vooral in het zuidwestelijke deel van ons taalgebied voor. Opvallend is wel dat de variant *zeikbloem* vrijwel niet voorkomt.

De benaming *salaadbloem*, die overigens maar weinig voorkomt, verwijst natuurlijk ook naar consumptie door mensen. Er bestaan nogal wat blarenbenamingen in deze sfeer. *Molsla*, *paardesla*, *zeiksla*, en dergelijke, steeds met *sla* als tweede lid. De meeste komen voor in Oost-Vlaanderen en daar hebben we nu juist ook de meeste opgaven van *salaadbloem*. Mogelijk is hier het eten van de paardebloemblaren nog algemener geweest dan elders, waardoor er meer namen konden ontstaan. Niet zonder betekenis is wellicht dat het gebied aan Frankrijk grenst.

Suikerijbloem is afgeleid van de bladbenaming *suikerij*; ze komen alle twee in hetzelfde gebied voor. Het woord *suikerij* is de venederlandsing van het Franse *cichorei*, dat ook gebruikt wordt voor de echte cichorei (*Cichorium Intybis* L.), die verwant is aan de andijvie. Ook deze echte

cichorei wordt net als de paardebloemblaren bij voorkeur gegeten als hij bleek of zelfs wit is. Hij heet dan *Brussels lof*, of *witlof*. De naam *suikerij* in de betekenis ‘cichorei’ komt in de Nederlanden vrij algemeen voor, in het bijzonder in Oost-Nederland, maar alleen in het midden en zuiden van België is de naam ook overgegaan op de paardebloem.

Er is alle reden om ten slotte nog even op de benaming *paardebloem* terug te komen, want dat is de enige benaming die vandaag de dag terrein blijft winnen. In het materiaal waarop dit kaartje gebaseerd is en dat uit 1969 dateert, kom je *paardebloem* al over het hele Nederlandse taalgebied tegen. Nu, 36 jaar later, zal dat zeker nog sterker het geval zijn. Alle andere benamingen zullen daardoor verdwijnen, ook *pisbloem*, dat aanvankelijk zelfs de naam *paardebloem* dreigde weg te drukken. Zijn succes dankt *paardebloem* aan het toeval dat gewild heeft dat dat woord het woord van de cultuurtaal geworden is.

Kaart 2: De benamingen voor de paardebloem in de Nederlandse dialecten

In Nederland worden de bladeren van de paardebloem niet meer gegeten, maar in Frankrijk nog wel. Niet het hele jaar door. Ik kom 'm daar wel tegen in de dagen voor Kerstmis. Het is kennelijk een delicatessen voor de feestdagen. Voor wie zelf eens een paardebloempje wil proberen, de paardebloem bewijst ook in keuken zijn veelzijdigheid. Begin eens met een salade en gebruik daarvoor de jonge bladeren van de rozetten. Aanmaken met olie, azijn, zout en peper, eventueel wat brokkeltjes geitenkaas toevoegen. Om te wennen aan de smaak van de plant, verdient het aanbeveling in het begin de bladeren eerst twee uur in water laten weken: de wat bittere smaak wordt dan minder. Blancheren helpt natuurlijk ook. Of zoek wat blaren die onder een molshoop gegeten hebben. Heel jonge bloemknoppen zijn ook voortreffelijke groenten, ze smaken een beetje naar spruitjes. Drie minuten koken is voldoende. Paardebloemblaren die als groente moeten dienen, moeten een half uur gekookt worden. Van de bladeren kun je ook thee zetten, die helpt - zegt men - bij lever- en nierkwalen en reuma. En neem dat waterafdrijvende gevolg dan maar voor lief, en misschien is 't soms wel welkom.

PATATES FRITES

Was vroeger de aardappel volksvoedsel nummer één, tegenwoordig mag dat gerust gezegd worden van de patates frites. Dat zijn ook wel aardappelen, maar toch weer heel speciale. Hoe Nederlands zijn naam ook klinkt, de aardappel is bij ons niet inheems; hij komt oorspronkelijk uit Peru in Zuid-Amerika en heette daar *papa*. Daar werd zijn bruikbaarheid, eerst als geneesmiddel, later als voedsel, ontdekt door de Spanjaarden die de *papa* in 1565 naar Europa brachten samen met zijn naam. Die naam was intussen in het Spaans tot *patata* geworden of misschien moeten worden, want een naam voor deze knol die gelijk was aan de naam van de paus (*il papa*) zou niet gekund hebben. Dan volgt een gestage verspreiding over heel Europa, zodat omstreeks het midden van de 17e eeuw overal in de lage landen *patatas* te koop zijn. Vanaf omstreeks 1680 begint hier ook de teelt, het eerst in West-Vlaanderen, op instigatie van pater Antoine Verhulst. In de erop volgende eeuw heeft vooral Frederik de Grote veel gedaan voor de verspreiding van de aardappel in het tegenwoordige Duitsland. Ik ontleen deze gegevens grotendeels aan het vermakelijke boekje *De frietkotcultuur* van Paul Ilegems.

De naamgeving van de aardappel in de Europese talen is een boeiende aangelegenheid, zoals altijd als er iets nieuws opduikt dat lijkt op wat er al was. Want er waren in onze streken al gewassen die veel weg hadden van de nieuwe aardappel. Het gemakkelijkste is dan om tegelijk met het nieuwe product ook zijn oorspronkelijke naam over te nemen, want dan schep je geen verwarring. De Spanjaarden deden dat om te beginnen, maar dat is geen wonder, want zij hadden de aardappel en zijn naam rechtstreeks bij de Inca's leren kennen en bovendien zelf de naam een beetje aangepast. In het Engelse taalgebied werd *patata* de naam voor de 'Solanum tuberosum', dat wil zeggen zoals de Spanjaarden vrucht en naam op hun beurt in Europa presenteerden. Wel heeft ook het Engels de naam enigszins aan het eigen klanksysteem aangepast; die werd namelijk *potato*.

De aardappel heeft zijn dominante positie in de voeding nog steeds behouden. Misschien is die zelfs nog wel sterker dan vroeger, door de culinaire vondst van het in vet frituren van staafjes aardappel, de zogenaamde *patates frites*. Omdat het mij begon op te vallen dat ten noorden van de rivieren voor dat gerecht een andere benaming voorkwam dan ik van huis kende, heb ik in 1972, als medewerker van het Meertens Instituut, de volgende vraag voorgelegd aan de correspondenten van dat instituut: "Hoe noemt men in uw dialect de staafjes aardappel die in vet gebakken en ook wel in zakjes verkocht worden?" Het resultaat van die vraag vindt u op het kaartje van *patates frites*, namelijk een kleine 1000 antwoorden. Die antwoorden heb ik herleid tot in totaal vier typen benamingen, zoals de legenda laat zien. Allerlei afwijkende vormen heb ik met andere woorden niet nader aangegeven.

Ook over de geschiedenis van de 'patates frites' staat veel wetenswaardigs in het boekje van Ilegems. Het zal niemand verbazen dat daar blijkt dat de *patates frites* in België al veel langer bekend zijn dan in Nederland. Ilegems (1993, 43) komt met het jaartal 1857, toen een zekere Fritz, afkomstig uit de Elzas, als 'le roi des pommes de terre frites' te Luik heerste over een grote kermiskraam waarin hij zijn befaamde gerecht bereidde. Fritz gaat in culinaire kringen door voor 'L'Inventeur de la Friture'. Overigens stond er al in 1862 een frietkraam op het Burchtplein te Antwerpen, naar het schijnt een filiaal van Fritz. Iets later, 1890, komen dan de kraam van Lisa Pattijn te Brugge en het frietkot 'Bij Neleke' te Molenbeek.

In dit opzicht is Nederland geen partij voor België. De oudste vermeldingen in Nederland zijn uit Zeeland en zijn gedateerd ca. 1930 (*Woordenboek der Zeeuwsche dialecten*), dus zeventig jaar later dan in België. De rest van Nederland ligt daar nog weer een generatie bij achter, want toen ikzelf de frites leerde kennen was dat vlak na de oorlog. Het was op de jaarlijkse kermis in mijn geboortedorp Heerle in West-Brabant, net boven de Belgische grens. Er stond dan een kraam, met een bedrijfsleidster uit België, dat kon je duidelijk horen. Ze schoof de staafjes aardappel in een grauwe puntzak, waaromheen nog een vel papier van hetzelfde materiaal gedaan werd. De zakjes waren kennelijk te klein. Dan werd er flink wat zout overheen gestrooid uit een aluminiumbus die al behoorlijk wat deuken vertoonde. Als ik nu wel eens bij Febo kom, zie ik dat ze nog steeds dezelfde bus gebruiken. Boven de rivieren zal de binnenkomst van de patates frites nog veel later hebben plaatsgemaakt. Toen mijn enquêtevraag uitging, was men er daar nog geen 25 jaar mee bekend. Dat bleek uit antwoorden van diverse correspondenten als “na 1940”, “iets van de laatste twintig jaar”, enz.

Sommige correspondenten van het Meertens Instituut trokken uit het recente verschijnen van de patates frites de conclusie dat de benaming dan geen dialect is: ‘geen dialectnaam voor bekend’. Zo’n opmerking komt natuurlijk voort uit de gedachte dat dialecten ‘oud’ zijn en dus per definitie geen benaming (kunnen) hebben voor iets wat niet oud is. De consequentie van zo’n gedachtegang is dat er dan helemaal geen dialectwoorden bestaan, want eenmaal is elk oud voorwerp nieuw geweest, bijvoorbeeld de etensvork, die toch pas van na de Middeleeuwen is. Niemand zal toch op de gedachte komen dat namen als *gaffeltje*, *verket* en *vork* geen dialect zijn.

Het komt overigens zelden voor dat er voor een begrip met een zo korte geschiedenis al verschillende namen bestaan. En als het al voorkomt dan ligt de grens tussen de verschillende de vormen (de isoglosse) meestal bij de staatsgrens tussen Nederland en Vlaanderen. Hier zien we een woordgrens die veel noordelijker ligt, namelijk ter hoogte van de rivieren. We hebben hier dan ook te maken met een wat ongewone situatie.

Laat ik beginnen met de oorspronkelijke benaming, *patates frites*, een naam die op het eerste gezicht Frans aandoet. Letterlijk staat er ‘aardappelen gefrituurd’, met de bijvoeglijke bepaling achter het

zelfstandig naamwoord, zoals normaal is in het Frans; vergelijk *vin rouge*. Maar dat eerste woord, *patates*, is dus zelf geen Frans. Het komt ook in geen enkel Frans woordenboek voor; het is gewoon het oude Spaanse woord voor 'aardappel'. Dat on-Franse blijkt ook uit de uitspraak die veel correspondenten opgeven. Ze noteren niet op zijn Frans, *patates*, maar het Nederlandse meervoud *patatte*. De spelling *patates* is dus flauwekul, want het woord heeft in het gebied waar het gebruikt wordt, nooit die vorm gehad. De benaming *patatte friet* of *patat friet* moet ontstaan zijn in het *patat*-gebied, maar dan in een streek of plaats die ook vertrouwd was met het Frans. Zekerheid zullen we hierover nooit krijgen, maar ik houd het op Brussel.

Aanvankelijk was de tweeledige benaming *patat(te) friet* de enig gangbare. Dat leid ik af uit opmerkingen in de enquêteformulieren uit Vlaanderen, die de volgende strekking hebben: *petatfruit* is oud, *frieten* is jonger. En nu nog komt de lange naam in het hele taalgebied voor, zie de cirkeltjes op de kaart, ook in de chique spelling *patates frites*. Maar veel frequenter zijn de eenledige benamingen. Dat is ook wel begrijpelijk. In het dagelijkse taalverkeer is economie een belangrijke factor. Als je iets met weinig woorden kunt zeggen, krijgt dat de voorkeur. Iedereen vraagt om een *pen*, niet om een *penhouder* of *balpen*, wat toch de oorspronkelijke volledige namen waren.

Als er in een taal tot woordverkorting wordt overgegaan, wordt weggelaten wat minder belangrijk is. Wat samengestelde woorden (en ook tweeledige benamingen) betreft heeft het Nederlands, en hebben dus ook de Nederlandse dialecten een vast systeem: rechts staat het belangrijkste; anders gezegd: het rechterdeel van een samenstelling is het hoofd. Een *voordeur* is een *deur*; een *voetbal* is een *bal*; een *fietsenrek* is een *rek*, *blauwgroen* is een soort *groen*, enz. Het gaat niet altijd op, maar vrijwel altijd. Een parallel daarmee is de plaatsing van de bijvoeglijke bepalingen: die staan ook altijd links van het zelfstandig naamwoord: *witte wijn*, *paarse kabinet*. Deze positionering is typisch voor de Germaanse talen. In de Romaanse is het vaak net andersom. Daar staat het belangrijkste woord links: *vin blanc*; *maillot jaune* 'gele trui'; *pomme de terre*; *paté de foie gras* (hier zelfs tweemaal). Wie een naam wil inkorten zal het belangrijkste bewaren en het minder belangrijke weglaten. *Gekookte ham* kan *ham* genoemd worden; *appelmoes* soms *moes*; een *balpen* wordt tot *pen*, een *stropdas* een *das*.

Nu wil het geval dat de naam *patat friet* de Franse structuur heeft. Het belangrijkste woord staat links. Een economisch taalgebruiker met kennis van zaken zal het minder belangrijke, bepalende rechterdeel weglaten. Hij houdt dan *patat* over. Dat is nu precies de naam die in Nederland boven de rivieren algemeen gebruikt wordt, ik zou haast zeggen, universeel is. Vanaf nu spel ik het woord ook zoals het overal wordt uitgesproken: *petat*. Soms is de reductie van de eerste lettergeep nog verder gegaan en wordt de uitspraak *ptat*, waarmee het het enige Nederlandse woord is dat met *pt* begint. Er is een opgave waarin zelfs die *p* verdwenen is: *taffriet*.

Opvallend aan het ontstaan van deze enkelvoudige benaming is dat de Nederlanders de semantische verhouding tussen beide woorden goed gezien moeten hebben, want het ligt toch meer in de Germaanse rede om bij meerledige namen juist het eerste woord te laten vallen en het tweede te gebruiken.

Je zou verwachten dat hetzelfde gebeurd is in Vlaanderen omdat men daar toch veel meer met het Frans vertrouwd is dan in Nederland. Dat blijkt immers al uit de vorming van het woord *patatfriet*. Maar vreemd genoeg is daar juist het andere deel van de combinatie als enkelvoudige benaming in zwang geraakt, namelijk *friet*. De verklaring ligt eigenlijk voor de hand en is af te leiden met behulp van de lijn die op het kaartje PATATES FRITES getrokken is. Die lijn geeft aan tot hoever in het zuidelijk deel van ons taalgebied de gewone rauwe aardappel *patat* genoemd wordt. Het woord *patat* is daar dus sedert een aantal eeuwen in gebruik, niet voor zomaar iets, maar voor een zaak die ten nauwste met de *patates frites* te maken heeft: de aardappel. Er is veel mogelijk in taal maar én de rauwe aardappel *patat* noemen én zijn gefrituurde gedaante, dat kan gewoon niet. Als er dan op de naam gekort moest worden, kon in het zuiden bij vereenvoudiging van de naam alleen het tweede deel gebruikt worden: *friet*. En zo geschiedde.

Het woord *patat* is, zoals we gezien hebben, door de Spanjaarden tegelijk met het gewas zelf uit Zuid-Amerika naar Europa gebracht. Opvallend is wel dat alleen het zuidelijke deel van ons taalgebied die Spaans/Indiaanse naam voor de aardappel heeft overgenomen en niet het noordelijke deel. Ik vermoed dat dat veel te maken heeft met de politieke situatie in de eerste helft van de 17e eeuw. Het katholieke zuiden maakte

toen nog ten volle deel uit van het Spaanse rijk en er verbleven daardoor ook veel Spanjaarden in dat gebied, in het bijzonder in de steden. Er is niet veel verbeelding voor nodig om zich voor te stellen dat die Spanjaarden nieuwe zaken, als de aardappel, tegelijk met de benamingen uit hun land lieten overkomen. Dat gebeurde niet meer in het noorden, waar de Spanjaarden hun greep al behoorlijk aan het verliezen waren.

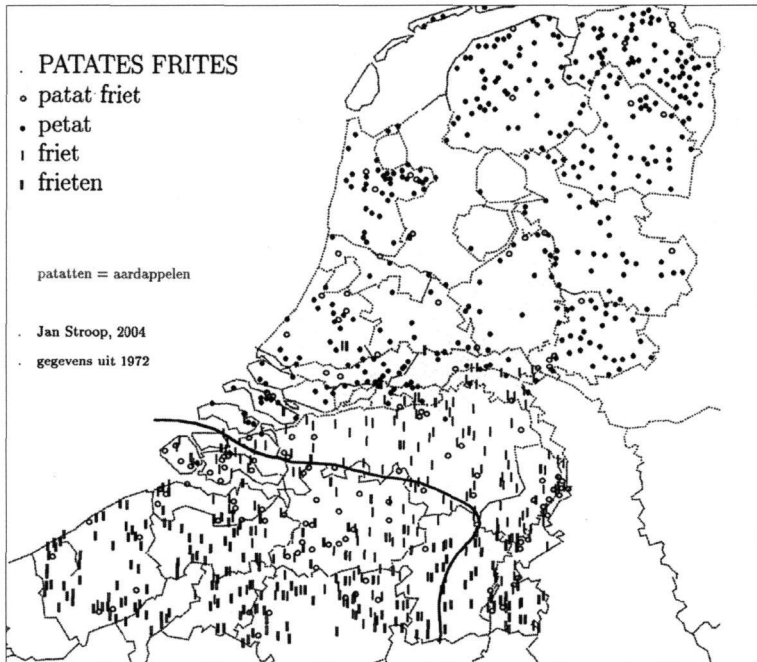
In het noorden is *aardappel* de belangrijkste naam geworden. *Aardappel* was een naam die in de Nederlanden al bestond voordat de ‘aardappel’ hier werd ingevoerd. Het woord had zelfs meerdere betekenissen. Het was de naam voor een bepaald soort meloen of komkommer, maar ook voor ‘varkensbrood’ (*Cyclaminus*). De nieuw ingevoerde aardappel is blijkbaar in korte tijd zo populair geworden dat de oude typen op de achtergrond geraakten waardoor de naam *aardappel* vrij kwam om toegekend te worden aan de ‘*Solanum tuberosum*’, de officiële naam voor de aardappel. Daarbij heeft natuurlijk de uiterlijke gelijkenis een rol gespeeld.

Het transplanteren van een naam komt vaker voor. Een bekend voorbeeld is de benaming *boter* die overging op de ‘margarine’, toen die ingang begon te krijgen. Er is wel enig verschil met de aardappelgeschiedenis, want de oorspronkelijke *boter* is nooit uit de gratie geraakt, maar kwam alleen op het tweede plan waardoor hij zijn naam heeft moeten bijstellen tot *echte boter*, *roomboter* en dergelijke.

Daarmee is dit verhaal nog niet af. Uit opmerkingen van de correspondenten van het Meertens Instituut blijkt dat in verschillende streken de klinker van het woord aangepast werd, waardoor de uitspraak veranderde in *frut* of *fruit*. Van origine is dit woord een voltooid deelwoord, te vertalen met ‘gefrituurd’. Maar door zijn nieuwe gebruik kreeg het vanzelf de grammaticale status van een zelfstandig naamwoord: *we eten vanavond friet*. Onmogelijk in het Nederlands is een zin als: **we eten vanavond gekookt*, als tenminste met *gekookt* niet ‘gekookte waar’ bedoeld wordt.

Dat de gedachte aan *friet* gemakkelijk de gedachte aan iets meervoudigs opriep, ligt nogal voor de hand. Dat meervoudsgevoel

werd op den duur zo overheersend dat *friet* binnen de kortste keren een meervoudsvorm aannam: *frieten*. Dat is in het zuiden de gangbare vorm geworden. In delen van West-Vlaanderen wordt een enkele keer de meervoudsvorm *friets* aangetroffen, maar dat is in dit gebied met zijn sterke voorkeur voor meervouden op *-s* niet vreemd. Dat *frieten* inderdaad een secundaire vorm is, die van *friet* is afgeleid, wordt nog eens bevestigd door de geringere verbreiding van *frieten* vergeleken met die van *friet*, een verbreiding die hoofdzakelijk in België te constateren is.

Kaart 3: De benamingen voor *patates frites* in de Nederlandse dialecten

Een vergelijking van de loop van de zwarte lijn op het kaartje met de locaties van de symbolen voor *patat* maakt duidelijk hoezeer de naamgeving van de aardappel de geografische verdeling op de kaart PATATES FRITES heeft beïnvloed. De naam *petat* voor ‘patates frites’ komt namelijk alleen voor in gebieden waar de aardappel níet *patat* genoemd wordt. Simpel gezegd: we vinden geen zwarte bolletjes

ten zuiden van de lijn. Ik leid uit het kaartje ook af dat de import van de *patates frites* in Nederland niet in één keer gebeurd is, maar dat er twee 'golven' geweest moeten zijn. De eerste golf heeft de *patates frites* vanuit België tot aan de grote rivieren gevoerd, onder de naam *friet*. De tweede golf is vanuit de Randstad begonnen, aanvankelijk onder de naam *petatfriet*, die later verkort werd tot *petat*. Was de verbreiding van de *patates frites* ten noorden van de rivieren een voortzetting geweest van de beweging die het zuiden veroverd heeft, dan zou ook daar de naam *friet* geworden zijn en niet *petat*. Zeeland, Noord-Brabant en Limburg hebben hun *patates frites* juist wel rechtstreeks vanuit België gekregen. Daarom wordt daar voornamelijk het Belgische *friet* of *frieten* gezegd, hoewel er tegen het gebruik van *petat* op zich geen enkel bezwaar geweest zou zijn omdat er in deze provincies weinig tot geen gevaar bestond voor verwarring met de 'rauwe aardappel'.

De praktijk leert dat alle twee de benamingen Algemeen Nederlands zijn. In de Randstad en elders worden *petat* en *friet* dan wel niet door elkaar gebruikt maar zeker wel náást elkaar. En snackbars in Amsterdam die voorgeven kwaliteit te bieden, gebruiken zelfs de Vlaamse benaming *frieten* of nog duidelijker *Vlaamse frieten*, alsof er ook Hollandse frieten zouden zijn.

BIBLIOGRAFIE

- Ghijsen, H.C.M. (1964): *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag.
- Goossens, J. (1988): *Fränkischer Sprachatlas*. Erste Lieferung; Textband, Marburg.
- Ilegems, P. (1993): *De frietkotcultuur; het laatste boek over België*. Loempia.
- Stroop, J. (1969): *Paardebloem à la carte; over de Nederlandse benamingen voor Taraxacum officinale* Web. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie Amsterdam.
- Sijs, N. van der (1996): *Leenwoordenboek; de invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag.
- Weijnen, A. (1975): 'Leenwoorden uit de Latinitas'. In: A. Weijnen, *Algemene en vergelijkende dialectologie*. Amsterdam.
- Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland, aflevering 7, kaart 1, ui.*
- Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland, aflevering 9, kaart 4, paardebloem*

Joep Kruijsen

**TAARTENPOM
OF HOE VER REIKT DE FIJNE FRANSE KEUKEN?**

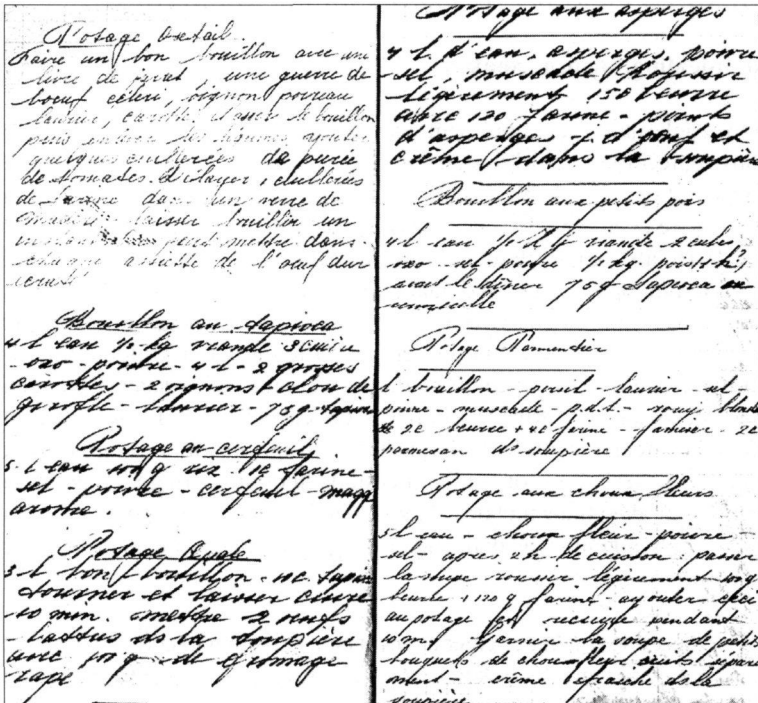
0. Inleiding. De fijne keuken

Op zoek naar de stand van zaken van vóór de grote culturele omwentelingen van de jaren vijftig en zestig, gaat de hedendaagse dialectologie te rade bij de oudste generatie, bij hen die zijn geboren in het eerste kwart van de vorige eeuw. Ik beschouw mijn ouders, uit 1912 en 1916, als representanten daarvan en mijn herinnering aan hun taal en aan hun opvattingen over taal als een betrouwbare bron. Zij hadden nog een levendige herinnering aan de vanzelfsprekendheid van het dialect als dagelijkse omgangstaal in hun geboortedorpen in Midden-Noord-Brabant. Ze leerden ons, hun kinderen, wel onderscheid aan te brengen naar de situaties waarin je wel of geen dialect gebruikte. Dat kwam er in feite op neer dat dialect alleen kon worden gesproken ‘onder het speelkwartier’ op school en dat het thuis hooguit werd gedoogd. Mijn ouders spraken thuis met ons al geen dialect meer. Maar voor henzelf en zeker in hun jeugd was dialectgebruik geen uitzondering. Gelukkig dat die generatie er nog is.

Voor diezelfde generatie echter en met name voor de burgerklasse daarvan, was het even vanzelfsprekend, ook in Noord-Brabant, dat bij bepaalde gelegenheden niet het Nederlands werd gebruikt, maar het Frans. Als mijn ouders met elkaar wilden overleggen over iets wat niet voor de oren van de kinderen was bestemd, schakelden ze gemakkelijk over op Frans. Zozeer dat wij al begonnen te protesteren als ze in een onverstaanbare taal met elkaar praatten: “nee, jullie mochten thuisblijven vanavond, we willen geen oppas!”

Er waren Franse kostscholen - speciaal die voor meisjes onder leiding van Franse nonnen waren gezocht - en op de betere huishoudscholen van

voor de Tweede Wereldoorlog werden de kooklessen in het Frans gegeven. Tenminste, de aantekeningen die de leerlingen maakten van de recepten waren in het Frans. Ik heb zo'n schriftje uit het begin van de jaren dertig van de huishoudschool in Hamont en laat u hier een bladzijde zien over de soepen. Er werd flink gegeten in die tijd en de gezelschappen waren groot: vier of vijf liter werd er tegelijk aangemaakt en er werd ruim gekruid. De fijne keuken was Frans.

Bladzijde uit een schoolschrift van de huishoudschool in Hamont (ongeveer 1930)

1. De Franse keuken in het Nederlands

Hoe Frans was de keuken? Hoever ging die invloed? In het *Chronologisch Woordenboek van het Nederlands* beschrijft Nicoline van der Sijs (Van

der Sijs 2001) de opbouw van het lexicon van het Standaardnederlands. Voorafgaand aan de eigenlijke lijst van woorden gerangschikt naar hun ouderdom, wordt het lexicon thematisch doorgelicht. De inhoudswoorden van het Nederlands worden onderverdeeld in 20 rubrieken en daarbij wordt bij elk woord uit de betrokken rubriek aangegeven op welk moment in de geschiedenis van onze taal de term voor het eerst is aangetroffen. Daarbij is telkens aangegevend of het betrokken woord een erfwoord is dan wel een ontleening van elders.

Erfwoorden zijn de oudste woorden van het Nederlands, ze stammen uit de tijd dat de huidige Germaanse talen nog een eenheid vormden en hebben betrekking op de centrale woordenschat van de onmiddellijke leefomgeving van onze voorouders. Woorden voor lichaamsdelen, het weer en de bodem, inheemse planten en dieren, enz. zijn vaak erfwoorden, voor nieuwe gebruiken en geïmporteerde goederen worden doorgaans juist leenwoorden gezocht.

Die rubrieken uit het *Chronologisch Woordenboek* zijn zeer onderscheiden van lengte: sommige thema's uit de werkelijkheid hebben veel woorden, andere maar weinig. Cijfers en aantallen kunnen alleen vergelijkenderwijs worden voorgesteld en moeten dan nog met enige relativiteit worden bezien, maar toch is het instructief dat bijvoorbeeld de rubriek "plantenwereld" maar vijf pagina's nodig heeft, terwijl de dieren bijna het driedubbele aantal beslaan. De handel komt met acht pagina's uit, het leger met tien, sport en spel ook met tien, maar "consumptie" (zo vat Van der Sijs "eten en drinken" samen) heeft 30 pagina's nodig, het is verreweg de grootste rubriek van het lexicon.

In het *Leenwoordenboek* van dezelfde auteur (Van der Sijs 1996) is het aandeel leenwoorden van de lenende talen af te leiden en de individuele geschiedenis van het gevonden leenwoord dan weer verder te volgen. Het Franse aandeel in de leenwoordenschat van het Nederlands is het grootst, gevolgd door het Engels en meteen daarna het Latijn.

De taal heeft zich ontwikkeld en verrijkt door samenstellingen en afleidingen van de eigen erfwoordenschat, maar vooral door het importeren en assimileren van woorden van elders, door het ontlenen van vreemde elementen aan andere talen. Over de ontlenen aan het Frans in het domein van Eten en Drinken gaat het hier.

Het is niet verrassend dat in de chronologische opbouw van ons lexicon de aanwas van de laatste eeuw voornamelijk uit leenwoorden bestaat. Erfwoorden zijn immers de oudste elementen in onze taal en in het begin van de vorige eeuw waren ze allemaal wel beschreven. In het volgende overzicht geef ik eerst de verhoudingen voor de gehele woordenschat van ongeveer zevenhonderd woorden voor eten en drinken. Vijfhonderd daarvan zijn leenwoorden, en van deze leenwoorden is 40% Frans. Daarna staan de verhoudingen voor enkele paragrafen, kaas, vlees, gerechten en groenten tot ongeveer 1930. Na 1930 komen er immers, naast afleidingen en samenstellingen, alleen nog vreemde woorden binnen.

(sub)thema	Erfwoorden	Franse leenw.	Andere talen
thema consumptie in de hele geschiedenis, 8ste t/m 20ste eeuw:	200	200	300
kaas (tot 1930)	7	6	10
vlees (Middeleeuwen)	21	2	-
(1500-1930)	11	12	8
gerechten (tot 1930)	15	17	16
groenten (tot 1930)	18	13	10

In de thematische artikelen is fraai te zien hoe de opbouw van de woordenschat van in dit geval het thema eten en drinken of anders gezegd de keuken, heeft plaats gevonden: welk aandeel van de woorden erfwoorden zijn, welk aandeel Frans is en welk aandeel de andere talen hebben ingebracht.

Bij de woorden voor vlees en vleesgerechten heb ik een scheiding aangebracht rond 1500; voor die datum is het aandeel erfwoorden 90 procent van het totaal, daarna maar net de helft van de aanwas. Het aandeel Franse leenwoorden is relatief groot.

2. De Franse keuken en de leenwoordenschat in de dialecten

Tot zover de standaardtaal. Hoe staat het in de dialecten? Zeer onlangs zijn de afleveringen over eten en drinken verschenen van de woorden-

boeken van de Brabantse (Blomme 2004) en van de Limburgse dialecten (Van de Wijngaard 2004) en die bieden een uitgebreid overzicht van de woordenschat van de generatie die we hierboven al aanhaalden als onze belangrijkste informatiebron. Als we de kam van de Franse en Waalse ontleningen door deze twee boeken halen, is de oogst overvloedig en de moeite van een nadere beschouwing meer dan waard. Omwille van de ruimte beperk ik me hier tot de hoofdstukken over vlees en vis, brood en banket en de gerechten; de groenten, de bereiding en het keukengerei laat ik buiten beschouwing.

In wat we korthedshalve het Romaans leengoed in de Brabantse en Limburgse dialecten noemen, kunnen we allereerst drie soorten ontleningen onderscheiden (naar Van der Sijs 1996): betekenisontleningen, vertaalde ontleningen en leenwoorden in beperkte zin.

3. Betekenisontleningen, leenvertalingen en vertalende ontleningen

Bij betekenisontleningen worden nieuwe betekenissen ontleend aan een vreemde taal, in dit geval het Frans, voor bestaande woorden. Een voorbeeld uit het onderhanden thema is *regime*, dat naast de gangbare betekenis van ‘regeringsvorm’ die van ‘dieet’ erbij heeft gekregen in de zuidelijke dialecten (Cajot 1989).

Er worden doorgaans twee soorten vertaalde ontleningen onderscheiden naar de mate van de vrijheid van de vertaling. Leenvertalingen zijn letterlijk vertaalde uitdrukkingen, het klassieke voorbeeld is *ezelebrug* uit Latijn *pons asinorum*. In ons corpus komt zowel de nog volkomen Frans klinkende ontlening *pain perdu* voor naast de leenvertaling *verloren brood* voor het ‘wentelteefje’ (beide vormen komen verspreid voor in de provincie Antwerpen en elders in het WBD, en ook in het Limburgs).

De wat vrijere vertalingen worden bij voorkeur niet meer als leenvertaling aangeduid, maar als vertalende ontlening. Een mooi voorbeeld uit de eten en drinken-terminologie is de uitdrukking voor ‘in de schil gekookte aardappelen’: *aardappelen met de jas aan* in Boukoul, of *patatten in hun kazakje* in Helchteren, voor *pommes de terre en robe des champs* of *pommes de terre en chemise*. Nog vlak

bij de oorspronkelijke uitdrukking staat *patat in haar hemd* (in Aarschot en Eindhout opgetekend).

4. Leenwoorden

Dan de leenwoorden zelf. We zagen al dat het relatieve aandeel van de leenwoorden voor eten en drinken in de Standaardnederlandse woordenschat buiten verwachting groot is, bijna 70%. We zagen ook al dat tweevijfde van alle leenwoorden in het thema dat ons vandaag bezig houdt, uit het Frans afkomstig is. We zullen hier de Franse leenwoorden in de zuidoostelijke dialecten, het werkterrein van het WBD en het WLD, nader beschouwen.

Onder een leenwoord verstaan we een woord dat naar vorm en betekenis uit een andere taal de onze is binnengekomen. Leenwoorden onttrekken zich niet aan de voortdurende ontwikkeling waarin elke levende taal zich bevindt. In het geval van de leenwoorden is die ontwikkeling af te lezen aan de mate van aanpassing van dat vreemde woord aan de ontvangende taal. Als vuistregel geldt dat hoe langer het is geleden dat een woord werd ontleend en ook hoe vaker het is gebruikt (want zeldzame woorden onttrekken zich vaak wel aan de ontwikkeling), hoe meer het woord is aangepast aan de ontvangende taal en hoe verder het verwijderd is geraakt van de brontaal (Kruijssen 1995: 31-32).

4.1. Exotismen

Als een leenwoord binnenkomt in een nieuwe omgeving is het nog volledig vreemd. Vaak wordt het het eerst in een vaktaalomgeving gebruikt en wordt er tegelijk met het woord ook een nieuw begrip of een nieuwe zaak geïntroduceerd. Recente voorbeelden in de standaardtaal zijn *perestroika* uit de laatste jaren van de Sovjet-Unie of *burqa* uit de islamitische wereld. Dergelijke nieuwkomers worden wel exotismen genoemd; ze komen binnen via de media, doorgaans in geschreven bronnen. Ze staan aanvankelijk vaak nog tussen aanhalingstekens of worden cursief in een tekst opgenomen.

In de dialecten is geen sprake van geschreven bronnen; daar komen nieuwe vormen ofwel 'van boven', vanuit de standaardtaal binnen, ofwel,

en dat interesseert ons hier, door taalcontact aan de taalgrens. Hoe 'opener' de grens is, hoe gemakkelijker leenwoorden die grens oversteken. Fysieke barrières als grote moerasgebieden en ontoegankelijke bergketens hebben in het verleden het uitwisselen van taalverkeer langs de grenzen belemmerd. Omgekeerd hebben handelsroutes en ander economisch verkeer, cultuurgebonden contact en vooral ook tweetaligheid de uitwisseling vergemakkelijkt.

Hoewel inzet van een zeer langdurig politieke debat, is de Germaans-Romaanse taalgrens in België toch vooral een streek waarin het contact tussen de twee groepen sprekers betrekkelijk rustig verliep. De politieke strijd in Brussel ging, op een enkel heethoofd na, aan de bewoners die aan de grens zelf woonden, voorbij. Zij waren (en zijn nog steeds) pragmatisch tweetalig en gaan werken en winkelen en op café aan de andere zijde van de grens. Ze schudden hun hoofd over de dwaasheden van de landspolitiek die, toen ik vijftien jaar geleden daar m'n onderzoek deed, het openbaar vervoer 'federaliseerde', waardoor men telkens bij het passeren van de taalgrens, die ook provinciegrens was geworden, een nieuw buskaartje moest kopen (Kruijssen 1995: 6-13).

In een dergelijk open klimaat aan de taalgrens worden gemakkelijk woorden en uitdrukkingen overgenomen, zeker op het gebied van de culinaire genoegens waarvoor men graag over de grens ging kijken. De Franse keuken genoot een onverwoestbare reputatie.

Aan de taalgrens zelf, waar bovendien de Franse en Waalse klanken minder vreemd klinken dan verder van die grens verwijderd, zijn talloze exotismen opgetekend. Het kunnen eendagsvliegen zijn, die snel weer verdwijnen, maar vaak ook taaie zeer oude woorden, die niet verder zijn gekomen dan in een klein gebiedje aan de taalgrens. Ik laat er hier enkele de revue passeren:

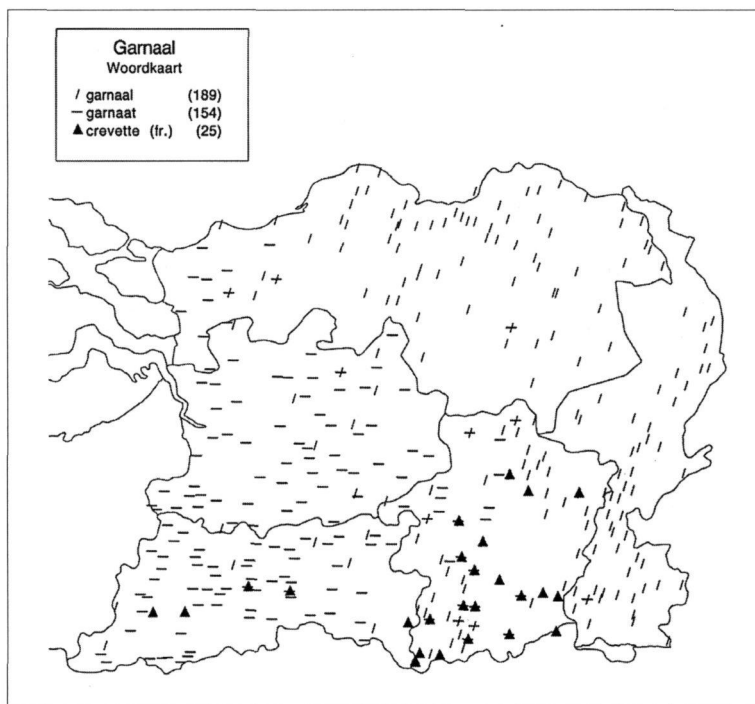
- In Koninksem en Beringen wordt hoofdkaas of zult aangeduid met *hure*, Frans voor varkenssnuit.
- Frans *cervelas* (met Franse uitspraak, in tegenstelling tot *cervelaat* en *cervelaatworst* dat uit het Italiaans komt en meer succes had) komt voor in Mechelen en op enkele plaatsen in Belgisch-Limburg.
- Waals *dorèye* (vergelijk Frans *doré* 'goudkleurig') wordt opgegeven voor vlaai in Tongeren en Sluizen, pal op de taalgrens.
- In Hasselt, Antwerpen en Steenokkerzeel heeft men voor gehaktbal

boulette genoteerd, hieronder komen we nog andere, meer aangepaste termen voor dit populaire gerecht tegen.

- In Ganshoren noemt men eetlust of trek wel *caprice*; het is een exotisch neefje van de goed ingeburgerde *goesting* en *appetijt*, die we nog zullen tegenkomen.

Soms worden er ook in de dialectvragenlijsten voor sommige gerechten Franse termen opgegeven die men 'menukaartenfrans' zou kunnen noemen.

- In Opheers wordt voor zwezerik *ris de veau* ingevuld; alleen in Aubel wordt *cabillaud* opgegeven voor wat overal elders *kabeljauw* heet; zo noemt men in Heerlen de mosselen *moules* en in Hasselt de kreeft *homard*, ze lijken zo van de menukaart te zijn weggelopen.

Kaart 1: Garnalen, woordkaart; materiaal uit WBD en WLD, aflevering III, 2.3

- Veel sterker verankerd is *crevettes* voor garnalen, het komt voor in heel Haspengouw, Pajottenland en Zuid-Brabant (kaart 1) en is daarmee een

fraai voorbeeld van een woord dat algemeen is aan de taalgrens, maar dat zich ook niet veel verder landinwaarts heeft gewaagd.

- Frans *chapelure* komt in een klein gebiedje rond Tongeren voor, voor paneermeel.

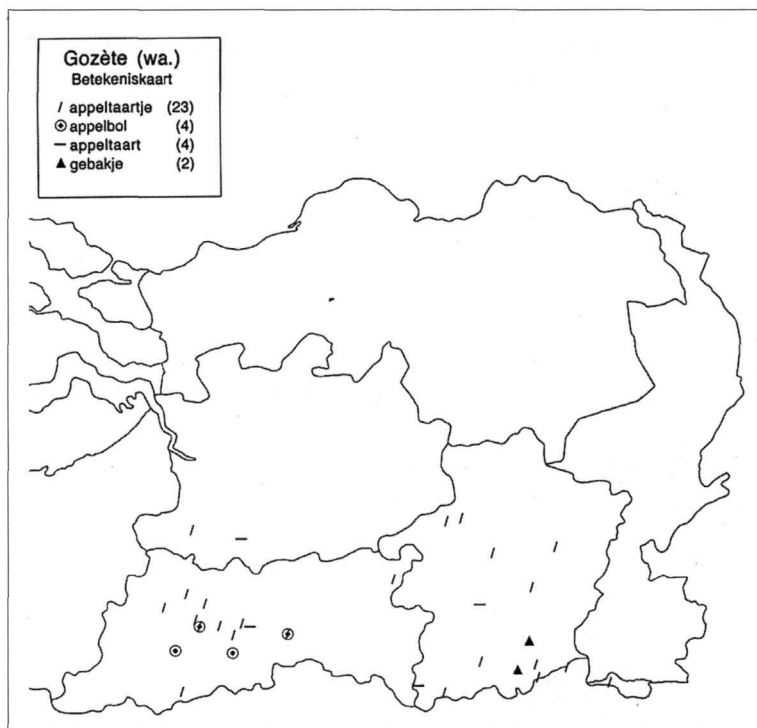
- Waals *chèrmoule* duidt op verschillende plaatsen ook verschillende maar verwante soorten kleine broodjes of gebak aan: het betekent appeltaartje in Mheer, krentenbol in Kerkrade, Sittard en Weert en broodje of kadetje verspreid in het Oost-Limburgs en Ripuarisch.

Waar er bij de benamingen van sommige vlees- en visgerechten reden was om van ‘menukaartenfrans’ te spreken, sommige namen van gebaksoorten doen aan ‘etalagefrans’ denken. Wat staat *rhône royal* immers parmantig op een naambordje voor de tulbanden in een Tongerse banketbakkerij. Of *éclair* bij zijn collega in Diepenbeek en *pain à la grecque* in Hasselt. Oliebollen worden in Antwerpen en eveneens in Hasselt als *boules de Berlin* aangeprezen; in Wuustwezel overigens als *boules d’Anvers*. Het zijn dan ook typisch stadse woorden, net als die van de menukaarten.

4.2. Vreemde woorden

Het stadium van exotisme is voorbij als een vreemd woord in algemener gebruik raakt en ook buiten de context van de vaktaal wordt gebruikt. De eerste aanpassingen verschijnen, er beginnen woordgroepen voor te komen (*lekkere crevettes*) en er worden nieuwe hybride samenstellingen gemaakt (*een crevettes-schotel*), af en toe verschijnt er een eigen meervoud (*een schotel crevetten*). Dit stadium van wat we ‘vreemde woorden’ noemen, is een overgangsfase. Doorgaans gaat het om woorden met een nog geringe geografische verspreiding. Bij algemener gebruik over een ruimtelijk wijder gebied komt de aanpassing pas goed op gang en spreken we van bastaardwoorden.

Voorbeelden van de tussenfase, van de eerste aanpassingsverschijnselen van ‘vreemde woorden’ zijn: de hybride samenstelling *myrtille-vlaai* uit Opheers; *myrtille* voor blauwe bosbes wordt in de flora-afflevering van het WLD (Kruijzen 2002: 157) opgegeven voor Tongeren en twee plaatsen in de directe omgeving aan de taalgrens. In Opheers, ook niet ver van Tongeren, vinden we een samenstelling, het begin van aanpassing van het leenwoord: *myrtille-vlaai*.

Kaart 2: Gozète, beteniskaart; materiaal uit WBD en WLD, aflevering III, 2.3

- *Appel-gozète* is ook zo'n hybride samenstelling, het komt voor in Antwerpen en aangrenzend Noorderkempens en in Zonhoven in Limburg. Het Waalse *gozète* zelf komt als benaming voor verschillend soorten gebak verspreid voor in Brabant en Limburg (kaart 2). Opvallend is de betekenis 'dubbelgevouwen vlaai'. *Gozète* is een Waalse verkleinvorm van *goza* of *golza* (DL 294), wat 'pantoffel' betekent, vergelijk Frans *chausson*. Dan is de metafoor meteen duidelijk, zo'n dubbelgevouwen pannenkoek lijkt op een pantoffel. Het diminutief *gozèteje* komt voor in Gingelom en het nabijgelegen Jeuk. Diepenbeek, Sint-Lambrechts-Herk en Kortesseem geven *holza*, waarin nog de Waalse basisvorm is bewaard. In de Italiaanse keuken speelt dezelfde metafoor: een dubbelgevouwen goed gevulde pizza heet op de menukaart *calzone*, 'pantoffel' naar de vorm gelijk aan het Franse *chausson*.

- *Pièce montée* is de gangbare term voor een communietaart of een huwelijkskaart, een pronktaart in etages bekroond met een suikerbeeldje. Het woord komt voor in de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant met uitzondering van het Pajottenland en ook verspreid in Belgisch-Limburg. In Gelrode noemt men zo'n taart een *hoge gâteau*, half leenwoord, half leenvertaling.

- *Carré* 'broodsoort', eigenlijk 'vierkant brood', is ook een goed voorbeeld van een zich aanpassend leenwoord. Het komt voor op een vijftal plaatsen voor verschillende soorten brood, ook in samenstellingen (*carré-brood* en *carré-glacé* in Tongeren) en in de verkleinvorm *carré-tje*.

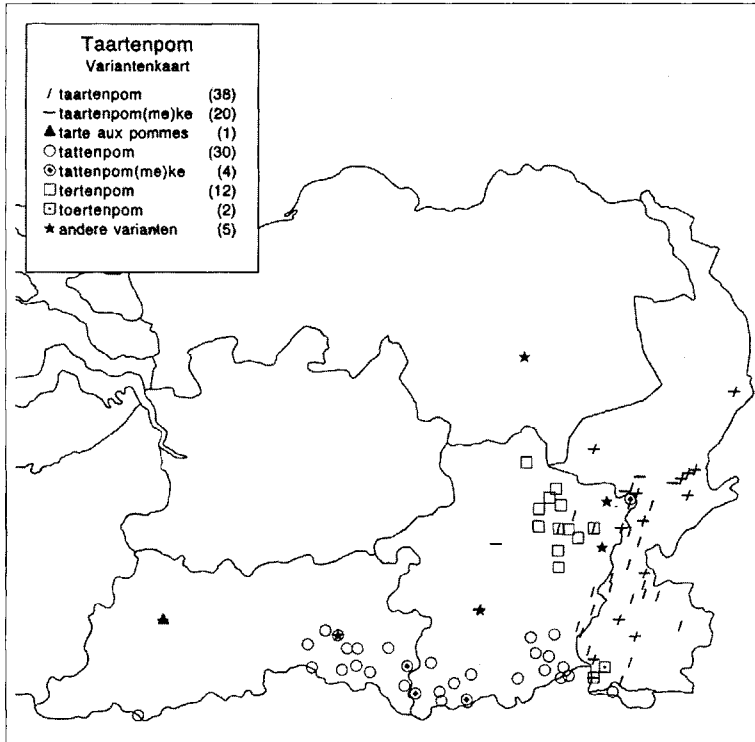
- 'n *Difficiele* voor een kieskeurig iemand, een pitser, wordt opgegeven in Leopoldsburg en Sint-Truiden en in een vijftal plaatsen in het oosten van Vlaams-Brabant. Het ZNWb karakteriseert het als "gemeenzaam". In hetzelfde gebied komt ook de uitdrukking *difficiele op eten* 'kieskeurig' voor.

- Alleen in de verkleinvorm vinden we *s'il vous plaît-ke* in enkele plaatsen in oostelijk Vlaams-Brabant en West-Limburg, in de betekenis 'dun sneetje brood, dun schijfje'.

- *Couque de Dinant* is ook een bijzonder geval. Het Nederlandse *koek* is eerst ontleend in het Waals als *couke* (DL 172) vaak met de herkomstnaam (*di Hasselt; di Mastrék*), maar de bekendste bakkerij stond in Dinant en het verfranste *couque de Dinant* was/is een gezochte taai-taaisoort in Wallonië en ver daarbuiten. Voor taai-taai wordt dan ook in Noord-Limburg en in het aangrenzend Cuijks in Noord-Brabant *couque de Dinant* opgegeven, maar de informanten verstaan *couque* weer op de hun vertrouwde manier en spellen *koek de Dinant*, waaruit het vreemd aandoende *de* al snel wordt weggelaten: *koek Dinant*, en in Melick zelfs alleen kortweg *Dinant*.

4.3. Bastardwoorden

Verreweg de grootste groep leenwoorden zijn de zogenaamde bastardwoorden. In dit stadium raken de vreemde woorden hun opvallende buitenlandse karakteristiek kwijt. De woordvorm raakt ingeburgerd, de klank wordt aangepast (*soeur* wordt *seur*) de spelling ook (*haché* wordt *hachee*), de woordvorming (*een lekker ragoutje*), de buiging (het was een *chique* bedoening daar), maar ook de betekenis raakt ingeburgerd, er komt een eigen betekenisontwikkeling op gang.

Kaart 3: Taartenpom, variantenkaart; materiaal uit WBD en WLD, aflevering III, 2.3
De "andere varianten" zijn: tartenpong en taartenpongske, taartenpommel, totpan, totpanneke, enz.

- In de vier gekozen voorbeelden is de betekenis van het leenwoord in de Nederlandse omgeving licht gewijzigd, versmald in de gebruikswaarde, in vergelijking met het oorspronkelijk Frans. Dat geldt voor *seur* 'religieuze onderwijzeres', *hachee* 'stoofpot-gerecht', *ragout* 'kleingesneden gevogelte- of vleesgerecht in een meelsaus' en *chic* 'deftig' dat in het Frans een wat breder gebruik heeft, ook 'sympathiek' of 'aardig'; het Frans heeft het woord zelf overigens weer uit het Germaans ontleend, vergelijk Middelnederlands *geschicht*.

De hybride samenstellingen van een erfwoord met een leenwoord zijn legio en hoe vaker dergelijke samenstellingen worden gevormd, hoe minder hybride ze zijn, hoe eigener ze worden. Op zulke momenten gaat

ook de volksetymologie een katalyserende rol spelen. Waar de oorspronkelijke betekenis van het leenwoord verloren is gegaan -icts wat zich ver verwijderd van de taalgrens eerder zal voordoen dan dicht erbij, zal de taalgebruiker het vreemde element proberen om te buigen tot iets bekends, het als het ware naar zijn hand te zetten.

- Een fraai voorbeeld uit ons materiaal is *patattenzak* voor een aardappel die in de schil gekookt is. We moeten daarbij uitgaan van de vertalende ontleening *patatten in hun kazakje* die we hierboven al tegenkwamen of *patat met kazak*, waarin *kazak* (<Frans *casaque*) algemeen Zuid-Nederlands is voor een boodschappentas. Door die betekenisontwikkeling kon *kazak* worden verstaan als *zak* en ontstond *patattenzak*.

- Zeker ook volksetymologisch beïnvloed is *taartenpom*, in Limburg en Brabant zeer gebruikelijk voor alle gebaksoorten waarin appels zijn verwerkt. De oorspronkelijke woordvorm, *tarte de pommes* of *tarte aux pommes* komt nog voor, in Oost-Maarland bijvoorbeeld, maar verreweg de meeste opgaven zijn aangepast, vereenvoudigd, naar de hand gezet: *taartenpom*, *tattepom*, *tattepommeke*, *taartenpommel*, *taartenpomvlaai*, enz. Zie kaart 3.

- Volksetymologisch aangepast is ook de uitdrukking "*gesmolten in bain marie*" dat ik in hetzelfde Franse receptenschrift vond als waaruit ook figuur 1 kwam.

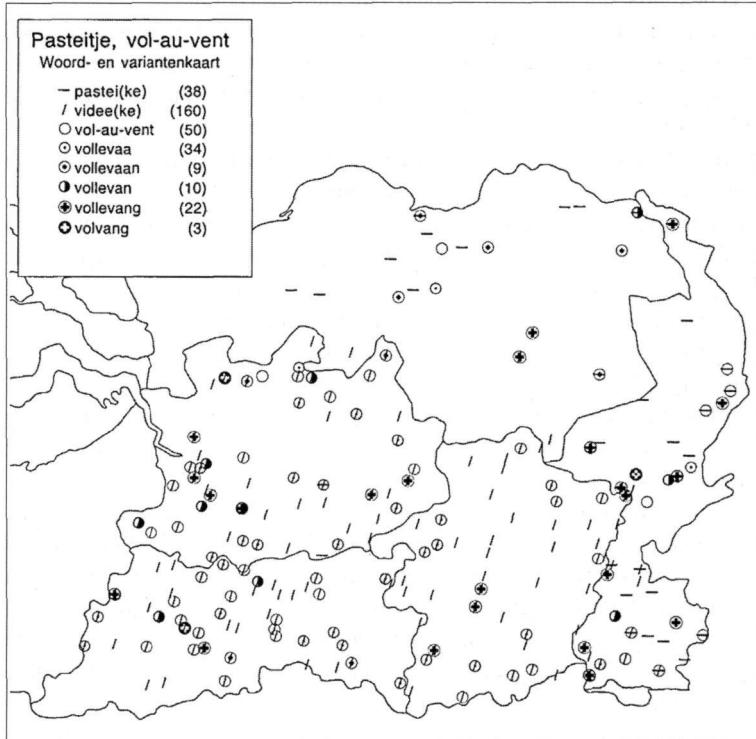
- Gallicismen in Vlaanderen horen ook bij deze groep aangepaste leenwoorden. Daaronder versta ik de uit het Frans geleende woorden die niet boven de rijksgrens, of breder, niet boven de grote rivieren zijn verspreid. Ik bedoel termen als *goesting* (afleiding van Oudfrans *gost*, Fr. *goût*) en *appetijt* (Fr. *appétit*) voor trek of honger, die algemeen zijn in Vlaanderen en zich hebben gevoegd in het lexicon, met woordgroepen als *goesting van te eten* of *eetgoesting*.

- *Pistolet* hoort ook bij deze groep, met diminutief *pistoleeke* en samenstellingen *pistoletbroodje* en *boter-* en *vloerpistolet*; het is recentelijk ook in het noorden populair geworden.

- *Galette* komt verspreid in de woordenboeken voor als 'tarweblood' en 'witbrood', daarnaast ook nog in de bijzondere betekenissen 'wafel' in Sint-Katelijne-Waver en 'ijsje' in Tongeren. In Brabant komt de samenstelling *galetbrood* of *galettenbrood* voor.

- Andere Franse namen voor brood- en gebaksoorten met een ruime verbreiding in Vlaanderen zijn het algemeen Brabants en Limburgs *brioche* voor een krentenbol, daarnaast ook voor een broodje in Maaseik, Limbricht en Tongeren, voor appeltaartje in Neerpelt en Zeperen en voor een tulband in Bree (het staat niet in het ZNWb).

- Ook *gâteau* komt in vele samenstellingen voor *gâteau-ke*, *pronk-gâteau* en *communie-gâteau*.
- Hetzelfde geldt voor *beignet*: *appel-beignet(tje)* (*appelbinjeeke*), en voor de verkleinwoorden *petit-beurre-ke* en *korneeke* (*cornet-je*).

Kaart 4: Pasteitje, woord- en variantenkaart; materiaal uit WBD en WLD, aflevering III, 2.3

De twee afleveringen van WBD en WLD over eten en drinken maken onderscheid op lemma-niveau tussen *vol-au-vent* 'pastei van bladerdeeg, met fijn vlees of ragout gevuld' en *pastei* 'de niet-gevulde deegvorm, vaak van bladerdeeg'. Voor de lege vorm wordt globaal genomen in Nederland *pasteitje* gebruikt en onder de rijksgrens *videeke*; voor de gevulde pastei, het gerecht, beschouwt het WBD *vol-au-vent* als algemeen Brabants met een beperkt *videeke*-gebiedje in het zuidoosten

en ook het WLD geeft *vol-au-vent* en zeer ruime verspreiding, met, en dat is hier van belang, een lange rij volksetymologische aanpassingen: *vollevan, vollevang, vollevant, volleveng, vollevont, vollovang, volvang*. Opvallend genoeg kom ik *koninginnenhapje*, leenvertaling van *bouchée à la reine* in geen van beide woordenboeken tegen. Zie kaart 4, de verspreiding van *pasteike – videeke* en van *vol-au-vent* en varianten.

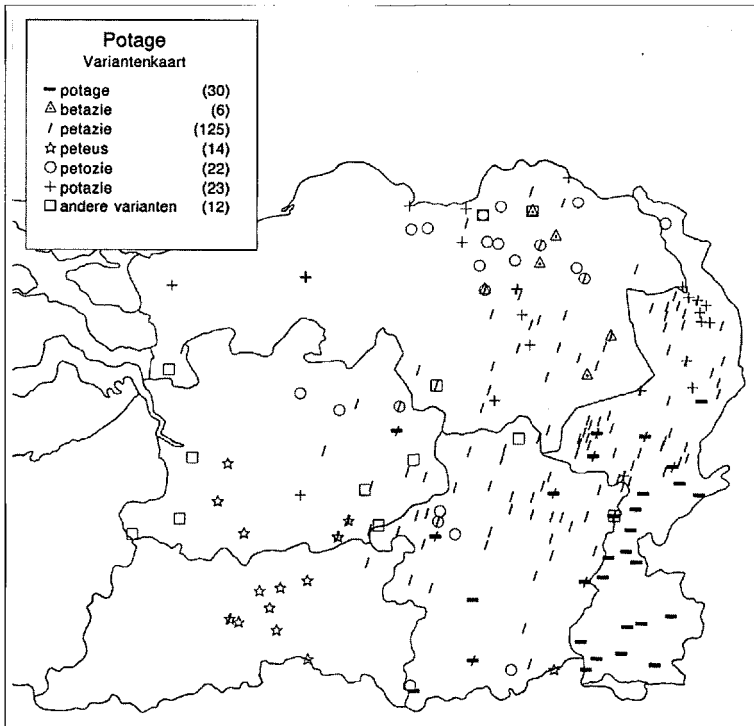
Pastei is een oud leenwoord; het *Chronologisch woordenboek* dateert het in de dertiende eeuw. Veel later, in 1929, werd het in het Frans verder ontwikkelde woord opnieuw geleend als *pâté*, en werd zeer productief met allerhande samenstellingen, *leverpâté, ganzenpâté*, enz., enz. Opvallend is nu dat in Vlaanderen het verkleinwoord, *pateeke*, een eigen gang is gegaan met de betekenisverandering naar ‘gebakje’, eerder aansluitend bij de bladerdeegvorm van *pastei*, dan bij het nieuwe leenwoord *pâté*.

Bouilli komt in het ZNWb voor als soepvlees en is in die betekenis ook algemeen verbreid in de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant. In westelijk Noord-Brabant is het frequent en het is in een achttal grotere plaatsen in Haspengouw te vinden. Daarnaast komt het woord ook in andere betekenissen, wel steeds als een rundvleessoort, voor, maar met een kleine verspreiding: ‘lendenstuk’ in Herne en Essenbeek en ‘zuurvlees’ in Lot. *Bouillisoep* is dan ook, in een zestal plaatsen, een volstrekt logische benaming voor rundvleessoep. Elders, ook in het noorden, is het de betekenis van het woord *bouillon*. In de dialecten is het niet alleen de benaming van rundvleessoep, maar ook wel van jus, vleesnat.

Uit de slagerij komen ook nog vele andere leenwoorden die zich geheel hebben aangepast aan de nieuwe omgeving: *ragout, hachee, frikadel, saucijs, kotelet, filet, poulet, tournedos*, enz.; ze hebben vaak hun specifieke Franse klank verloren en samenstellingen en afleidingen gevormd. We komen deze hieronder nog tegen bij de inheems geworden woorden.

Het is volstrekt onmogelijk hier ook maar enigszins naar volledigheid te streven. Veel leenmateriaal uit de twee woordenboeken moet ik dan ook onbesproken laten. Toch wil ik nog één woord noemen dat een grote vlucht heeft genomen in de zuidelijke dialecten, en dat is *potage*. Het komt in de twee afleveringen van WBD en WLD niet minder dan 400 keer voor. Veel status heeft het woord niet, het komt niet voor in

ZNWb en Van Dale wijdt er enkele regels aan, noemt het verouderd en geeft als betekenis: 'gekookt eten' en 'groente- of vleessoep'. In de zuidelijke dialecten is de uitspraak gewoonlijk *potazzie* of *petazzie* en de meest verbreide betekenis is die van 'stampot, puree, hete bliksem'; *erpelenpetazzie* voor 'stampot' tout court, *appelpetazzie* voor 'hete bliksem', *moeren- en potenpetazzie* voor 'wortelstamp', *moes- en zuurmoespetazzie* voor 'zuurkoolstamp', en ook *stokvispetazzie* ontbreekt niet, in Reek en Vorstenbosch. Zie kaart 5 voor de verspreiding van *potage* en varianten.

Kaart 5: *Potage*, variantenkaart; materiaal uit WBD en WLD, aflevering III, 2.3
De "andere varianten" zijn: *betozie*, *petezzie*, *potarzie*, *poteus(e)*, *potezzie*, *potozie*, enz.

4.4. Inheemse woorden

Ten slotte de inheems geworden woorden, de volledig ingeburgerde: van *soep* tot *frikadel*, dat op eigen bodem *frikandel* werd, ze worden niet meer aangevoeld als vreemd, alleen etymologen onderscheiden ze nog van de erfwoorden.

De prototypische vertegenwoordigers van deze groep woorden zijn *friet* en *patat*. Verder *beschuit* naast het later ontleende *biscuit*, *kadetje*, *limonade*, tientallen slagerijwoorden die algemeen voorkomen in het gehele Nederlandse taalgebied en die we hierboven al zagen zoals *ragout*, *hachee*, *frikadel*, *saucijs*, *kotelet*, *filet*, *poulet*, *tournedos*, enz. enz.

5. Slot

Ik kom toe aan de afsluiting. Het Franse aandeel in de Nederlandse woordenschat van eten en drinken is omvangrijk, evenaart het aantal erfwoorden van het lexicon en neemt bijna de helft in beslag van het totale aantal leenwoorden.

In de zuidelijke dialecten is dit aandeel nog veel en veel groter. De kaartbeelden wijzen op contactovername; juist aan de taalgrens is het aantal leenwoorden het frequentst, een korte blik in André Stevens' (1986) woordenboek van het Tongers volstaat om bevestiging van die indruk te krijgen. Aan de taalgrens vindt het taalcontact plaats en worden de leenwoorden overgedragen. Van de andere kant is er onmiskenbaar ook veel leengoed "gedropt" vanuit de standaardtaal in de dialecten. Het zijn daar echte cultuurwoorden, cultwoorden, in zwang gekomen vanwege de hoog in aanzien staande Franse keuken en vandaar doorgegeven aan de informele domeinen van de spreektaal.

De twee wegen, ontleningen door taalcontact en doorgegeven ontleningen via de standaardtaal, komen samen in het hier behandelde en gepresenteerde materiaal van de zuidelijke woordenboeken. Niet voor niets zijn het dikke afleveringen geworden. Eten en drinken is immers niet alleen taalkundig een dankbaar onderwerp, maar ook een onuitputtelijk gespreksthemata en directe aanleiding tot even onuitputtelijk genoeg.

BIBLIOGRAFIE

- Blomme, I. (2004): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten, deel III, afl. 2.3, Eten en Drinken*. Groningen: Gopher.
- Cajot, J. (1989): *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'?*. Köln/Wien: Böhlau.
- De Clerck, W. (1981): *Zuidnederlands Woordenboek*. 's-Gravenhage/Antwerpen: Nijhoff.
- DL: Haust, J. (1933): *Dictionnaire Liégeois*. Liège: Vaillant-Carmanne.
- Kruijssen, J. (1995): *Geografische patronen in taalcontact. Romaans leengoed in de Limburgse dialecten van Haspengouw*. Amsterdam: Meertens Instituut.
- Kruijssen, J. (2002): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel III, afl. 4.3, Flora*. Assen: Van Gorcum.
- Sijs, N. van der (1996): *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. 's-Gravenhage: Sdu.
- Sijs, N. van der (2001): *Chronologisch Woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen: Veen.
- Stevens, A. (1986): *Tungërsë Diksjënéer. Woordenboek van het Tongers*. Tongeren: Vanormelingen.
- Wijngaard, H. van de (2004): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel III, afl. 2.3, Eten en Drinken*. Groningen: Gopher.
- ZNWb: zie De Clerck (1981).

Derk-Jan Eppink

DIALECT, LEKKER GEBEKT

Wie is opgegroeid in een dialect zal altijd in dat dialect blijven denken en dromen, ook al moet hij dat voor de buitenwereld vertalen. Het dialect blijft het bezinsel van de mentale programmering.

Zelf ben ik opgegroeid in de Gelderse Achterhoek in een Saksisch dialect dat een zekere vermaardheid kreeg via de popgroep ‘Normaal’. Het Achterhoekse, dat zo ongeveer tussen Duits en Hollands zit, kent een gemoedelijke tongval, pauzes en wordt in rustig tempo uitgesproken. Het heeft geen zachte *g* maar wel veel Noordelijke klanken zoals *ö* met *hören* wat ‘horen’ betekent, of zoals een volle *o* met *praoten* dat ‘praten’ is. Nederlands werd alleen op school gesproken maar aangezien alle kinderen thuis dialect spraken was er een sterk accent.

De invloed op de tongval merk je pas echt als je buiten de regio komt waar het dialect wordt gesproken. Toen ik ging studeren in Amsterdam werd me duidelijk dat niet alleen de taal anders was maar ook de tongval en het denken. In het westen van Nederland worden de schrapperige keelklanken gecultiveerd alsof het een ‘Euro Arabische’ taal is. Bij *gek* wordt de *g* helemaal uitgerekt en *verschrikkelijk* blijft als het ware in de keel steken. Het opmerkelijke was dat de inwoners van de Randstad hun ‘dialect’ als standaardtaal zagen, maar alle andere varianten als een dialect. De nasale Amsterdammer meende het epicentrum van de beschaving te zijn en alle anderen, Limburgers voorop, waren ‘*boertjes van buiten*’. Rotterdammers hebben ook weer een eigen tongval met een opmerkelijke ‘*hallo dan*’. Ze zeggen tevens dat ze worden geboren met korte mouwen zodat ze de mouwen niet meer hoeven op te stropen en direct aan het werk kunnen gaan. En het Haagse is vooral bekend geworden door de typetjes van ‘Van Kooten en De Bie’, vooral de figuren ‘Jacobse en Van Es’. De rechtse taal van het duo in plat Haags kreeg

dermate veel aanhang in de rest van het land dat de VPRO begin jaren tachtig besloot de twee uit het repertoire van 'Van Kooten en De Bie' te schrappen. 'Jacobse en Van Es' vertolkten een volksgevoel zonder het zelf in de gaten te hebben.

In Nederland worden de grootstedelijke tongvallen als 'leuk' omschreven maar de dialecten gezien als een verschijnsel met een hoog museumgehalte. Alleen het Fries wordt als echte taal beschouwd omdat het wat exotisch aandoet. Bij de dialecten past ook een mentale houding. Groningers zijn stug, wat men een beetje uit de taal kan afleiden. Limburgers zijn dan weer gezellig. Twente en de Achterhoek zijn de gemoedelijke Oosterlingen en de Zeeuwen zijn zuinig, of zoals ze bekend werden: "*Ons bin zuunig*".

In Nederland is op het gebied van dialect veel verloren gegaan. Ik denk dat er twee oorzaken zijn.

Ten eerste de vertaling van de Bijbel in het Nederlands die de grondslag legde voor een eenheidstaal. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën was eigenlijk een statenbond waarin alle dialecten hoogtij vierden. In hogere adellijke kringen werd dikwijls Frans gesproken, de internationale taal bij uitstek. De bijbelvertaling bracht het Nederlands onder het volk.

De tweede factor is de massamedia, vooral de radio en televisie. De afgelopen decennia ging veel dialect verloren omdat ouders hun kinderen voor de televisie zetten. Ze spreken Nederlands omdat ze denken dat dialect een sociale achterstand oplevert. Een kind krijgt van twee kanten een impuls om Nederlands te spreken. Mijn ouders spraken dialect. Ik sprak ook dialect maar kinderen van mijn familieleden spreken Nederlands. School, ouders en massamedia bevorderen dat.

De appreciatie voor het dialect is in Nederland altijd gering geweest door de geografische en sociologische compositie. De sociaal-economische kern van het land is de Randstad en die streek is per definitie de norm. Er is één centrum, de rest is randgebied, de vermaarde '*boertjes van buiten*'. De voormalige politicus boer Koekoek bouwde een deel van zijn politiek kapitaal op dat fenomeen. Hij werd een protestfiguur omdat hij een buitenbeentje was en kreeg zelfs stemmen in de Randstad. Hij

werd gezien als 'folklore', niet als serieus.

Door volledig te denken vanuit de eigen taal loopt de Randstedeling het risico een eigenschap te missen die sprekers van dialecten noodgedwongen moeten ontwikkelen: aanpassingsvermogen. Wie met een dialect naar de Randstad komt moet zich aanpassen, zowel in taalgebruik als levenshouding. Hij wordt deel van twee werelden en weet dat er naast de Randstad nog meer in de wereld is. Randstedelingen denken echter dat zij de norm zijn en dragen die vlijtig uit. Het gevolg is een enorme overschatting, zeker op gebied van taal. Veel Hollanders denken goed Engels of Duits te spreken maar dat valt in de praktijk bar tegen. Met een dialect als vertrekpunt kan men dus een sociaal voordeel opbouwen.

Nederland is een centralistisch land, wat gevolgen heeft voor het taalgebruik. Frankrijk is ook een centralistisch land en daar is er niet zoveel ruimte voor dialecten. Parijs is de maatstaf en de rest is 'Provence'. In landen met een gedecentraliseerde structuur zoals België of Duitsland is er veel ruimte voor dialect. In Duitsland zal een Hamburger of Beier zijn tongval en spraak cultiveren. Hij is er trots op. Hij spreekt het op tv en krijgt luid applaus. In Nederland is die ruimte er niet. Wie dialect spreekt wordt gezien als achterlijk, dom en de argumenten zijn bij voorbaat nutteloos.

Vlaanderen is eigenlijk geboren uit een verzameling dialecten en het duurde lang voordat het Nederlands als officiële taal werd erkend. Niet de dialecten moesten zich staande houden, maar het Nederlands moest zich emanciperen als cultuurtaal. Er heeft weinig aan gescheeld of het Nederlands zou verloren zijn gegaan. In Vlaanderen blijven dialecten populair. Een politicus kan pas echt op steun rekenen in de regio als hij zo af en toe eens dialect spreekt. Vlamingen hebben een regionale binding, zoals Duitsers. Ze zeggen trots waar ze vandaan komen en spreken een dialect dat door sommigen 'Vlaams' wordt genoemd. Maar er bestaat geen standaard Vlaams. Een West-Vlaming en Limburger zullen elkaar niet verstaan in hun dialect.

Het is opmerkelijk hoe sterk dialecten in Vlaanderen zijn geworteld. Bijna elke dertig kilometer verandert het dialect. Er is geen dialectgrens maar er zijn schuivende panelen. Men kan de burens nog wel verstaan, maar negentig kilometer verder is het contact zoek. Mede daarom was één cultuurtaal nodig naarmate

Vlaanderen binnen België niet alleen een geografisch maar ook een politiek begrip werd. Maar door de verscheidenheid in taal is ook het inlevingsvermogen van de Vlaming wat groter dan van een Nederlandse Randstedeling. De variatie in dialecten is opvallend in Vlaanderen en Duitsland omdat dit niet in alle landen het geval is. Nederland en Frankrijk hebben met hun centralistische structuur dialecten als het ware bestreden. Een dialect werd gezien als sociaal minderwaardig (Nederland) of politiek gevaar (Frankrijk). Maar in een nog veel groter land, Rusland, vind je ook niet veel dialecten. Van Veurne tot Vilvoorde heb je al meer dialecten dan tussen Moskou en Vladivostok. Het verschil tussen de eerste is ongeveer honderd kilometer en tussen de tweede 8000. Natuurlijk heeft ook de Sovjet-Unie een centralistische structuur gekend waarbij standaard Russisch de norm werd. Maar ook in het Rusland van de tsaren hoorde je nooit veel over dialecten vanaf West naar Oost. Misschien komt dat wegens het feit dat het lege Oosten door Russen werd bevolkt. Misschien is er meer variatie van Noord naar Zuid, waar Rusland in de Kaukasus tal van bergvolken probeerde te absorberen.

In Groot-Brittannië zie je dat taal een 'sociale status' weergeeft. Wie is opgeleid aan de juiste instellingen (Eton, Oxford) en het juiste accent spreekt, komt maatschappelijk verder dan wie dat niet doet. Er is een Engels uit Oxford en een Engels uit Coronation Street. Taal is een reflectie van een klassenmaatschappij, taal maakt een sociaal verschil tussen de 'upper class' en de 'working class'.

Ik blijf er bij dat dialect geen achterstand oplevert omdat kinderen via school en massamedia voldoende Algemeen Nederlands horen om taalvaardig te zijn. Ze leren met een dialect een 'tweede taal' die juist meer taalvaardigheid brengt en die iemand in staat stelt een kwestie te bekijken vanuit een andere invalshoek. Het leidt tot mentale flexibiliteit. Een Randstedeling, een Britse 'stiff upperlip' of een Parijse 'BCBG' heeft dat niet. Hij verklaart zichzelf tot norm en leeft in een sociaal pantser dat vroeger of later kraakt. Dat pantser kraakt niet door de 'wraak van de provincie' maar door eendimensionaal denken, door egocentrisme en narcisme.

Wat betekent een dialect in Europa? Een dialect is geen bezwaar voor de Europese integratie. Integendeel, er zijn veel politieke leiders die uit een regio met eigen dialect komen. De Vrijstaat Beieren heeft uitgerekend

in het centrum van de Europese wijk een Ludwig-achtig kasteeltje laten bouwen dat de eigen trots laat zien. Dialecten en regio's zijn belangrijk en mensen met die achtergrond kunnen perfect in Brussel werken. Ze voelen de ander dikwijls aan zonder een woord te hebben gezegd. Het zijn vaak de eendimensionaal denkende mensen uit sterke cultuurlanden die moeite hebben met de Europese flexibiliteit omdat ze denken vanuit één gedachtepatroon. Een Vlaming kan in de EU vlotter bewegen dan een Nederlandse Randstedeling. De Vlaming is verscheidenheid gewoon, de Amsterdammer moet het pas in Brussel leren.

Europa maakt ook een 'dialect', het 'Euro-Engels'. Het Frans is op de terugweg, mede omdat mensen uit de nieuwe lidstaten nauwelijks Frans spreken. Daarmee zet het Frans zijn terugtocht voort. Duits haalt het niet omdat, behalve de Duitsers en Oostenrijkers, te weinig mensen Duits spreken. Dan blijft het Engels over maar het Europese Engels is geen Brits Engels. Het is een aangepast Engels waarbij Franse termen letterlijk worden verengelt (*the policy of proximity*). Het 'Euro-Engels' gaat van het 'Brits Engels' verschillen zoals het 'Amerikaans Engels' dat nu al doet. Het 'Euro-Engels' is een potpourri van Nederlanders, Duitsers, Polen, Italianen enz. die constructies en woorden uit hun eigen taal verengelsen. Het is geen écht Engels maar iedereen begrijpt het. Het is geen standaard Engels maar een 'Europees dialect'. Het wordt een dialect omdat het lekker bekt.

Eric Hoekstra

EEN FRIES MENU DIALECTGEOGRAFISCH BEKEKEN

0. Inleiding

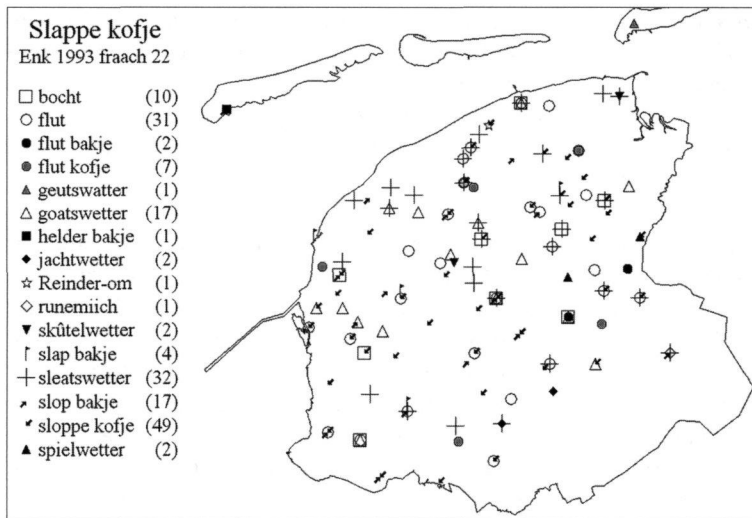
De Friese keuken is evenmin als een andere regionale keuken buiten de regio bekend. Niettemin bestaan er Friese kookboeken die interessante regionale gerechten beschrijven. In het Fries geschreven zijn Kloosterman (1938) en De Haan (1993), de laatste met prachtige foto's en heldere beschrijvingen. In het Nederlands geschreven door diverse auteurs is *De welkokende Vriesche Keukenmeid*, dat ten dele een heruitgave van een achttiende-eeuws kookboek is en ten dele gerechten uit de Duitse Frieslanden bevat.

Bij termen die met de Friese keuken te maken hebben valt op dat er dialectgeografisch gezien met regelmaat sprake is van een grote verscheidenheid aan vormen, zoals te zien zal zijn op de afgebeelde kaarten⁰. Die kaarten zijn gebaseerd op de antwoorden op de enquêtes die de Fryske Akademy tussen 1978 en 1995 uitzond naar haar informanten. Van de antwoorden op die enquêtes zijn kaarten zonder commentaar gemaakt door Van der Veen, Veenstra, Van der Kooij, Versloot en Rypma (concept 1999). Het register is gemaakt door Van der Kooij, Rypma en Versloot (1998). Dit materiaal is nooit gepubliceerd, maar kan wel voor onderzoeksdoeleinden op de Fryske Akademy zelf worden geraadpleegd (contactpersoon Arjen Versloot). Alle kaarten in dit artikel zijn ontleend aan het ongepubliceerde concept van Van der Veen, Veenstra, Van der Kooij, Versloot en Rypma (concept 1999).

Het klassieke boek in de Friese dialectgeografie is van Hof (1933). Onlangs is ook een keus uit het ongepubliceerde materiaal verzameld door Hof uitgegeven door Van der Veen, Versloot en Rypma (2001).

De enquêtes zelf nemen meestal de vorm aan van vertaalvragen of invuloefeningen. De enquêtes zijn in het Fries gesteld, behalve het te vertalen element. De toelichtingen zijn, zeker in vergelijking met de toelichtingen bij de enquêtes van het Meertens instituut, verrassend kort. Het aantal informanten bedraagt ongeveer tweehonderd (dat verschilt per jaar), maar niet elke vraag wordt door iedereen ingevuld en soms worden er twee of meer antwoorden gegeven, zodat het aantal antwoorden tussen de 150 en de 250 schommelt.

Van een aantal termen die met kook- en eetbegrippen te maken hebben, is een menu samengesteld. Van die termen zullen hieronder kaarten afgebeeld worden. Daarnaast worden deze termen dialectgeografisch besproken. We zullen niet overal ingaan op de oorsprong van de gevonden vormen. Bibliografische verwijzingen worden aan het eind van dit stuk gegeven.

Kaart 1: *Slappe kofje*

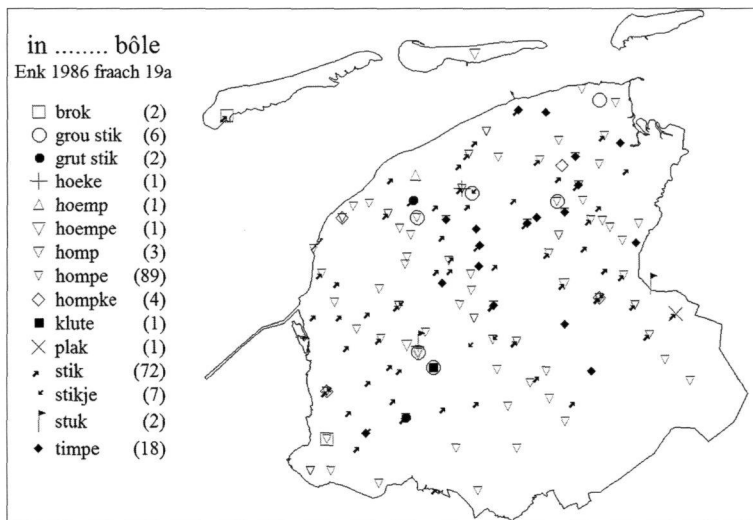
1. Slappe kofje om te beginnen

Het culinaire avontuur begint met ‘slappe kofje’¹. Die uitdrukking is afgevraagd op enquête 1993, vraag 22. Dat levert kaart 1 op. In het hele taalgebied wordt *sleatswetter* ‘slootwater’ aangetroffen.

Ook *goatswetter* ‘gootwater’ komt vrij veel voor. Interessant aan *goatswetter* is de verbindings-*s* (J. Hoekstra 2002). In het Nederlands is het immers *gootwater*, niet *gootswater*. Dezelfde *s* vinden we ook in *keamersdoar* ‘kamerdeur’, waarbij het moet gaan om de specifieke deur van een specifieke kamer. Om terug te komen op uitdrukkingen voor ‘slappe koffie’, een duidelijk geografisch patroon tekent zich niet af. Verder is er een groot aantal termen met maar een of twee voorkomens. Daarbij hoort ook de eufemistische uitdrukking *helder bakje*. Opmerkelijk is de vorm *Reinder-om* ‘Oom Reinder’. Verder valt nog te vermelden dat het Fries-Nederlands woordenboek een aparte uitdrukking bevat voor opgewarmde koffie, te weten *stille brommert*.

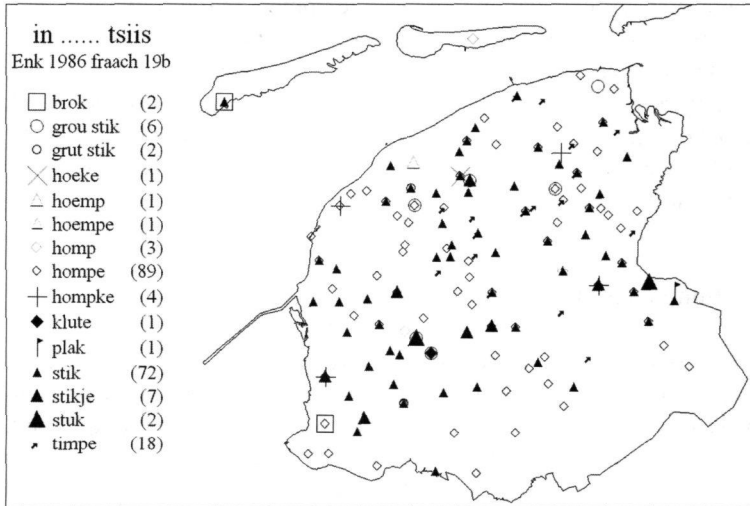
2. Homp kaas en homp brood als ‘amuse-gueule’

Na de slappe koffie nemen we als ‘amuse-gueule’ (tussengerechtje), waarvoor Simke Kloosterman (1938) het onsterflijke *mûlterchje* heeft bedacht (letterlijk *mondtergertje*), een homp kaas en een homp brood. Deze twee zijn afgevraagd op enquête 1986 vraag 19, zie kaarten 2a en 2b. Bij brood is de mooie uitdrukking in *timpe bôle* overwegend noordoostelijk. Deze vorm, in het ABN niet bekend, staat het meest onder

Kaart 2a: *Homp brood*

druk. Bij kaas is de mooie uitdrukking *in hoeke tsiis* aan het verdwijnen. Hoewel *hoeke* bij kaas hoort en *timpe* bij brood zijn er ook een paar informanten die *hoeke* bij brood gebruiken en *timpe* bij kaas: begrijpelijk, want de woorden betekenen bijna hetzelfde, allebei ‘homp’.

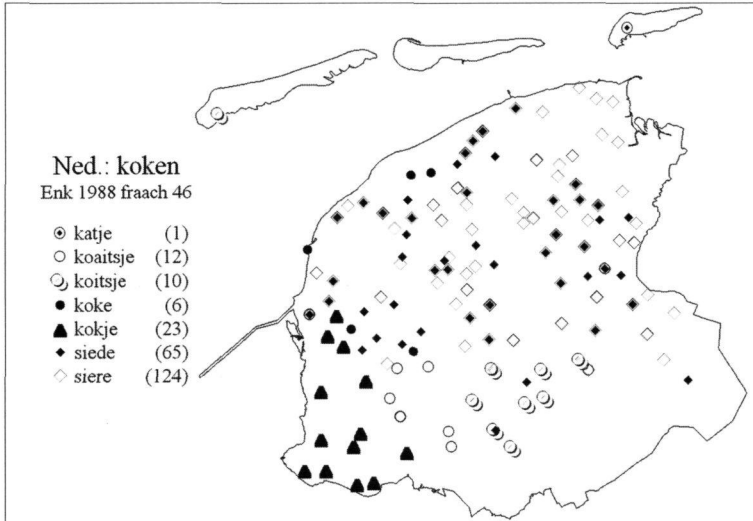

Kaart 2b: *Homp kaas*

3. Koken

Na de koffie en het *mûlterchje* moet er gekookt worden. Woorden voor ‘koken’ zijn afgevraagd op enquête 1988, vraag 46, zie kaart 3. Hier vinden we nu een kaart met een mooi dialectgeografisch plaatje. De Klei en de Wouden hebben vormen die aan Hollands ‘zieden’ gerelateerd zijn, *siede* en *siere*. Die wisseling tussen intervocalische *d* en *r* komt meer voor in het Fries. Ik ken zelf alleen de uitspraak met *r*. De Zuidwesthoek heeft vormen die aan Hollands *koken* gerelateerd zijn: *koaitsje* in het oosten van de Zuidwesthoek, *kokje* in het westen ervan. Wisseling tussen *k* en *ts* vinden we bijvoorbeeld ook in de paren: *spriek*, *spruts* ‘sprak’; *briek*, *bruts* ‘brak’; *loek*, *luts* ‘trok’; *kwikkebei*, *kwitsebei* ‘lijsterbes’.

Onze kaart komt overeen met de kaart van het woord *koken* die Miedema (1976:186-187) op basis van gegevens verzameld door Fokkema publiceerde.

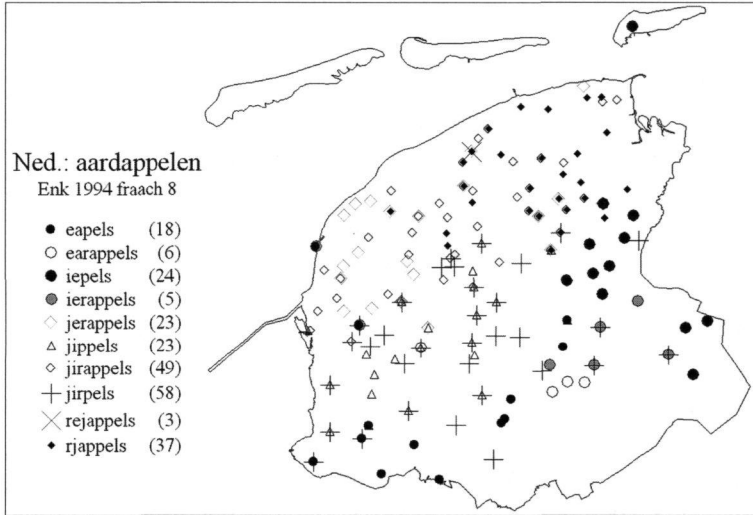
Kaart 3: Koken

4. Aardappelen

Als we gaan koken, koken we natuurlijk een maaltijd met aardappelen. Het woord voor ‘aardappelen’ is afgevraagd op enquête 1994, vraag 8, zie kaart 4. De vorm *jerappels* is karakteristiek voor het noorden. In het noordoosten komt daarvan de variant *rejappels* voor, met omwisseling van *j* en *r*. Vormen zonder breking (dus met een klinker in plaats van een *j* of *w* beginnend) komen voor in het zuiden. In de Zuidwesthoek treffen we vooral *eapels* aan, in het oosten zit een nestje *iepels*.

Er zit een systeem in al deze variatie (Van der Veen, Versloot en Rypma (2001:67-68), Hoekstra, Van der Veen, Veenstra en Visser (1994)). *Aardappel* bestaat uit *aarde* plus *appel*. Vroeger waren er in het Fries twee vormen voor *aarde*: het noorden had *ierde*, het zuiden *earde*. In het zuiden ging het verhaal van de aardappel zo verder: *earde* + *appel* > *eardappel* > *eadappel*. De *r* valt namelijk weg voor een *d* in het Fries, ook al wordt hij wel geschreven. De uitspraak van *hurd* ‘hard’ is bijvoorbeeld ook zonder *r*. Uit *eadappel* ontstond *earappel*. In het Fries kan een *d* tussen klinkers veranderen in een *r*: zo wordt *stadich*

‘langzaam’ veelal uitgesproken met een *r* in plaats van een *d*. Het zuiden kende in deze gevallen geen breking, dus er ontstonden geen vormen die met een *j* beginnen. Het verhaal gaat nu zo verder: *earappel* > *earepel* > *earpel* > *eapel*. De laatste stap, van *earpel* naar *eapel*, werd genomen omdat een *r* niet na een lange klinker of tweeklank mag voorkomen in het Fries als er een *p* met eventueel een schwa volgt.

Kaart 4: Aardappelen

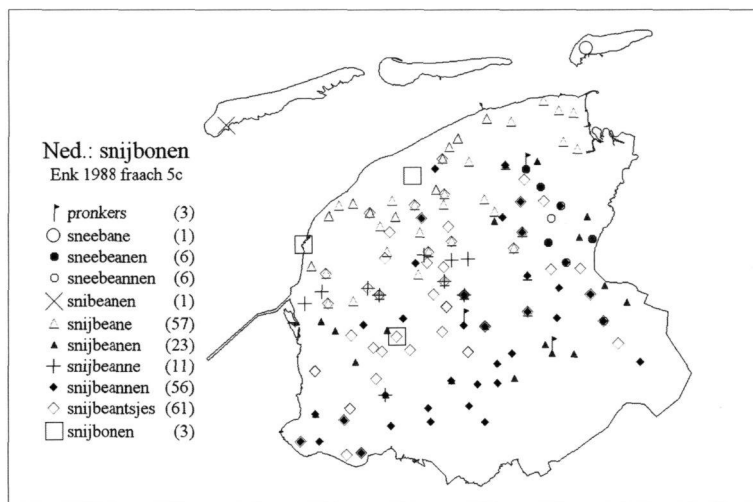
In het noorden begon het verhaal van de aardappel met *ierde* in plaats van *earde*: *ierde* + *appel* > *ierdappel* > *ierappel*. Vanuit *ierappel* zijn er drie verhaallijnen. De eerste verhaallijn is vrij simpel: *ierappel* > *ierepel* > *ierpel* > *iepel*. Net als in het zuiden verdwijnt de *r* in de laatste stap na een tweeklank en voor *p* gevolgd door schwa. In de andere twee verhaallijnen treedt breking op, dus de vervanging van de tweeklank door een glijklank *j* gevolgd door een korte klinker: *ierappel* > *jirappel*. De tweede lijn gaat nu redelijk voorspelbaar verder: *jirappel* > *jirepel* > *jirpel* / *jippel*. In de derde noordelijke verhaallijn treedt iets merkwaardigs op, namelijk accentverspringing. De klemtoon komt op de tweede lettergreep te liggen, zoals aangegeven door hoofdletters: *JIRappel* > *jiRAPel* > *jeRAPel*. Door metathesis kon uit de laatste vorm in sommige dialecten nog de vorm *reJAPel*

ontstaan. De merkwaardige accentverspringing is toch niet onbekend in het Fries. Het woord voor 'wereld', *wrâld*, wordt ook afgeleid door accentverspringing in *WERalde* > *weRALde* > *wralde*. Accentverspringing wordt ook aangetroffen in plaatsnamen (*MENaldum* > *meNALdum* > *meNAAM*), familienamen (*BUwalda* > *buWALda*) en bij een kleine groep samenstellingen (*koken* + *doar* > *kokens-DOAR*, vergelijk het Nederlandse 'KEUkendeur'), zie verder Hoekstra (1998). Zo is een enorme variatie aan dialectvormen voor 'aardappel' ontstaan binnen het kleine Friese taalgebied.²

5. Sperziebonen en snijbonen

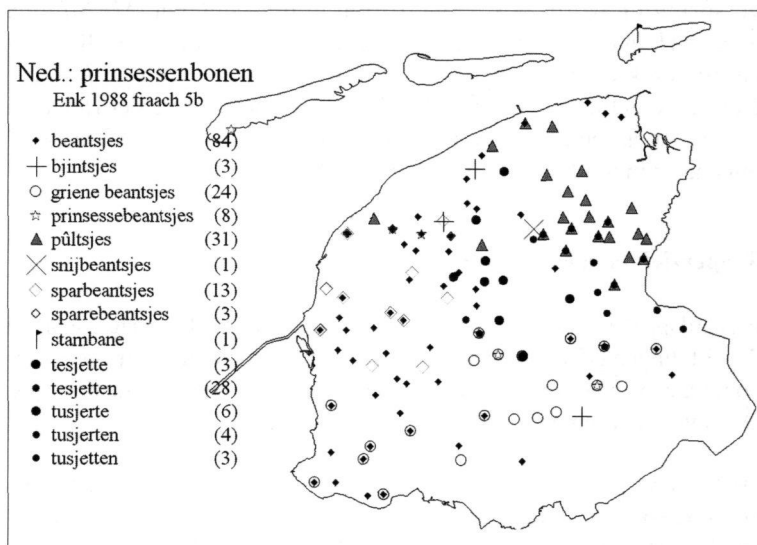
Bij aardappelen hoort een groente. In de enquête van 1988 vraag 5 worden de vertalingen gevraagd van snijbonen, van sperzieboontjes (prinsessenbonen), en van het verwijderen van de puntige uiteinden van de boontjes. Dat levert kaarten 5a,b,c op.

Op kaart 5a zien we dat naast vormen met *snij-* ook vormen met *snee-* voorkomen. In het Oosten (de Wouden) wordt de *ij* namelijk als *ee* uitgesproken. Bij *bean* treffen we twee meervouden aan, *beanne* en *beannen*. In een deel van de Zuidwesthoek wordt het eerste deel van *beantsjes* niet

Kaart 5a: Snijbonen

gebroken, dus niet als /bjen-/, maar ongebroken als /ben-/ uitgesproken, zie Miedema & Steenmeijer-Wielenga (1972:34-35), Van der Veen, Versloot en Rypma (2001:5).

Kaart 5b: Prinsessenbonen

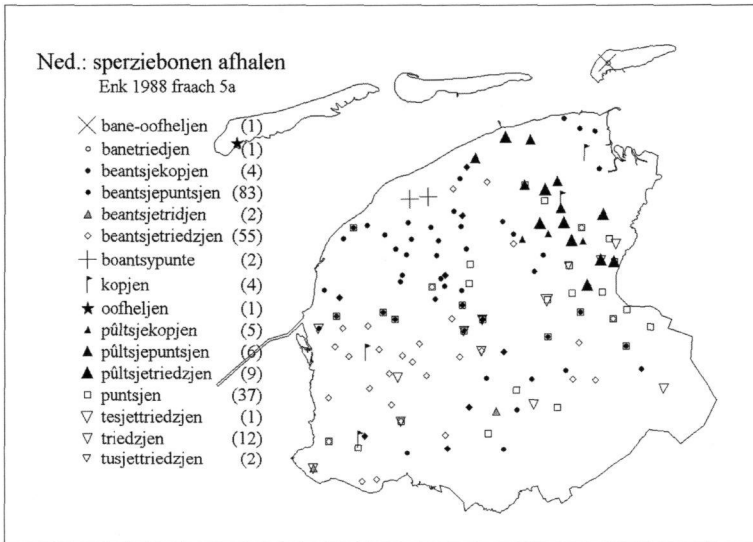
Op kaart 5b zien we voor sperzieboontjes naast vormen met *bean* ook de vertaling *tusjerten*, in allerlei varianten. Het woordenboek spelt het als *tusearte* of *tusearten*; hier zijn ook twee meervouden mogelijk. Op de kaart blijkt *tusearten* een echte Woudfriese vorm te zijn. De vorm *tusearte* is volgens het *Woordenboek der Friese Taal* (WFT, met dank aan Hendrik Sijens) afgeleid van *Turkse earte*.

Op de noordwestelijke klei vinden we ook nog de vorm *sparbeantsjes*, alleen als diminutief. *Sparbeantsjes* is ontstaan uit het Nederlandse *aspergieboontjes*, zoals in het Nederlands later *sperzieboontjes* is ontstaan. Let ook op de Bildtse vorm *snijbonen* in het noorden, met behoud van de uitspraak van de meervouds-*n* waar het ABN een sjwa heeft met alleen een gespelde -*n*.

Op kaart 5c vinden we vertalingen voor het afsnijden van de punten. In de Wouden vinden we weer samenstellingen met *tusearten*. Het met

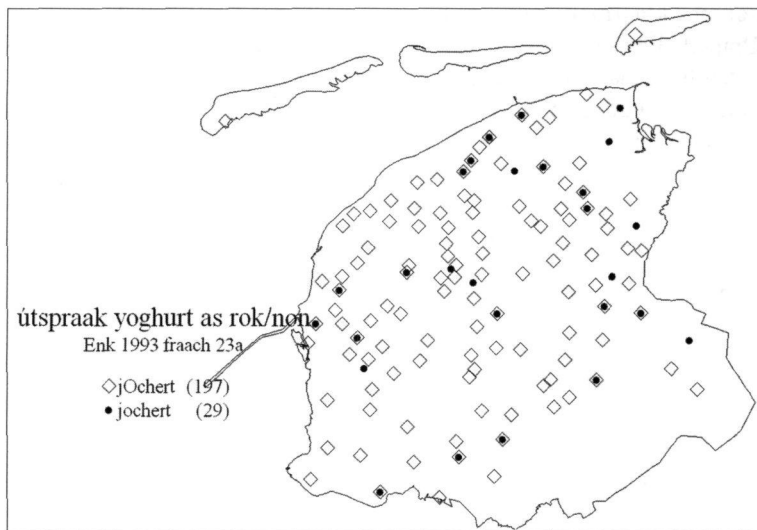
het mes klaarmaken van de boontjes zelf heet *triedzjen* of *puntsjen*. Opmerkelijk is de afwezigheid van een vorm *tusjetpuntsjen*. By tusearten is het blijkbaar altijd *triedzjen* geblazen. De vorm *triedzjen* komt dan ook overwegend in de Wouden voor, maar wordt daarbuiten ook wel aangetroffen.

Kaart 5c: Verwijderen van de puntige uiteinden van de boontjes

6. Yoghurt

Als dessert nemen we yoghurt. Er is afgevraagd op enquête 1993, vraag 23 of dit wordt uitgesproken met de *o* van *rok* of die van *non*, zie kaart 6. In het Fries worden twee *o*'s onderscheiden, zoals ook in sommige Nederlandse dialecten, maar niet in het ABN. Er zijn dan ook minimale paren in het Fries zoals *holtsje*, verkleinwoord van *holle* (hoofdje) met de meer gesloten *o*, en *holtsje*, verkleinwoord van *hoale* 'holletje' met de meer open *o*. Hoe voegt het leenwoord *yoghurt* zich daarin? Op kaart 6 (zie volgende bladzijde) is te zien dat de meerderheid der sprekers de open *o* kiest.

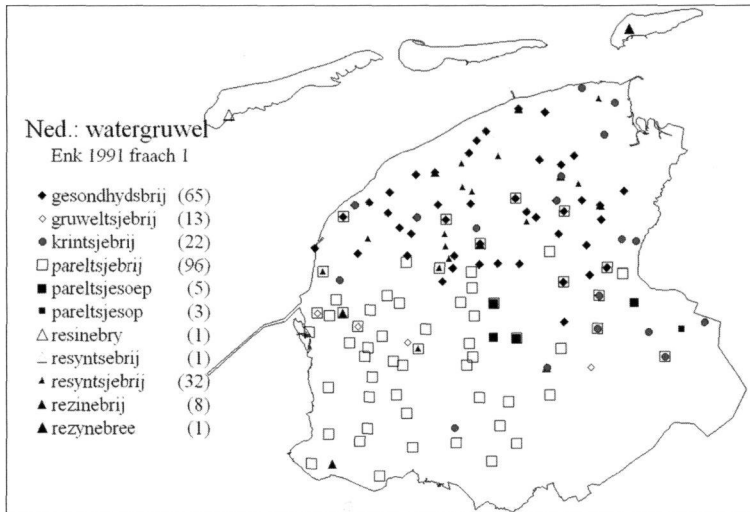

Kaart 6: De uitspraak van yoghurt

7. Watergruwel

Bij de yoghurt nemen we watergruwel. Het woord voor watergruwel is afgevraagd op enquête 1991 vraag 1, zie kaart 7. Bij ons thuis werd dit gerecht overigens consequent aangeduid als *pareltjegort*. Deze vorm ontbreekt in de antwoorden, en zal dus wel geen zuiver Friese vorm zijn. Nederlands is de vorm ook niet, want de benaming is in het Nederlands onbekend. Het is echter wel zo dat *pareltjesgort*, met een meervouds- in *pareltjes-*, een bestanddeel van watergruwel is. Nu werd bij ons thuis Fries en Nederlands beide gesproken. We gebruikten het als Nederlands woord in ons Nederlands, maar zonder meervoud op het diminutief (*pareltje-gort*), wat weer bij uitstek Fries (en ook Gronings) is. In samenstellingen met een diminutief heeft het Nederlands altijd een meervoud, het Fries oorspronkelijk een enkelvoud: *rijtjeshûs - rychjehûs* is een illustratief voorbeeld. De vorm *pareltjegort* is dus een mengvorm. We zien dat de samenstellingen met een diminutief alle het diminutief als enkelvoud hebben in het Fries: *rezyntsjebrij, krintsjebrij, pareltsjebrij, gruweltsjebrij*. *Pareltsjebrij* komt vooral in het zuiden voor; aangezien

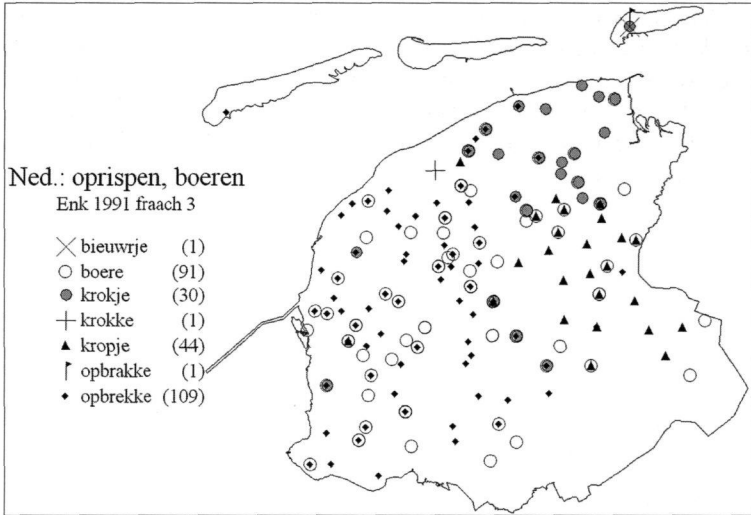
ik uit het zuiden komt, wekt de daar dicht bij liggende vorm *pareltjegort* minder verbazing. *Krintsjebrij* en *rezyntsjebrij* komen meer in het noorden voor. Als student te Groningen hoorde ik de vorm *krentjebrij* gebezigd in het Nederlands van een uit Oost-Groningen afkomstige medestudent. Ook karakteristiek voor het noorden van Friesland is de vorm *gesondhydsbrij*.³

Kaart 7: Watergruwel

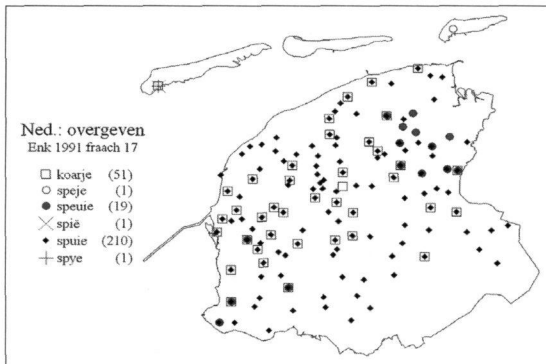
8. Boeren

Na het eten moeten we wel eens boeren. Het woord voor 'boeren' of 'oprispen' is afgevraagd op enquête 1991, vraag 3. De Friese varianten zijn te vinden op kaart 8 (zie volgende bladzijde). In het noordoosten komt de vorm *krôkje* voor, bijvoorbeeld in *it krôket my* op voor 'ik moet boeren'. Elders komt in het Friese taalgebied vooral *opbrekke* voor als in *it brekt my op*. Dat laatste wordt in het Nederlands ook gebruikt, maar dan met de betekenis 'een naar gevoel aan iets overhouden', en natuurlijk in combinatie met 'zuur': 'dat zal hem zuur opbreken'. Voor de betekenis van 'lucht uit de maag laten ontsnappen' is *boeren* het gangbaarst in het Nederlands, al is boeren wat lawaaiiger dan opbreken. *Krôkje* heeft in het Fries overigens ook nog de betekenis 'licht sneuwen', zie Buma (1963).

Kaart 8: Boeren

9. Overgeven

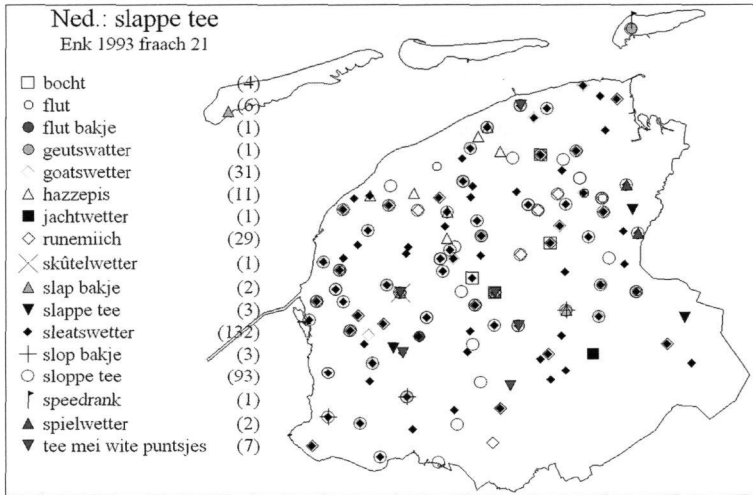
Kaart 9: Overgeven

Na deze copieuze maaltijd moeten we misschien wel overgeven: enquête 1991, vraag 17, kaart 9. In heel Friesland komt de vorm *spuie* voor, met in het noordoosten een *eu*-uitspraak.

Voor equivalenten van *spugen* in de Nederlandse dialecten, zie De Haar (1979). Overwegend noordelijk is de vorm *koarje*. Hoewel dat niet is aangegeven op de kaart, wordt het met /wa/ uitgesproken /kwarje/, behalve in de Zuidwesthoek, waar een open midden klinker wordt uitgesproken, opener dan de *u* in *nul*, meer als de *eu* in het Franse *amuse-gueule*.

10. Slappe thee

Na het overgeven is een kopje slappe thee op zijn plaats om de overspannen maag weer enigzins tot bedaren te brengen: enquête 1993, vraag 21, kaart 10. Net als bij slappe koffie vinden we hier het *sleatswetter* en het *goatswetter* weer door de hele provincie heen. Beperkt tot slappe thee zijn echter de termen *hazzepis* en *runemiich*, die beide overwegend noordelijk zijn. *Runemiich* is letterlijk 'pis van een ruïn'.

Kaart 10: Slappe thee

NOTEN

---

0. Ik bedank Sergio Urka en Arjen Versloot voor het vervaardigen van digitale versies van de kaarten overgenomen uit Veen, K. F. van der, D. Veenstra, H. van der Kooij, A. Versloot en W. Rypma (concept, 1999).
1. *Slappe koffie* wordt ook in andere bijdragen behandeld; zie Groningen, Overijssel, Zeeland en Vlaams-Brabant. Ook *slappe thee* wordt in enkele van deze bijdragen vermeld.
2. De *aardappel* is populair in deze bundel. Jan Stroop besteedt er aandacht aan in zijn ochtendlezing en ook Joep Kruijssen vermeldt het. Verder komt de aardappel ook nog aan bod in de bijdragen over Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Belgisch-Limburg, Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen.
3. Zie hierover ook de bijdrage over Groningen.

BIBLIOGRAFIE

- Buma, W.J. (1963): 'Wurdsneuperijen 27. Krôkje.' In: *Us Wurk* 12, blz. 42-44.
- De welkokende Vriesche Keukenmeid*. Oude & nieuwe recepten uit Friesland. Leeuwarden: Friese Pers (2003).
- Haan, W. de (1993): *De nije petiele*. Leeuwarden: Utjouwerij Fryslân.
- Haar, B. de (1979): 'Verboden te spugen'. In: M. Gerritsen (red.) *Taalverandering in Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten*. Muiderberg: Coutinho, 150- 157.
- Hoekstra, J. (1998): *Fryske Wurdfoarming*. Ljouwert: Fryske Akademy.
- Hoekstra, J. (2002): 'Genitive Compounds in Frisian as Lexical Phrases.' In: *The Journal of Comparative germanic Linguistics* 6, blz. 227-259.
- Hoekstra, J., K.F. v.d. Veen, D.H. Veenstra en W. Visser (1994): 'De ierappel op 'c souwe. De dialektgeografyske en fonologyske ûntjouwing fan it wurd 'ierappel' yn it Frysk.' In: *It Beaken* 56, blz. 281-298.
- Hof, J.J. (1933): *Friesche Dialectgeographie*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Kloosterman, S. (1938): *De Fryske petiele, en hwet der op en yn leit*. Bolsward: A.J. Osinga.
- Kooij, H. van der, W. Rypma en A. Versloot (1998): *Fragelist. FA-enkêtes 1978-1995*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Miedema, H.T.J. (1976): 'De Reeks Nederlandse Dialectatlassen en het Fries.' *Taal en Tongval* 28, blz. 181-191.
- Miedema, H.T.J. en T. Steenmeijer-Wielenga (1972): *Dialecten van de Friese west- en zuidkust*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Veen, K. F. van der, D. Veenstra, H. van der Kooij, A. Versloot en W. Rypma (concept, 1999): *Skriflike enkêtes FA 1978-1996*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Veen, K. F. van der, A. Versloot en W. Rypma (2001): *Dialektgeografyske oantekens fan J.J. Hof*. Leeuwarden: Fryske Akademy.

Siemon Reker

ETEN UIT DE GRONINGER KEUKEN

1. Aperitiefje

In zijn laatste bundel *Geen punt* van 1998 heeft Kees Stip heel wat bij elkaar gedicht taalplezier verzameld, om Herman De Coninck vrij naar het achterplat te citeren. Gedichten van Stip zijn het in dit geval juist nauwelijks, het betreft veelal korte stukjes proza, telkens afgewisseld door een vette stip of punt. Stip overleed enkele jaren later (2001) in Winschoten, in de oostelijke regio van Groningen waarheen hij na zijn pensioneren verhuisd was.

In 1913 was Kees Stip geboren in Veenendaal op de Utrechts-Gelderse heuvelrug en daaraan geeft hij nadrukkelijk uiting in *Geen punt*, eenmaal zelfs op een navrante wijze. Hij beschrijft op blz. 79-80 hoe hij door de vooraanstaande Veenendaler Hamp van Schuppen gevraagd was om een nieuw Veens volkslied te maken dat in de plaats moest komen van het bestaande "O, Veenendaal, O, Veenendaal, wat is je boerkool lekker". *Boerkool* in de Veense uitspraak met een korte klinker in de eerste lettergreep.

Stip voelde niets voor het maken van een nieuw lied. Dat veranderde toen Van Schuppen op een dag belde met de vraag of hij dokter Roodenburg even wilde opzoeken: "Je vader heeft kanker." Stips vader zat erbij en vroeg wie er belde.

"Ik: 'Hamp van Schuppen.'

Mijn vader: 'Waarom belt hij?'

Ik: 'Of het Veense volkslied al af is.' (Ik kon toch niet zeggen: 'Je hebt kanker.')

Mijn vader: 'Is dat dan nog niet af? Je moet het dadelijk afmaken.'

Dat deed Stip. Hij beschreef zijn geboortedorp als een lustoord in een lustvallei waar de lucht tussen Rhenen en Renswoude het blauwst van

de hele wereld is en waar de schapen blij mekkeren dat de *boerkool* er zo lekker is. Bovendien vindt men nergens meisjes als tussen Elst en Ederveen en ook dat getuigt van gedetailleerde kennis van een *insider*-dorpsbewoner. In een soort aforisme (blz. 106) bekent Kees Stip de volgende codeswitching: “In mijn Veenendaalse jeugd sprak ik Veens. Ik heb mij gered door Amsterdams te leren.”

Stip was classicus maar meer nog een taalfreak met een paar oren die registreerden. Jan Stroop moet in hem een Polder-collega zien in dit kleine tekstje (blz. 45):

“Moet je *boum* of *baum* spellen? Je kunt ook *boom* schrijven, maar die klank bestaat niet meer.”

Veenendaal ligt in de Gelderse Vallei ter hoogte van Ede. In de *RND* (deel XII blz. 159) staat het spotrijmpje op deze plaats, waaruit het lokale dialect naar voren komt:

*Kaauwe koffie lus ik naait,
hete koffie drink ik naait
en pap is m'n lève.*

Voor wie niet te precies kijkt, is het Gronings in plaats van Zuidoost-Utrechts.

Toevallig vestigde Kees Stip zich aan de *Veenweg* te Sellingen, in een zuidelijk puntje van Oost-Groningen. In het dierengedichtje *Op een eekhoorn* had hij vroeger al ‘es laten hoorn dat hij wist hoe ze daar in Groningen spraken’. Lang tevoren had hij een zeker beest in Siddeburen zó succesvol wortel laten trekken, dat er een standbeeld voor werd opgericht in deze plaats. Siddeburen ligt misschien nog geen 20 kilometer ten noordwesten van Winschoten.

2. Boerkool

Het woord *boerkool* van Veenendaal is als het ware eerder in het Engelse woordenboek te vinden (als *borecole*) dan in Van Dale, dat we in de geest van Stip het woordenboek van het dialect van Amsterdam e.o. kunnen noemen. In het Nederlands betreft het uiteraard *boerenkool*, een koolsoort met sterk gekroesde bladeren die gekookt vooral met aardappelen tot een stampot gemaakt kan worden. *Kruuskohl* (te vertalen als ‘rimpelkool’) in het Nederduitse Oost-Fries of *krulkool* is een heel wat passender

benaming dan *boerenkool*. Samenstellingen met *boer-* aan het begin bezit het normale Nederlands niet, er zijn wel enkele gewestelijke voorbeelden in Van Dale geregistreerd. In de agrarische provincie Groningen wordt stampot boerenkool waarschijnlijk relatief veel gegeten. De benaming ervan is *mous*. In het Westerkwartier (dat tegen Friesland en Drenthe aan ligt) heet het *moes* met een gerekte klinker, die bijvoorbeeld veel langer is dan die in het vergelijkbare slotdeel van het woord *appelmoes*.

Mous was in Groningen een bekend probleemgeval voor kinderen die in dialect opgevoed waren. Wanneer ze in de klas wilden vertellen wat de pot schafte, “We hebben moes gegeten, juf!”, was het sociaal gezien erg handig als juf wist dat ‘t hier om het hoofdgerecht ging en niet om een toetje. Dat zou *appelmoes* zijn, maar in het Gronings heet dat verrassend genoeg niet **appelmous*. *Smots* of *appelsmots* is zeker niet specifiek Gronings: zo heeft het WDD het woord in deze betekenis (daarnaast *smotse*) en het Fries eveneens (zie Zantema blz. 932). Weijns *Etymologisch woordenboek* (2003: 329) herleidt het tot woorden met een grondbetekenis ‘vuil’; logisch lijkt het om verband te zoeken met Eng. *smooth*, Vlaams *smoot* of *smood*, zie ook Debrabandere (2002: 365-366). Daar vinden we *smuts* dat ‘stomp, stamp’ betekent en dat past naar vorm en betekenis misschien nog beter.

Mous moet een afgesloten restje zijn van het langere woord *boerenkoolmous* of als ingekorte samenstelling *koolmous* of *boerenmous*. Wat eerst een bepaald soort *mous* was, kwam zodanig vaak op tafel dat het zijn nadere specificatie aan de linkerzijde kon missen en ingedikt worden tot *mous* zonder meer.

Het is duidelijk dat het laatste lid van de samenstelling *appelmoes* en *mous* dezelfde betekenis en oorsprong heeft en waarin etymologisch de betekenis ‘week’ vindbaar is of waar ‘hakken’ mee te maken heeft zoals het WNT veronderstelt. Een *moesappel* is geschikt voor het maken van *appelmoes*. Maar een *moestuyn* heeft met appels niets en juist alles met groente te maken en dat pleit in feite toch voor dat dialectsprekende kind dat *mous* ‘boerenkool’ omzette in *moes*. Dat kon het doen op basis van een frequente, in het grootste deel van de provincie geldige correspondentie van Ned. *goed* - Gron. *goud*, Ned. *voet* - Gron. *vout*, Ned. *koek* - Gron. *kouk(e)* e.d. *Moes* in deze groene betekenis leeft verder voort in de familienaam *Moesker*, die blijktens de volkstelling van 1947 vooral in oostelijk

Groningen voorkwam (met destijds 215 dragers, zie *NRF* deel Groningen). *Moesker* betekent 'iemand die beroepshalve met moes bezig is'. Deze vorming via toevoeging van een suffix *-ker* of *-tjer* is een naamtype dat in Groningen bekend is, het is bijvoorbeeld zichtbaar in de familienamen *Holtjer*, *Tuintjer*, *Kooiker*, *Boomker* (zie Reker 1999). Een *mousker* heeft alles van doen met een *mouskerij* 'moestuin'. Dat uitlachen om een foutieve vertaling naar het Nederlandse *moes* is al met al taalhistorisch onterecht.

3. Stip

Zoals het een speling van het lot mocht zijn geweest dat Kees Stip als geboortig Veenendaler aan de Veenweg ging wonen, zo is het niet anders dan een toevalligheid dat Ned. *moes* ook de betekenis 'stip' kent, namelijk als overneming van Frans *mouche*. Oudere dialectsprekers in Groningen (en zij niet alleen) kunnen daarentegen *stip* bezigen in plaats van *jus* te gebruiken. Het is aannemelijk dat het woord voortgekomen is uit wat er op tafel gebeurde: in een voor algemeen gebruik bedoeld kommetje bevond zich een saus die aan bijvoorbeeld een aardappel toegevoegd werd door deze daar even in te dopen. Die handeling van stippen kon leiden tot het begrip *stip* 'jus, dat waarin gedoopt wordt'.

De overgang naar het nieuwe *jus* van verder weg (Frankrijk) kan vergemakkelijkt zijn door de aanpassing van de eetgewoonte, in dit geval de afschaffing van dat gezamenlijke stippen. Het WNT (XV kol. 1742) haalt onder de achtste betekenis van *stip* (I) de begeleidende tekst aan bij een film van Van der Ven. Dat betreft vermoedelijk de registratie van het koolzaaddorsen in Noord-Groningen ('t Zandt) uit de jaren 30. Daar werden de arbeiders na afloop van hun feestelijke en van rituelen voorziene werkzaamheden beloond met een maaltijd waarin ieder naar believen *klont* (zie paragraaf 7.) aan het stippen is in de voor algemeen gebruik bestemde juskommen.

De negende WNT-betekenis van *stip* laat een andere uitbreiding zien: 'grutten met stroop', in een kultje dat in het midden wordt gelegd en waarin elke hap wordt gedoopt. Dat gebeurt op ieders bord, individueel en niet meer collectief.

4. Wortel

Kees Stip liet de Siddebuurster bok dus worteltrekken:

OP EEN BOK

In Siddeburen was een bok,
die machtsverhief en worteltrok.
Die bok heeft onlangs onverschrokken
de wortel uit zichzelf getrokken,
waarna hij zonder ongerief
zich weer in 't kwadraat verhief.
Maar 't feit waardoor hij voort zal leven
is, dat hij achteraf nog even
de massa die hem huldigde
met vijf vermenigvuldigde.

(Kees Stip, geciteerd naar 1999:20)

Het ging bij deze wonderbaarlijke bok allemaal om wiskunde en het betrof dus bijvoorbeeld niet de letterlijke handeling van de *mouster* die tevreden een maaltje wortels uit zijn moestuintje tovert. *Wortels* in Groningen heten meestal *worrels* ook al spreken sommigen het uit als *woddels*, maar dat verschil is minimaal. Binnen de provincie is er een - althans daar zo gevoeld - groot onderscheid tussen een *wórrel* en een *wòrrel*. Het grootste deel van de sprekers van het Nederlands hoort het verschil niet en zal telkens *wòrrels* horen, maar *wórrels* hebben echt een andere klinker.

Siddeburen ligt nog net in het gebied waar ze *wòrrel* zullen zeggen. In het noorden van de provincie spreken ze het woord uit als *wórrel*, voor wie goed luistert zelfs als *wóll* of *wólln* (zie Reker 2004).

Dezelfde intern-Groningse tegenstelling tussen een woord met een hogere *ó* (die in de buurt komt van de *oe*-klank) en een lagere *ò* (die naaste buur is van de korte *a*) is waarneembaar in het woord *worst*. Maar daar is er een bijkomend verschil. In Noord-Groningen is de uitspraak *wórst* met een korte *ó* en met behoud van de *r*, in Oost-Groningen en in het zuidelijker deel van het Westerkwartier wordt de *ò* gerekt gerealiseerd; daarmee hangt samen dat de *r* hier niet wordt uitgesproken. We horen binnen Groningen dus *wórst* tegenover *wòòst*.

Dat verschil is geen nieuw verschijnsel. Al rond 1830 schreef schoolmeester Swartwold uit Scheemda (Oost-Groningen), dat het hem opviel dat men *wortel* en *worst* in zijn standplaats Zuidhorn (te beschouwen als noordelijk Groningen maar net in het westelijke deel, Westerkwartier, gelegen) anders uitsprak dan hij van huis uit gewoon was (zie Reker 1996:176).

5. ....*pap* is *m'n lève*

Uitgeverij In den Toren in Baarn bracht in 1987-1988 een reeks boekjes uit, waarin voor elf provincies in Nederland streekgerechten en wetenswaardigheden opgenomen stonden, samengesteld door Jo van Lamoen. Wie alle recepten op een lange lijst van meer dan 300 stuks zet, ziet dat daar vaak eenpansmaaltijden bij zitten. Veertien maal komt een recept op *-soep* voor en zelfs achttien keer een *-pap*.

Het Groningse deeltje heette *Van knipselbonenstampot en krudoortjesbrij* en bevestigde met die titel de frequente gewoonte van het mengen van etenswaren tot een streekgerecht. Termen op *-brij* komen er in diverse deeltjes voor: *rijstebrij* in half Nederland (Zuid-Holland, Utrecht, Noord-Brabant, Limburg, Gelderland en Drenthe), *balkenbrij* is nauwelijks minder verspreid met recepten voor Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Het Groninger *krudoortjesbrij* ('kruisbessenbrij') heeft dus een voorzijde die bijzonderder is dan de rechterkant van deze samenstelling. *Brij* kan binnen en buiten Groningen *prut* genoemd worden en - minder algemeen gangbaar - *sòp*.

Stampot als rechterlid staat alleen maar in het Groningse deeltje opgenomen en dat driemaal, met de begrippen *gedroogde appeltjes-*, *nieuwjaars-* en *knipselbonenstampot*. Bonen zijn blijkens deze reeks buiten Groningen vooral populair in Drenthe en Gelderland; het is een onderwerp voor een aparte paragraaf (nr. 7). Boerenkool wordt opgegeven voor Friesland en een soep op basis ervan voor Drenthe. Dat het in dit hoofdstuk over Groningen ter tafel kwam, is dus niet zo'n wonder.

Voor stampot boerenkool kan onder meer gort als ingrediënt gebruikt worden. In West- en Noord-Groningen klinkt dat woord wat naar *wòòòst* 'worst' in West- en Oost-Groningen: *gòòòt*. In het oosten van de provincie

is het een van de vele woorden waarumlaut gebezigd wordt, hoorbaar in varianten als *gört* en *görde*. Omdat de *r* aan het eind van een lettergreep nogal eens niet uitgesproken wordt maar wel een rekkingspoot achterlaat, klinkt het dus o.a. als *göööde*.

Gort, meel of rijst vormen volgens Van Dale samen met vocht de bestanddelen van *brij*, een halfvast, halfvloeibaar kooksel waaraan veelal geen actie te pas zal zijn gekomen die de naam *stampot* zou rechtvaardigen. *Stampot* is doorgaans ook minder vochtig. De begrippen *brij* en *soep* benaderen elkaar althans in het Gronings. *Pap* is min of meer hetzelfde, wanneer (in mijn beleving) het wit of het zuivelement overheerst. *Pap* is typisch een woord dat vervormd lijkt te zijn onder invloed van kindertaal zoals waarschijnlijk ook *mama*, *papa*, *bips* en *poep*, woorden waarin de medeklinkers niet toevallig in overgrote meerderheid lipklanken zijn.

Al met al is zoveel wel duidelijk dat we op dit terrein geen hutspot of ratjetoe aan benamingen hebben.

6. Het hoofdgerecht: aardappelen

Is een zuivelproduct het kenmerkendste bestanddeel van pap en water van soep, aardappelen zijn toch het essentieelste onderdeel van een stampot. Wie meent dat aardappelen wat men in het Gronings noemt *ainmoudersgoud* zijn (kinderen van dezelfde moeder, één pot nat), kan het beste bladeren door het grote *Nieuw Groninger woordenboek* van Ter Laan (1929 en 1953). Gemiddeld komt de aardappel op ongeveer elke vier pagina's langs en dat is niet niks in zo'n lijvig werk van royaal 1000 bladzijden.

Ter illustratie neem ik het lemma *eerappel* over uit dit woordenboek (blz. 206-207, tweede editie, Groningen 1953):

“EERAPPEL = aardappel. *Eerappels poten, waiden of schovveln, ruden of kraben*. Spr. *n Minsk is gain eerappel* = a. men wil wel eens een verzetje; b. een man is niet ongevoelig voor de bekoorlijkheden van het vrouwelijk geslacht. *Hai zugt ter oet as 't bloud van n eerappel* = hij is ziekelijk bleek; ook: *as n verrödde eerappel*. *Eerappels*

ôfgaiten = een kleine boodschap doen. Straatroep van de venters:

Eerap en wòt

Meel in de pòt.

Eerappels achter hakken = *knòllen in hozen*. *Eerappels met 't blode*

gat = zonder spek of vlees er bij. Tot de oudste soorten in de

provincie behoorden de *laange gelen* en de *rooie vlinten*; daarna

kwamen de *elfringen* of *wolkammers*, *zummerroden*, *Bremer roden*, *Venloze*

roden of *Venlozen*, de *jammen*, de *Berlieners*, de *Munsterzen* of

börgermunsters, de *rooi zaizen* of *rozaizen* en de *Hambörgers*. Bij

ouden van dagen zijn nog wel bekend de *groafkes* of *moeskes* en in de

veenstreken de *widde* en de *rode roegen*, ook wel de *roege witten* en

rooien geheten. Op 't Hl. had men de *Grunneger kronen*, de *blaauwen* en

de *geeltjes*, en algemeen de *kroepers*, *mooibluiers* en *tielkes*. Nieuwer

zijn de *donkere Törken* en de *lichte Franzen*, bekende eetaardappels.

Toen kwamen ook de fabrieksaardappels op, 1875, eerst de *Amerikoanen*,

daarna de *makke bonen*, d.i. *magnum bonum*, d.i. 't hoogste goed; dan

kwamen de *blaauwe reuzen*, de *richters*, de *De Wetten*, de *Deezies* enz.

Totdat het kweken van nieuwe soorten in de Veenkoloniën zelf ter hand

genomen werd: *aigenhaimers*, *rode star* enz. Zie *eerappelproefveld*.

Onder de tegenwoordig gekweekte aardappels de *eerstelingen*, de

noordelingen en de *Bevelanders*; de *limosa* was een nieuwe soort vroege

aardappel. Fabrieksaardappels zijn: *triumf* en *ultimus* (*van boeten*

swaart, *van binnen verröt*, volgens een kenner). Telkens komen nieuwe

soorten op." [*Eerap* is de afkorting van aardappels, *wòt* van wortels. (S.R.)]

De ene pieper is de andere niet en kán dat niet zijn, want anders was er niet zo'n rijke reeks van benamingen voor. Telkens komen er nieuwe soorten op en worden er oudere afgedankt, ook al ver voor het tijdperk waarin het begrip *gifpieper* opgeld deed.

De naamgeving kan door verschillende factoren bepaald zijn, althans wanneer we de in Ter Laan opgenomen vormen bekijken. Niet de keuken (bijvoorbeeld de vraag of een soort meer of minder vastkokend is) maar de situatie op het land is essentieel. Verder zijn de vorm en de kleur van de schil van belang. De aanduidingen *blaauw* en *blaauwen*, *rood* en *rooien* zien we het vaakst verschijnen, maar daarnaast ook lichtere varianten uit de sector blond en geel.

Vrij vaak wordt die aanduiding van de buitenzijde nader bepaald, hetzij naar de vorm van de aardappel hetzij naar herkomst. Zo zijn *rozaizen*

aardappelen die rood van kleur waren en afkomstig uit Zeeland. (*Winterzaizen* zijn Zeeuwse winteraardappels; *Bevelanders* werden niet nader gepreciseerd.) *Bremer* en *Pruze* (Pruisische) - en van meer nabij waren er de *Bourtanger roden* naar het vestingplaatsje op de grens met Duitsland.

Rodoustjes was een aardappelsoort met *rode ousten* ‘putjes’, *rood- of blaauwkimkes* hadden hetzelfde uiterlijke kenmerk. *Rode kroepers* (of *kroepel-eerappels*) hadden stengels die over de grond leken te kruipen.

De herkomst lijkt ook voor de hand te liggen bij de namen *Vraize* (‘Friese’) *börgers*, *Munsterzen*, *Venlozen*, *Veelns* (‘Westfalingers’), *Amerikoanen* of *Amerikoanders*. Van de aanduiding *Törken* geeft Ter Laan eenmaal de donkere kleur als motief en eenmaal de oorsprong, geïmporteerd vanuit Constantinopel door Veenkoloniale schippers. De betrekkelijk snelle wisseling van de soort (maar ook Ter Laans geaardheid als encyclopedist) blijkt uit de regelmatig toegevoegde jaartallen als aanduiding voor de periode van de populariteit.

Wie nu op internet de hedendaagse benamingen zoekt, komt in de top van de 90 verschillende soorten consumptie-aardappelen woorden als *accent*, *alpha*, *gloria*, *inova*, *maritiema*, *nicola*, *santé* en *turbo* tegen. Dat is andere koek dan de minder klassiek aandoende en concretere betitelingen van voorheen. Die vertoonden bovendien minder spelfouten.

Het Duitse *Kartoffel* is eenvoudig terug te zien in minder gangbare namen als *kedovvels* en *tovvels*. *Kedoanzels* is een heel vroege benaming, in de kindertaal weleens opgedoken als *doanjes*. Uit een veel zuidelijker hoek van het taalgebied drong de *petatter* door, door Ter Laan als “schertsende” aanduiding voor de aardappel genoemd.

In een bekend (maar niet altijd goed begrepen) liedje onder de titel “*Mien eerappellaand*” bezong Ede Staal dit stukje uit de agrarische sector. Hij verwees daarin naar twee vormen van kijken over de bloeiende velden: de visie van de toerist die naar de mooie bovenzijde kijkt, terwijl het de boer als producent gaat om de opbrengst die daar onder schuilgaat. *Mudden* (‘gewicht aanbrengen’) is daarvoor ten tijde van de oogst een even mooie term als *bulten* of *bultjen* ‘stapels worden’.

7. Bonen en meer

Kouke ‘koek’ en *möllebonen* zijn de lekkernijen van de stad Groningen, zegt Ter Laan. Groninger koek is ook iets van de Ommelanden, maar mollebonen hoorden zó bij de provinciale hoofdstad dat het zelfs de aanduiding is geworden voor de inwoners ervan. Het betreft de “paardeboon, geweekt, gedroogd, geroosterd, dus letterlijk = *mòltboon*, *moutboon*.” (Ter Laan s.v. *mòltboon*) Het is aannemelijk in *mòltboon* of *mölleboon* ‘gemoute boon’ te lezen, namelijk handelingen met de paardeboon uitvoeren die in het Nederlands als *mouten* bekend staan. *Mòlten* staat niet in het *Nieuw Groninger woordenboek*, maar *mòlt* en *mòlter* wel. Paardebonen is één soort uit een serie die de volgende omvat in toenemende grootte: (naar Ter Laan s.v. *peerboon*): *doevebonen*, *peerbonen* (ook *vennebonen*), *schoabebonen*, *wierbonen*, *waalske bonen*. Deze reeks geeft al een beetje aan, hoezeer Groningen een bonengebied is. Zonder twijfel geldt dat voor het oosten van de provincie waar er een bonencultuur bestaat. Zo er ergens in Groningen *knipselbonen-stamppot* gegeten wordt, dan in de royale omgeving waar Winschoten het epicentrum van is: Oost-Groningers worden enthousiast wanneer het gesprek over bonen gaat! *Stamppot dreuge bonen* is een goed voorbeeld daarvan.

Het betreft slabonen die gedroogd en daarna in kleinere stukjes geknipt zijn en na een nacht wcken met aardappelen en worst een stamppot opleveren die niet alleen geprezen wordt.... Het betreft dus *waikschilde bonen* (of *waikschillen*, beter *waikschilden*) een variant die door Ede Staals “Mien toentje” grote bekendheid heeft gekregen: bonen die voorzien zijn van een weke en dus voor consumptie geschikte schil. *Waikschild* is feitelijk een gewoon woord, net als bijvoorbeeld *breedgeschouderd* in het Nederlands. Het verschil is dat in de laatste taal eerder *weekschillig* gebruikt zal worden.

Het oordeel over bonengerechten loopt uiteen en dat blijkt vanzelfsprekend ook uit het lexicon. In het Gronings komen woorden voor als *cement* (ook geschreven als *semint*), *noga* (of *nogoa*) en *stòkvaarf* of *stòpvaarf*. Die betreffen in eerste instantie uiteraard ‘cement’, ‘noga’ en ‘stopverf’, maar in afgeleide zin is er een stamppot van bepaalde bonen mee bedoeld. Het product bezit een zodanig onhandelbare structuur dat dit in de naamgeving is uitgedrukt.

Bijnamen bezit vooral de Waalse boon. Door zijn grootte komt deze er misschien ook het eerst voor in aanmerking om omgedoopt te worden, maar het kan ook de smaak zijn die niet ieder (en zeker niet ieder kind) op prijs stelt. In het Gronings komen of kwamen betitelingen voor als:

boerentonen
kuutgapsen
ol-wievetonen
poepetonen
slovvebonen

De aanduiding *-tonen* heeft betrekking op ‘tenen (van een voet)’: die van boeren en oude vrouwen zijn daarvoor in het rijtje met een voorbeeld vereerd. *Poepen* kunnen ‘Duitsers, Duitse gastarbeiders’ zijn.

Slovvebonen is als term evenzeer op de vorm gebaseerd, t.w. ‘bonen als een slof’, hetzelfde is gesignaleerd in *slòpschou*. De *kuutgapsen* zijn een aanduiding uit de voorbije tijd dat er gespen aan vroegere broeken gehecht werden.

Andere bonen deelden in de schertsende naamgeving. Pronkbonen staan in Ter Laan onder meer genoemd als *dikke jonges* en *hoanebòlten*. Het laatste is een van de vele aanduidingen voor de rietsigaar, de bloemaar van de lisdodde.

Boneklont is hetzelfde als *nogoa*, een stevige stampot van aardappels en stambonen. Het stugge van de structuur is uitgedrukt via *-klont*. Dat is een gerecht dat onder *klontpuul* bekend staat maar gangbaarder is als *Jan-in-de-zak* (ook elders onder die naam bekend, een zakkoek) en dat een vertegenwoordiger is van een bijzonder te noemen woordgroep. Deze zijn direct zichtbaar door de verschillende verbindingsstreepjes die we als een soort van naden in bijvoorbeeld ook *Jan-in-de-boksem*, *Jan-in-de-onderboksem* en *Jan-in-t-hemd* kunnen waarnemen. De aanduidingen wekken de indruk in de sfeer van de taal tegenover kinderen ontstaan zijn. Wat eten we vandaag? Om het nieuwsgierige en wellicht hongerige kind wat te plagen en eerst met een kluitje in het riet te sturen, kan zo’n gestapeld streepjeswoord gekozen zijn.

We komen ermee in de buurt van andere, toch wat verwante middag-gerechten die hun naam te danken hebben aan de korte duur waarmee ze gereed gemaakt konden worden en die dateren uit een rolvaste tijd.

Meel hoefde niet in een zak (*puut, puil, paail, buul*) gedaan te worden om gedurende langere tijd gaar gemaakt te worden. Het roeren door kokende melk leverde eveneens een warme, ja zelfs instant-maaltijd op. Dat leidde naast het neutrale, en ook wel voor zakkoek gebruikte, begrip *pòtjemeel* tot benamingen als *ketaaier-veur-twaalven, kiek-boven-deur* (of *kiek-over-deur*) en duidelijker getoonzet als *lui-wieve-kost* of *lui-vraauwlu-eten*. Huisvrouwen die te lang hadden staan kletsen boven de onderste deurhelft konden met dit menu om kwart voor twaalf nog met de bereiding van de warme maaltijd beginnen en dat op het middaguur aan de thuiscomers voorzetten. Het was een simpel gerecht, even roeren - klaar. *Ruier-om* is de voorstelbare term ervoor. *Lòtjestip* was de zoete saus waar kinderen zich tègoed aan konden doen, andermaal *stip*. De structuur van het woord *lòtjestip* lijkt op twee alternatieven voor *pòtjemeel* t.w. *pòtjestruf* of *pòtjstreu*. Op de morfologie daarvan komen we in de laatste paragraaf terug, culinair is van belang dat eruit blijkt dat *pòtjemeel* naast de bestanddelen meel en melk ook eieren bevat (*struf* en *streu*).

8. Koffie en thee

Het wordt tijd om iets te drinken, koffie en thee staan niet alleen tegenwoordig hoog op de lijstjes van wat er veel gedronken wordt. (Volgens de *Gezondheidsplein*-website drinkt de gemiddelde Nederlander in een jaar momenteel bijna 100 liter thee en een kleine 150 liter koffie per persoon.) Blijkbaar kan er in dat opzicht iets veranderen, want Ter Laan meldt als drink-kenmerk voor het vroegere Groningen: doordeeweeks koffie, pas 's zondags thee.

Dat Groningers *kovvie-achteg* 'houdend van koffie' zijn of waren, blijkt uit enkele hoeveelheidsaanduidingen die we in het woordenboek tegenkomen: *n boes* -, *n brom* - of *n bult kovvie* staan onder de letter B genoemd als hoeveelheden die fors waren. In het Westerkwartier kon/kan in plaats van het wijder verspreide *kovvie kovje* gehoord worden, bijna zoals in het Fries. De consumptie vond blijkbaar vooral 's ochtends om 11 en 's middags om 15 uur plaats in een maatschappij die een ander ritme kende dan de tegenwoordige. (Arbeiders op de boerderij hadden overigens om acht uur hun tweede koffie al te pakken, nadat ze om zes uur in de vroege hun eerste ronde hadden gehad. Die eerste was van

goede kwaliteit, de tweede werd met behulp van *kraai* ‘cichorei’ gemaakt op basis van het dik van dat van twee uren eerder.)

Met name vrouwen (allicht van het eerder genoemde type *kiek-over-deur*) konden het in de ogen van anderen te bont maken, vandaar begrippen als *kovvietoet*, *kovvietrut*, *kovvietruutje*. Die hadden betrekking op dames die zeer graag koffie dronken, *slampen*. Van mannen wordt dat in Ter Laan voor koffie of thee niet vastgesteld, het andere geslacht gaat zich volgens deze bron nooit te buiten aan sterke drank.

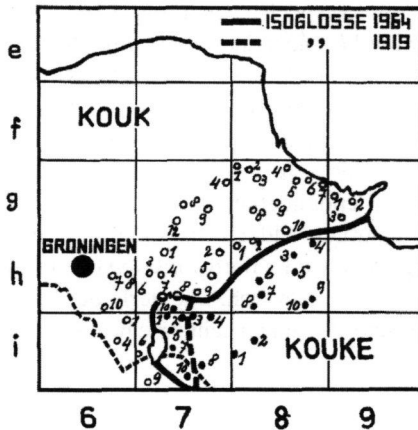
Een intrigerend begrip is de *konkel* ‘koffiepot’. Het is alleen al bijzonder omdat het een van de weinige woorden is die in het etymologisch woordenboek van Van Dale een Gronings woord genoemd worden (1997:473). Ter Laan vat het op als een speelse benaming (*konkelpot*), blijkbaar gebaseerd op het werkwoord *konkeln* dat zowel ‘koffiedrinken’ als ‘koffiepraatjes houden’ betekent. Hij beperkt het werkwoord tot Noord- en West-Groningen en juist dan ligt het voor de hand om te kijken, wat het Friese woordenboek heeft. Zantema (1984:525) noemt *konkel* een insteekketel. Dat is de vorm die *Van Dale Etymologisch Woordenboek* aan de Groningse koffiepot geeft en waarmee de formele verbinding gelegd kan worden naar een ouder *konkel* (Mnl. *conkel*) ‘maalstroom, draaikolk’. Het negatieve werkwoord *konkelen* heeft daar volgens gangbare opvatting niets mee te maken, hoe verleidelijk het kan zijn om een beeld te zien van samenspannen achter de beslotenheid van de kraantjespot.

Thee is op het platteland van Groningen nog niet zo lang in zwang. Ter Laan noemt koffie onder het lemma *kovvie* “de geliefde volksdrank; tot 1880 werd er op ’t land nog in ’t geheel geen thee gedronken.” Ook al ligt het om z’n thee befaamde Oost-Friesland zeer nabij, voor Groningen is koffie de onbetwiste nummer 1. Negatieve oordeelswoorden als *joegel*, *joggel* (en *joggelebom*), *juggel* (en *juggelebom*, *juggeldebom*, *juggeldebombam*) hebben volgens het woordenboek misschien betrekking op beide, in de beleving van de dialectsprekers zal het allereerst op koffie slaan. Het kan een zuinig persoon zijn die het heeft gezet, iemand die wel een *kovvieboon deurbieten* wil (iemand die in staat is een koffieboon door te bijten om te besparen). Het toppunt van vreugde in Groningen zien we beschreven in het negatief maar

allittererend geformuleerde *t is nait aaltied kovvie mit kouk, zummer en zundag*. Koek hoort er dus in Groningen bij bij de koffie. *Koeswaark* ‘iets voor de kiezen’ bij het drinken: *koek* in het Westerkwartier, *kouk* in Noord-Groningen en *kouke* in de rest van de provincie.

Een kleine koek in het Gronings is in het grootste deel van dit taalgebied *n koukje*, in het Westerkwartier *n koekje*. Dat conflicteert met het Nederlandse *koekje*, dat weliswaar ook uit de oven komt maar anders en van veel kleinere omvang is. Een *koekje* is individueel, *n kouk* en ook *n koukje* is bestemd voor een groter gezelschap. Althans tegenwoordig worden er in het Gronings *koekjes* gepresenteerd wanneer Ned. ‘koekjes’ bedoeld worden, niettegenstaande die frequente Nederlands-Groningse correspondentie tussen *oe/ou*. In de tijd van Ter Laan had die ontwikkeling

ingezet, maar voltooid was deze niet. Met een zekere spot kon hij daarom onder het trefwoord *koekje* (bij de thee) schrijven dat een *koukje* niet meer netjes was. Even bijzonder als voorbeeld van taalevolutie is Ter Laans Nederlandse synoniem voor *koekje*, nl. *gebakje*. Dat is nuttige wetenschap voor wie niet zonder meer voorbijgaat aan details in oudere teksten.

Kaart 1: De *kouk/kouke*-grens in Groningen (kaart van Teake Hoekema, in *Driemaandelijkse Bladen* 1964, blz. 58)

Een opvallend soort koek in Groningen is de *òlwieven* ‘oudewijven’. Ter Laan vermeldt het volgende: “koek van roggemeel met anijs er in gebakken van St. Niklaas tot Februari, nieuwsjaarsversnapering.” Kraamvrouwen werden aangeduid als *òl-wieven* en het kan zijn dat deze koeksoort in relatie daarmee gezien moet worden. Immers, rond de geboorte van kinderen werd er min of meer ritueel gegeten. In figuurlijke zin past daar de vroegere gewoonte bij om het juist rond het nieuwe jaar te consumeren.

9. Brood in soorten

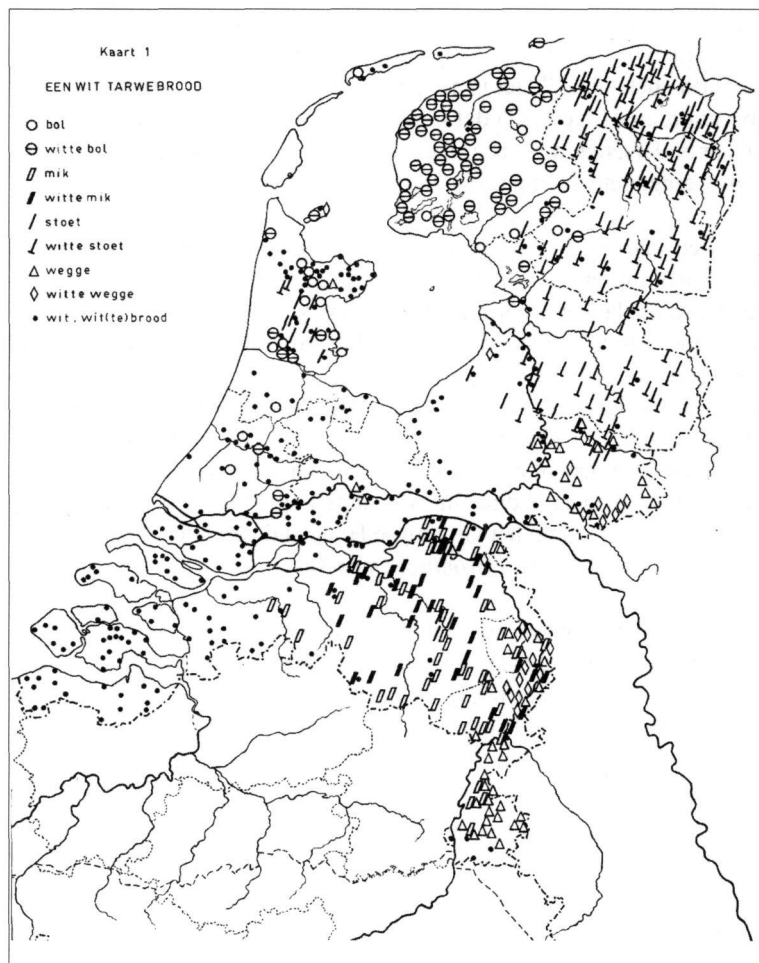
Volgens een ander bekend Gronings lied van Ede Staal maakt dialectvariatie niet uit, de ene variant is gelijkwaardig aan de andere. Hij onderstreept dat met de herhaalde retorische vraag “Wat moakt t oet?” Rijmend voegt hij daar aan toe: “Bakker bakt toch brood of stoet?” De vertaling van die zin is wat lastig. ‘De bakker bakt toch roggebrood en wittebrood’ is op zich correct. Heeft dat in deze context zin, waarin juist woorden met elkaar gecontrasteerd worden die uiterlijk verschillen maar hetzelfde betekenen? Het is mogelijk dat Ede Staal geconstateerd heeft (bij anderen of zichzelf) dat ouderen *brood* en *stoet* nauwkeurig van elkaar onderscheidden, maar dat jongeren ook witbrood in het Gronings *brood* gingen noemen en roggebrood *roggestoet*.

Op twee kaarten (1 en 6) in de studie van Jobse-van Putten (1994) staat voor Groningen zodanige variatie bij de benoeming van witte- en roggebrood, dat het een snelle verandering kan signaleren (zie volgende bladzijde). In het streekgerichtenboekje van Van Lamoen vermeldt de tekst onder het hoofdje “Typisch Gronings” wat genoemd wordt “enkele wetenswaardigheden, waar de oplettende bezoeker alleen in Groningen op stuit” (blz. 21). Dat betreft niet uitsluitend gerechten, maar ook de naam van een vogel of een paard en de betiteling van een lang verdwenen munt. In dat allegaartje duikt in 1987 dit feit op: “Met het sinterklaasfeest worden de kinderen in het Groningse Hogeland getrakteerd op gebakjes met de welluidende naam *Groninger fieterknuten*.”

Het zou een belangwekkend resultaat kunnen opleveren, wanneer inwoners van Noord-Groningen naar hun kennis van dit gebak ondervraagd worden en hun ervaringen daarmee als kind. In de eerste druk van Ter Laans woordenboek komt het begrip niet voor, in de tweede terloops bij andere benamingen als *swoan-ien-t-nust*, *stoetkerels* en *nustje-mit-aaier*.

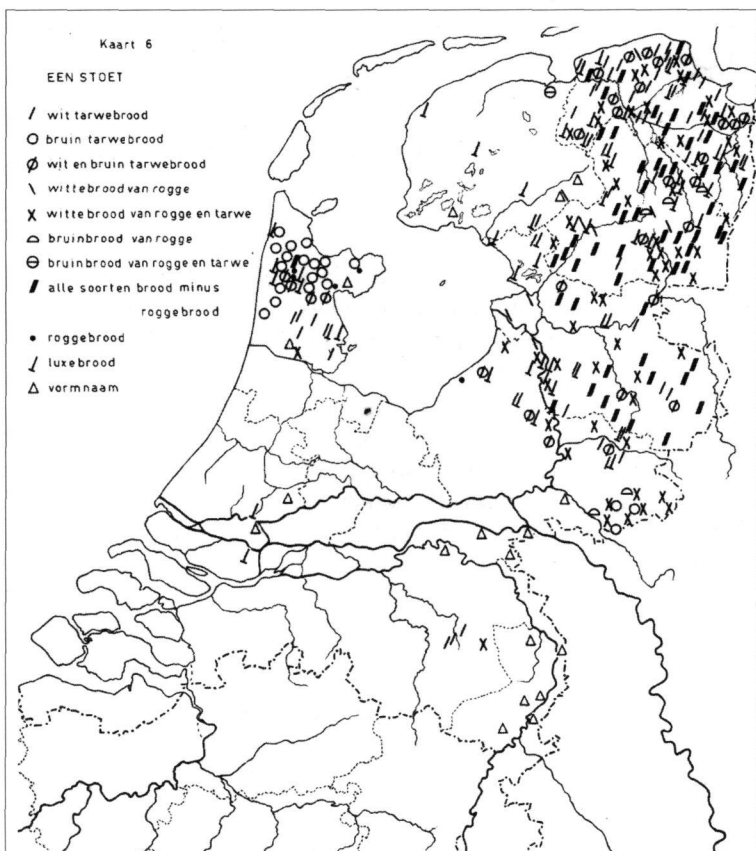
Heeft degene die *Van knipselbonenstampot en krudoortjesbrij* heeft samengesteld wellicht ook kennis genomen van Ter Laans *Folkloristisch woordenboek*? Daarin noemt hij de *fieterknuten* en verwijst terug naar zijn Groninger woordenboek. In geen van beide naslagwerken verwijst Ter Laan nader op het punt van de *fieterknuten*. Bijzonder aan de naam van het gebak is de betekenis van de samenstellende delen: *knutern* betekent ‘knutselen’ maar ook ‘kwelen van zangvogels’; *fietern* heeft diverse betekenissen

(waaronder ‘rennen’) maar de bekendste is zonder twijfel die welke Ter Laan omschrijft als ‘de paring volbrengen’. Dan is het al met al een aparte benaming voor een gebakje (?) dat op het Hogeland aan kinderen aangeboden wordt (in de tegenwoordige tijd) en het nodigt uit tot nader onderzoek.

Kaart 2: De benamingen voor wit tarwebrood (uit Jobse-van Putten, blz. 134)

Kaart 3: *Stoet* in de Nederlandse dialecten (uit Jobse-van Putten, blz. 142)

10. Toetjes

Krudoornjesbrij is alleen al een opvallend titelgerecht omdat het niet in deze vorm in gangbare Groninger woordenboeken voorkomt. Het betreft een brij van kleine *krudoorns*, door kinderen in een poging tot Nederlands weleens aangeduid als “kruidarens” of “kruidharens” wat andermaal een logische klinkeromzetting van Gronings naar Nederlands is. Het onvoorspelbare is dat Gron. *krudoorns* overeenkomt met Ned. ‘kruisbessen’. Binnen-Groningse varianten zijn *kruusdoorn* en *krudel-doorn*.

In het hele woordenboek van Ter Laan komt geen verkleinvorm *krudoortjes* voor. Dat betekent niets anders dan dat dit woord niet gebruikelijk is, het is wel de logische vorm.

Tot op zekere hoogte is een samenstelling gemarkeerd wanneer het linkerlid uitgaat op een verkleinvorm. *Boontjesoep* is een soort erwtensoep van bonen die binnen Groningen een bekend gerecht is. Het wordt op basis van vormovereenkomst met één *s* gespeld omdat er ook woorden als *boontjenat* en *boontjebrij* voorkomen. *Krudoortjebrij* is dus eerder te verwachten in het Gronings dan *krudoortjesbrij*, maar die vorm is op zich mogelijk al was het maar door de gelijkenis met *juvvertjesgòrt* ‘parelgort’.

Krudoortjebrij en *boontjesoep* horen taalkundig in dezelfde sector als het eerder genoemde *pòtjemeel*, *pòtjestruf*, *lòtjestip* e.d. Hun structuur is bijzonder omdat het niet veel voorkomt dat een verkleinvorm aan het eind van het linkerlid opereert. Als dat het geval is, is er sprake van een spel-element, zoals bij *hamertjetik* en *landjepik* (zie De Haas & Trommelen 1993:419) of met volle onbepaalde wijs zoals bij *slootjespringen*, *bezedjekroepen*, *koeltjestòiten*, *scholtjestappen* of *huppeltjestromen* in het Gronings.

Nederlandse woorden als *achterkamertjespolitiek*, *praatjesmaker* e.d. laten zien dat zo'n compositie met in het midden een verkleinvorm neigt naar een niet-neutrale betekenis.

Dat geldt ook voor Gron. *pòtje-slikker* als scheldwoord onder kinderen. Dat *oaltjeszaike* juist de aanduiding van een aantasting van het gewas (haver) is, is daarmee in overeenstemming.

De keuken is een ruim begrip en daarom een bijkans ongrijpbaar onderwerp, waarvan met recht gezegd kan worden dat er over smaak te twisten valt of juist niet. Ik hoop dat ik de *slaif* ‘pollepel’ naar het oordeel van de lezer voldoende juist heb gehanteerd en er een aantal smakelijke krenten mee uit een veel grotere pap gevist heb. Misschien heb ik me onderweg vergist of steken laten vallen. Dan gebruiken we simpel hetzelfde keukenwoord *slaif* maar dan in de negatieve betekenis ‘sukkel’.

Is *slaif I* hetzelfde woord als *slaif II*? Hoe komen we in dat geval van de ene op de andere betekenis? Hier kan de lezer het stokje overnemen - en zich afvragen of de bepalende factor misschien het element hout is. Dat zou gebruikt kunnen worden als kastijdingswerktuig, net als bij de verwante betekenissen van *knuppel* 'vervelende vent', *meubel* 'lastpak' en *bengel* 'stouterik (aanvankelijk klepel)'.

NOTEN

De auteur bedankt van de redactie met name Veronique De Tier voor commentaar en hulp bij het schrijven van deze bijdrage. Alie de Vries (Nuis) komt dank toe voor het verstrekken van talige informatie met betrekking tot het Westerkwartiers.

BIBLIOGRAFIE

- Debrabandere, F. (2002): *West-Vlaams etymologisch woordenboek*. Amsterdam/Antwerpen.
- Haas, W. de en M. Trommelen (1993): *Morfologisch Handboek van het Nederlands. (...) 's-Gravenhage*.
- Jobse - van Putten, J. (1994): “ ‘n Brood is ginnen stoeten ’ ”. *Taalgeografisch onderzoek naar broodnamen in Nederland*. Amsterdam.
- Laan, K. ter (1929; idem 1953): *Nieuw Groninger woordenboek*. Groningen.
- Lamoen, J. van (1987): *Van knipselbonenstampot en krudoortjesbrij*. Groningse streekgerechten en wetenswaardigheden. Baarn.
- NRF Groningen = *Nederlands Repertorium van Familienamen III*. Groningen (1964). Assen.
- Reker, S. (1996): “Wat spreken wie doch yn malle taal.” In: P.Th. F.M. Boekholt en J. van der Kooi (red.), *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeesterrapporten van 1828*. Assen, blz. 154-179.
- Reker, S. (1999): *Bolt, Hoeksema en andere familienamen in Groningen anno 1947. Een retrograde lijst*. Groningen.
- Reker, S. (m.m.v. B. van den Berg) (2004): ‘De sjwa in zwakke context - registreren en registeren voor RND en FAND.’ In: J. De Caluwe e.a. (red.) *Taaldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent, blz. 711-736.
- RND XII = H. Entjes en A.R. Hol (1973): *Reeks Nederlandse Dialektatlassen nr. 12, Dialektatlas van Gelderland en Zuid-Overijsel*. Antwerpen.
- Stip, K. (1998): *Geen punt*. Amsterdam.
- Stip, K. (1999): *Het Grote Beestenfeest*. Amsterdam.

- Stroop, J. (1997): 'Wordt het Poldernederlands model?' In: *Taal en Tongval*, themanummer 10, blz. 10-29.
- P. Veen en N. van der Sijs (red.) (1997): *Van Dale Etymologisch woordenboek (...)* Utrecht/Antwerpen.
- Weijnen, A. (2003): *Etymologisch dialectwoordenboek*. 's-Gravenhage.
- WDD = G.H. Kocks e.a. (red.) (1997-2000): *Woordenboek van de Drentse Dialecten*. Assen.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal (1864–2001)*. 's-Gravenhage.
- Zantema, J.W. (1984): *Frysk Wurdboek* Drachten/Ljouwert.

Henk Nijkeuter en Henk Bloemhoff

**VOOR FIJNPROEVERS: UIT DE DIALECTOLOGISCHE
KEUKENS VAN DRENTHÉ EN STELLINGWERF**

0. Vooraf

In deze bijdrage willen wij aandacht besteden aan interessant woordmateriaal uit het Drents en Stellingwerfs, dat betrekking heeft op ‘de keuken’. Hoewel we wel een vleugje zouden willen laten proeven, zullen we niet zozeer de kennis van typische streekgerechten op de voorgrond laten komen of zelfs de bereidingswijze - we zien onszelf om eerlijk te zijn niet als keukenpieten pur sang -, maar wel willen we een groep woorden onder de loep nemen die allemaal met het belangrijke fenomeen van ‘de keuken’ te maken hebben. Met een aantal van de te behandelen ‘keukenwoorden’ zullen we dialectverschillen laten zien die illustreren dat en hoe het Drents en het Stellingwerfs niet alleen als eenheden bestaan, maar ook in regionale tegenstellingen, al zijn die betrekkelijk. We zullen nagaan in hoeverre de verschillen die we naar voren brengen, passen in bekende taalstructuurindelingen van Drenthé en Stellingwerf, met name zoals die van het heel bekende *Woordenboek van de Drentse Dialecten* deel I en II, oftewel Kocks e.a. 1996-1997. Dat woordenboek duiden we hierna met WDD aan. Voor het materiaal dat we behandelen maken we regelmatig gebruik van het WDD voor Drenthé, en wat Stellingwerf betreft benutten we het *Stellingwerfs Woordeboek* I-IV, oftewel Bloemhoff 1994-2004, waarvan we hier de afgekorte titel SW hanteren. We zullen overigens, korthedshalve, niet op elke plaats waar we materiaal aanhalen, die hoofdbronnen noemen. Door regionale taalstructuurverschillen in ons verhaal te betrekken kunnen we het fenomeen van de taalgografische indeling nog eens naar voren laten komen, zoals vooral het WDD die laat zien. Aan de hand van enkele van de woorden die we nader willen beschouwen, zullen we bovendien demonstreren hoe de klankverschillen in het Drents en Stellingwerfs in verband kunnen worden gebracht met klankontwikkelingen in

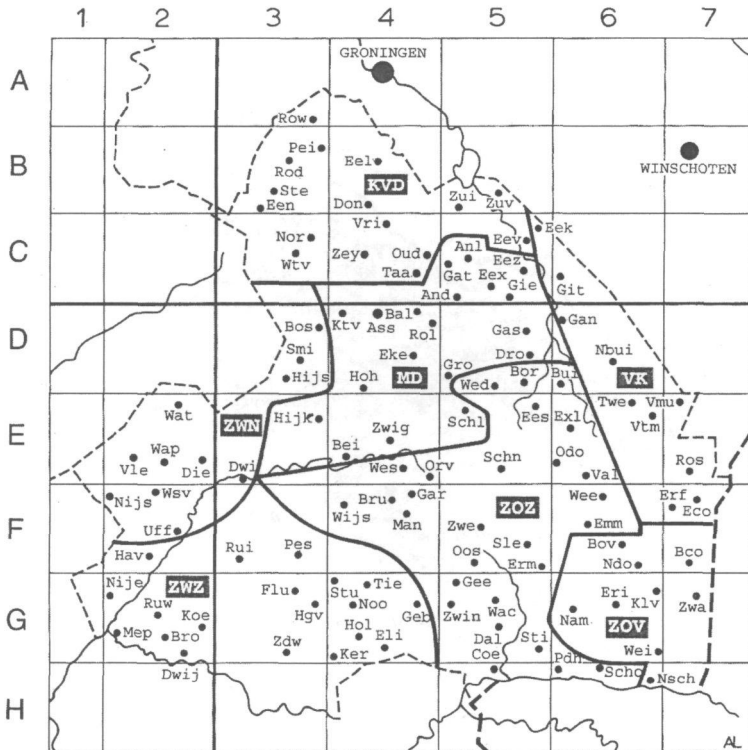
het verleden. Met dit alles wordt nog eens duidelijk hoe studie van streektalen kan laten zien dat er weliswaar Drents en Stellingwerfs is, maar dat die eenheden bestonden en bestaan uit regionaal verschillende 'delen'.

Brengen we in paragraaf 1 vooral proefjes van dialectstudie waarbij hoofdzakelijk de klankgeografie en de etymologie een voorbereidende rol spelen, zoals we dat vrij algemeen zien gebeuren in de dialectologie, in paragraaf 2 brengen we voor het voetlicht hoe de studie van streektalen en dialecten ook op een nogal andere, eveneens interessante manier kan worden beoefend. We willen daarmee, nadat we in paragraaf 1 iets van het type dialectologie hebben laten zien dat in de Drentse en Stellingwerfse dialectologie tot op de dag van vandaag heel belangrijk is geweest, in paragraaf 2 aandacht vragen voor een speciale vorm van dialectstudie waarvoor in het verleden vaak weinig expliciete belangstelling heeft bestaan, maar die in het bijzonder in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw in Drenthe nogal nadrukkelijk werd beoefend, in het bijzonder door H. Hadderingh en B. Veenstra in hun *Drents Woordenboek* van 1979; zie voor een ander voorbeeld Hadderingh 1979. Volgens de ondertitel is het woordenboek van Hadderingh en Veenstra 'Een verzameling van vrijwel uitsluitend idiomatische woorden, uitdrukkingen, zegswijzen en spreekwoorden uit de Drentse dialecten, met toevoeging van beschrijvingen van gebruiken en spelen, versjes, rijmpjes, raadsels en andere zaken van volkskundige aard'.

Het betreft hier de studie van de streektaal met als zeer voornamelijk bron de (oudere) streektal-literatuur, en daarin vinden we inderdaad snel en over het algemeen veel idiomatisch materiaal. Behalve in Drenthe is dat ook in ons andere gebied, Stellingwerf, het geval; een overbekend voorbeeld in die regio is het werk van de schrijver H.J. Bergveld (1902-1966). In paragraaf 2 zullen we laten zien hoe interessante keukenwoorden vooral te vinden zijn bij oudere Drentse schrijvers en in het werk van oudere dialectliefhebbers en -onderzoekers.

Daardoor krijgen we een nauwkeuriger beeld van bijzondere Drentse keukenwoorden, dat wil zeggen vooral van oude keukenwoorden en hun betekenissen. Tussendoor willen we in paragraaf 2 ook weer een paar opmerkingen maken over de etymologie van enkele woorden.

Kaart 1: Hoofdstructuurkaart van het Woordenboek van de Drentse Dialecten (WDD).

KVD = Kop van Drenthe,

MD = Midden-Drenthe,

VK = Veenkoloniën,

ZO = Zuidoost-Drenthe, met de onderverdeling ZOZ = zandgedeelte, ZOV = veengedeelte,

ZW = Zuidwest-Drenthe, met de onderverdeling ZWN (noordelijk gedeelte; op andere kaarten doorgaans met de benaming Stellingwerfs aangegeven) en ZWZ (zuidelijk gedeelte).

Ook de afkortingen ZD en ND zijn bij deze kaart in gebruik: ZD = ZO + ZW, ND = KVD, MD, VK.

Kaart 2: Het Stellingwerfs in Zuidoost-Friesland en aangrenzende gebieden. Het vetomlijnde gedeelte is het gebied van het Stellingwerfs waarover in de tekst wordt gesproken. De onderbroken lijn duidt een gemeentegrens aan. In het artikel is het Stellingwerfs van Noordwest-Overijssel om praktische redenen niet aan de orde.

1. Ons keukengerei: naar aanleiding van vijf benamingen

1.1. Waar gebruikt men een panne, waar een pan en waarom?

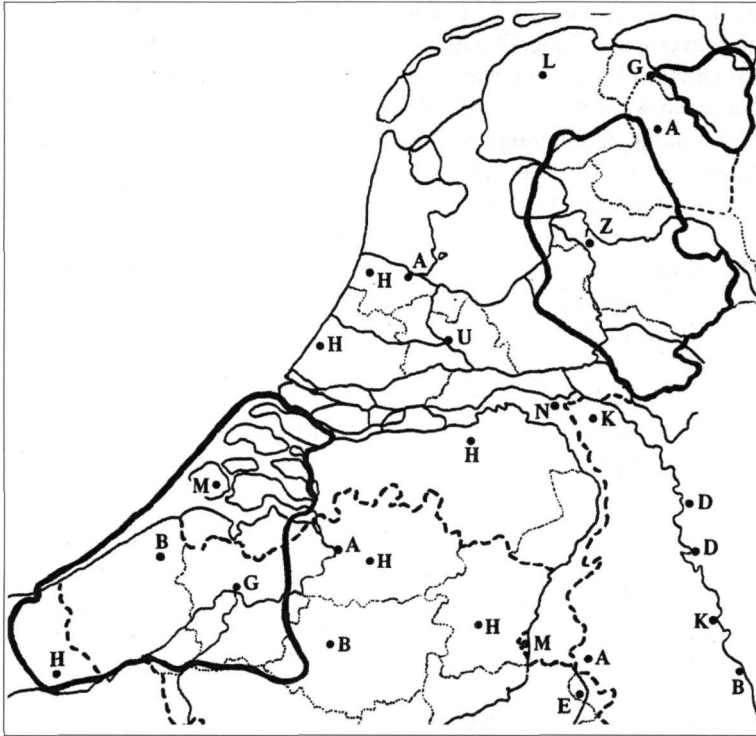
Een van de meest voor de hand liggende attributen die in de keuken horen en die men heel vaak zal willen benutten is de pan. Daarzonder begin je nu eenmaal niets, en voor onze bijdrage blijkt zelfs ook het woord zelf een handig voorwerp te zijn. De klankvorm van het woord

biedt namelijk een goede gelegenheid om het een en ander te laten zien over een belangrijke dialecttegenstelling in Drenthe. Net zoals dat elders ook wel het geval is zijn er in Drenthe tegenstellingen tussen gebieden waarin naar verhouding vrij veel woorden op *-e* eindigen – met name zelfstandige naamwoorden – en gebieden waar dat niet (meer) zo is. Het gaat om tegenstellingen zoals die onder (1) in woordparen uitgedrukt zijn.

(1) Zuidwest-Drents Drents van de veengebieden	elders in Drenthe	Nederlands
<i>takke</i>	<i>tak</i>	<i>tak</i>
<i>matte</i>	<i>mat</i>	<i>mat</i>
<i>lippe</i>	<i>lip</i>	<i>lip</i>
<i>tasse</i>	<i>tas</i>	<i>tas</i>
<i>keerze</i>	<i>keers</i>	<i>kaars</i>
<i>balle</i>	<i>bal</i>	<i>bal</i>
<i>panne</i>	<i>pan</i>	<i>pan</i>
<i>karre</i>	<i>kar</i>	<i>kar</i>
<i>wange</i>	<i>wang</i>	<i>wang</i>

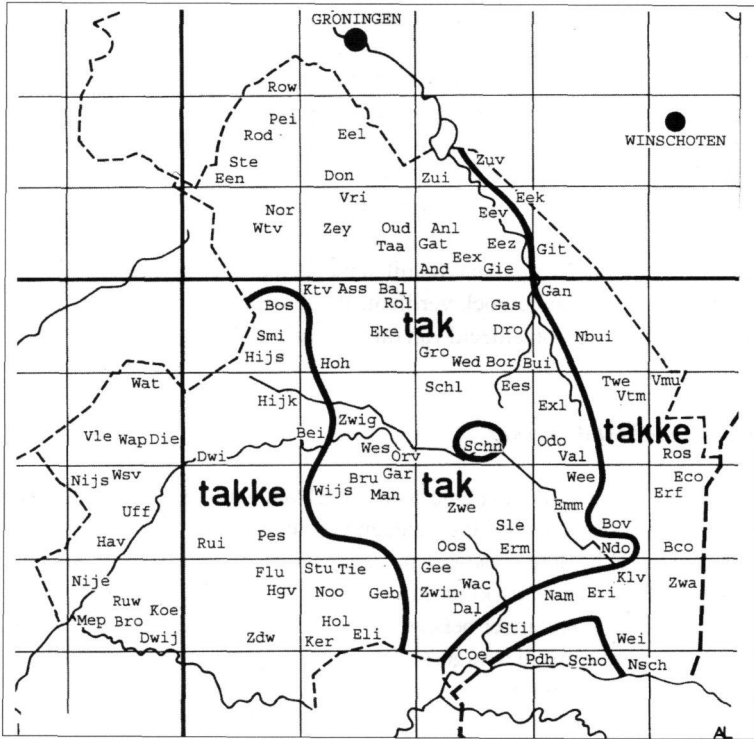
In Drenthe betreft die tegenstelling ruwweg gesproken, blijktens het materiaal onder (1), de gebieden ZWN, ZWZ, VK en ZOV op kaart 1 bij onze bijdrage, versus het overige gebied. VK staat voor de Drentse Veenkoloniën - waarvan het Drents ook wel voor een soort Gronings wordt gehouden, zie bijvoorbeeld Bloemhoff 2003 -, ZOV voor het zuidoostelijke veengebied, en ZW voor het Zuidwest-Drents, waarvan het noordelijk 'deel' (ZWN) in de gemeente Westerveld wordt gesproken. Dat laatste Drents wordt vaak aangeduid als Stellingwerfs, vooral omdat het in z'n hoofdkenmerk: de *ae* in *waeter* 'water', *laete* 'laat' enz. aansluit bij het Stellingwerfs van Zuidoost-Friesland en Noordwest-Overijssel. De klinker *ae* klinkt als de *èè* in *militair*. Ook in het Stellingwerfs van Zuidoost-Friesland (zie kaart 2) vinden we overigens de woordvormen van de linker rij onder (1), dus net als in ZWN en ZWZ, en dat geldt trouwens ook voor het Stellingwerfs van Noordwest-Overijssel.

Het beeld van Drenthe met of zonder *-e* dat we darnet gaven, vinden we vooral op de kaart van Weijnen 1966, die ook te vinden is in Van Loon

Kaart 3: Geen apocope in de omliggende gebieden (Weijnen 1966; uit: Van Loon 1986)

1986: 100 (hier opgenomen als kaart 3). Het tussenliggende gebied laat dus verlies van de slot-*e* zien, oftewel ‘apocope’. De opmerking in onder meer Van Loon (ib.: 97) dat het noordoosten van ons Nederlandse taalgebied de slot-*e* heeft bewaard is daarmee in z’n algemeenheid niet juist, daarentegen wel zijn observatie dat het verlies van de slot-*e* (mede) bepaald is door klankvoorwaarden (ib.: 99). Zo hebben we in Bloemhoff en Nijkeuter 2004: 32 al geconstateerd dat - anders dan de genoemde kaart doet vermoeden - in heel Drenthe vormen voorkomen als *tobbe* ‘*tobbe*’, ‘*ribbe*’, ‘*ribbe*’ en *krubbe/kribbe* ‘*kribbe*’, al kent Midden-Drenthe ook *rib* en *krib*. *Kidde* ‘*ked*’ komt weer overal voor, en zo ook *vodde* ‘*vod*’, dat in Midden-Drenthe als nevenvorm ook *vod* kent. Zo ook komt *vlagge* voor in Midden-Drenthe en in het zuidoosten. Niet alleen een voorafgaande *b*, *d* of *g* bewaart graag de slot-*e* ook in gebied waar de apocope zou optreden volgens de kaart, maar ook een voorafgaande *z*,

Kaart 4: De verspreiding van takke en tak (uit het WDD)

blijkens het voorkomen van *keze* naast *kees* in het WDD. Al doet de vorm *kees* ‘kaas’ zonder *-e* zich voor in heel noordelijk Drenthe (ND) en het zuidoostelijk deel (ZO), *keze* doet zich in heel zuidelijk Drenthe (ZD) voor en ook in Midden-Drenthe (MD), dus niet alleen in het zuidwesten (ZW) en in de Veenkoloniën (VK). De genoemde kaart bij Weijnen/Van Loon is voor Drenthe dus eigenlijk niet zo goed hanteerbaar, want het beeld dat er een aaneengesloten gebied is met apocope ‘zonder meer’ dat door heel Drenthe loopt is, net zoals de daarnet genoemde opmerking van Van Loon (1986: 97), veel te veralgemeniserend. Ook de fonologische omstandigheden die zich uit het gegeven materiaal laten aflezen, namelijk dat de *-e* bewaard wordt na *b*, *d*, *z* en/of *g* zijn niet voldoende voor een aangepaste interpretatie van die kaart, gegeven alleen al de verbreiding van *takke* die Kocks publiceerde in het WDD, p. XLVI. Die kaart is hier opgenomen als kaart 4. Het zuidoostelijke *takke*-gebied blijkt ook

nog eens veel groter te zijn dan de kaart bij Weijnen/Van Loon suggereert, terwijl we in het nogal centraal gelegen Schoonoord kennelijk nog een ‘dialecteiland’ zonder apocope kunnen zien in het geval van *takke*. We zien dat het woordenboek sterk nuanceert in deze zaak, wat ook te verwachten was. Het gaat immers steeds om lexicale kwesties, dus verschijnselen die per woord (kunnen) spelen, en daarvoor is het dialectwoordenboek het aangewezen middel.

Laten we dit onderwerp maar afsluiten met de opmerking dat de apocope in Drenthe verder onderzoek verdient. Want we zouden maar al te graag een genuanceerder totaalbeeld van dit verschijnsel in Drenthe willen zien.

1.2. *Hoe klinkt de vörke?*

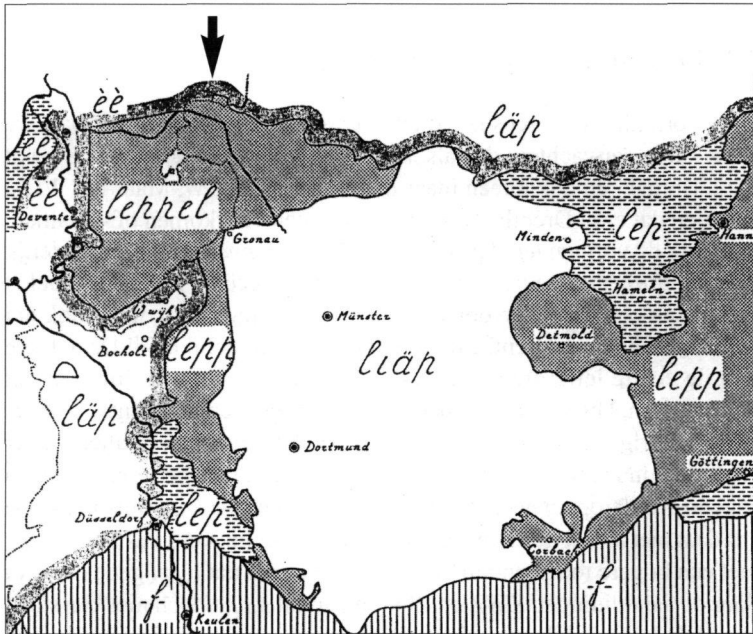
Het woord *vork* moet in het Oudsaksisch hebben geklonken als *furka* (lees *u* als *oe*). De slot-*a* werd lang geleden gereduceerd tot -*e* en de *oe* werd verlaagd tot de heldere *o* van *pot*, na een meer gesloten tussenstadium, dus zoals de klinker van *dom* klinkt. Een dergelijk tussenstadium van *vork* is naar onze indruk niet meer bekend uit de huidige vormen van het Drents. De slot-*e* wordt soms niet uitgesproken, maar wel in een groter gebied dan de kaart van Weijnen (kaart 3) suggereert, afgaande op het WDD (vgl. ook kaart 4), maar bovendien moet de heldere *o* erin tot *ö* zijn geworden in de uitspraakvariant *vörke*. Het gaat dan om een proces van ‘fronting’, waarbij de articulatie dus in plaats van achter in de mond veel meer voor in de mond plaatsvindt. De uitspraak *vörke* met *ö* doet zich in heel Drenthe voor, die met heldere *o* alleen in Zuid-Drenthe (ZD). Ook vinden we een *u*-uitspraak, dat wil zeggen met de *u* van *put*, met name in ZOZ, dat is dus het zuidoostelijke zandgebied. Deze *u* kan uit *ö* voortgekomen zijn - de *ö* blijkt nogal eens een instabiele klank -, maar hij kan ook het ‘cindpunt’ zijn van een andere klankontwikkelingsroute. De *u* kan namelijk ontstaan uit een meer gesloten *o*, die van *dom* dus. De *oe* van het Oudsaksische *furka* zal zoals gezegd eerst verlaagd zijn tot een meer gesloten *o*, die direct tot *u* (van ‘*vurk(e)*’ dus) geworden zou kunnen zijn, eveneens door ‘fronting’. Deze problematiek van het bestaan van *ö* naast *o* in ‘*vork*’ en ook de ontwikkeling tot *u* speelt zich op kleinere schaal eveneens af in het Stellingwerfs van Zuidoost-Friesland. De uitspraak *vörke* doet zich voor in het oostelijk deel, inclusief de plaatsen Boijl/Buil, Noordwolde/Noordwoolde en Steggerda/Steggerde in West-Stellingwerf, zie kaart 2.

De uitspraak *vorke* met heldere *o* vinden we vooral in de huidige gemeente West-Stellingwerf. Centraal, maar alleen in Noordwolde/Noordwoolde is ook de uitspraak met de *u* van *put* bekend in woorden als *durp* in plaats van *dörp* 'dorp', *gut* in plaats van *göt* '(hij) giet' e.d., alleen de uitspraak *virke* is niet genotceerd (overigens wel in het naburige Fries). Wat de relatie *o* – *ö* betreft mogen we dus voor het Stellingwerfs denken aan een ontwikkeling van *ö* uit een heldere *o* (dus de *o* van *pot*). Want een uitspraak van dit woord met een donkere *o* (die van *dom*) is niet geattesteerd, noch die met *u*, zie het hoofdlemma *vörke* in het SW. En daarmee ligt een route (*donkere*) *o* > *u* > *ö* hier niet het meest voor de hand.

1.3. Wat te doen met *lepels*, *lèpels* of *leppels*?

Dit woord klinkt volgens het WDD in bijna alle gebieden wel zoals we het zouden verwachten, dus als *lepel*. Ook voor het Stellingwerfs geldt die uitspraak, en ook alleen maar die, volgens het SW. Maar het WDD laat zien dat er in Drenthe toch klankvarianten voorkomen of -kwamen, namelijk de vormen *lèpel* in ZWZ en ZOV en *leppel* in de zeer zuidelijk gelegen dorpen Padhuis en Schonebeek in het gebied ZOZ. De *lepel* is niet alleen een gebruiksvoorwerp waar je veel mee kunt, maar ook het woord zelf biedt in Drenthe dus meer dan één mogelijkheid! De heldere *e* in de eerste lettergreep van *leppel* komt voort uit een dito *e* in het Oudsaksisch. Die bestaat dus nog steeds in de genoemde Drentse dorpen. In de naburige gebieden waar die *e* in open lettergreep eerst alleen maar is gerekte, vinden we *lèpel*, dat is in een gebied 'rond' *leppel*, zou je kunnen zeggen. Verderop, in heel Drenthe dus, vinden we de *lepel*-uitspraak. De *è* is daar niet alleen gerekte maar tevens verhoogd, hij werd dus gaandeweg met een hogere tongstand uitgesproken. We zien dat *lèpel* gedekte wordt door de aanduidingen ZWZ en ZOV, maar dat *leppel* toch niet kan staan voor ZOZ, omdat deze variant alleen maar in twee zuidelijke dorpen voorkomt, Padhuis en Schonebeek. Het is dus begrijpelijk dat de tegenstelling tussen de *ee*, de korte *e* en de lange *èè* in dit soort woorden niet bepalend is geweest voor de structuurindeling van Drenthe. Veel meer zeggen de genoemde en andere varianten van *lepel* iets over de globale indeling van de dialecten in het aangrenzende Overijssel en aangrenzende Nederduitse gebieden, zoals mede af te lezen valt van kaart 5 (zie volgende bladzijde). De varianten van het woord *eten* komen met dezelfde spreiding voor in Drenthe, met *etten* - volgens het WDD -

in de genoemde twee zuidelijke dorpen van ZOZ. De reeks *etten-èten-eten*, met dus hetzelfde verschijnsel, is o.a. in Kloeke 1952 op de kaart gezet en besproken. Het gaat hier om een verschijnsel dat zich uitstrekt over meer woorden, en dus gaat het om de taalstructuur, maar voor een indeling in Drenthe speelt ons verhaal zich te veel in de marge van die provincie af. Doordat de genoemde varianten -en andere van deze woorden - de provincie Overijssel wél 'opdelen' in grote gebieden, heeft het verschijnsel dan ook een niet onbelangrijke rol gespeeld in de (taal)structuurgeografie van Overijssel. Om verder zicht te krijgen op deze materie kan men kennis nemen van bijvoorbeeld Kloeke ib. en 1956, en Entjes 1970.

Kaart 5: De varianten 'lepel, lèpel, leppel' op een taalkaart in Kloeke 1956. Het pijltje wijst naar de lepel-dorpen Padhuis en Schonebeek. In Drenthe hebben de varianten *eten, èten, etten* een vergelijkbare verspreiding. In het Stellingwerfs zijn alleen de varianten *lepel* en *eten* bekend, ook in dat van Noordwest-Overijssel. We zien dat alleen ZWZ en ZOV als gehelen (mede) 'herkend' kunnen worden door de varianten *èten* en *lèpel*, hoewel het *lèpel*-gebied van ZOV door Kloeke niet ingetekend is. ZOZ kent dus alleen in de zuidelijkste dorpen de varianten met de korte *e*, maar lang niet het gehele gebied van ZOZ wordt erdoor gekenmerkt. De *lepel*-kaart is in vergelijking met die van *eten* weinig bekend, maar hij is te vinden in Kloeke 1956: 33 (met dank aan het Meertens Instituut in de persoon van Ton Goeman, die ons een kopie bezorgde).

1.4. Wat zit er in dat sleef...?

Het woord *sleef* ‘sleef, (grote) opscheplepel’ biedt ons, wat de geografische structuur van het Drents betreft, meer houvast. Het komt in de vorm *slief* voor in het hele zuiden van Drenthe, en ook in MD. Daarnaast, zo somt het WDD voor ons op, komt de vorm *sleef* voor in MD en ZW. We vinden verder *sleeif* in MD en KVD. *Sleeif* bevat, zoals dat heet, een lange, nauwe tweeklank. Het eerste deel van die tweeklank kan wat meer open geworden zijn zoals in *slief*, een uitspraakvariant die we vinden in ZOV en KVD, en zelfs zegt men het woord met de ‘Groningse’ *ai*, dus als *slaiif*, dat wil zeggen in VK, oftewel de (Drentse) Veenkoloniën. Het woord stamt, zo geven een aantal woordenboeken aan, uit het Nederduits. Wat in ons geval wil zeggen dat het ook heel goed oorspronkelijk in ons Nederlandse Nedersaksisch in Drenthe aanwezig geweest kan zijn. Hoe dit precies zit verdient verder uitgezocht te worden, maar voor het moment willen we ermee volstaan te wijzen op de geografisch-structurende werking die van de reeks genoemde klanken uitgaat, en die een reflex is van de taalgeschiedenis. Naar alle waarschijnlijkheid namelijk is de oorspronkelijke *ee* zuidelijk verhoogd tot *ie* en hier en daar *ee* gebleven, zoals hij oorspronkelijk was. Noordelijk is de *ee* tot een nauwe tweeklank *eei* geworden, die zich verder heeft verwijd via *ei* tot *ai*.

Het blijkt dat woorden zoals *brief* en *spiegel* ongeveer dezelfde geografische verbreiding hebben wat de varianten van de klinker/tweeklank betreft. Ze ondersteunen samen met *sleef* eenzelfde structuurindeling, die goed uit te drukken bleek met de geografische delen waaruit kaart 1 is opgebouwd. En waarmee die kaart ook in dit geval weer z’n bruikbaarheid laat zien.

1.5. Uit onze stölpe, störpe of stulp(e)

Een *stölpe* is in het Stellingwerfs onder meer een bepaald bol, rond deksel, ook wel een plat, houten deksel. Vooral is het een deksel van een aardewerken pan, dat vaak omgekeerd op een voetje op tafel werd geplaatst en daarbij diende als schaal voor de aardappelen. Er doen zich ook sterk verwante betekenissen voor, maar korthedshalve beperken we ons hier verder tot de vorm van het ‘keukenwoord’. In de varianten *stölpe* en

störpe zien we weer de *ö* optreden, net als in *vörke*. De tweede variant, met *r* dus, komt alleen in een drietal oostelijke dorpen van Stellingwerf voor. De eerste, met *l*, treffen we in heel Oost-Stellingwerf aan en in enkele dorpen oostelijk in West-Stellingwerf (zie kaart 2). In *störpe* zien we de *r* optreden in plaats van een *l*, anders dan in het oorspronkelijke woord, dat is zoiets als *stulpe* (met 'oe' uitgesproken, zoals bekend uit het Middelnederduits). Dat mag een natuurlijke wisseling heten, al is het gebruik van de *l* in plaats van de *r* bekender.

Westelijk doen zich in Stellingwerf ook de varianten *stulpe*, *stulp* en *stolp* voor, en oostelijk hoort men ook, met *r* in plaats van *l*, *sturpe*. Het lijkt erop dat die *u*-vormen uit vormen met een *ö* zijn voortgekomen, omdat zich in het Stellingwerfs geen dialectvorm met de donkere *o* (van *dom* dus) voordoet waaruit de *u* (van *put*) rechtstreeks had kunnen voortkomen. En bovendien doen zich westelijk méér overgangen voor van *ö* naar *u*, bijv. in *gut* '(hij) giet' uit *göt*. Het ontstaan uit een donkere *o* was in theorie mogelijk geweest, omdat de oorspronkelijke west-Germaanse vorm naar alle waarschijnlijkheid een *oe* had en de gesloten korte *o* het eerste stadium is dat daar bij klinkerverlaging uit voorkomt. Maar deze fase vinden we niet nog als dialectvorm naast de *u*. De *u* van *stulpe* enz. zal dus ook - net als bij *vork* in Drenthe, zie boven - via het tussenstadium *ö* teruggaan op een heldere, open *o*, die eerder, algemeen, via een oudere donkere *o* uit een *oe*-klank is voortgekomen. Verder vinden we in het Stellingwerfs van Noordwolde volgens SW ook de vorm *stelppe*. Deze vorm getuigt ervan hoe de *ö* ontrond is tot de korte, heldere *e*-klank.

Hoewel oostelijk Stellingwerfs nogal eens als 'het meest Drents' wordt opgevat, zie voor deze suggestie bijvoorbeeld Sassen 1953, zien we in Drenthe geen vormen met *r* optreden. Wel houdt in Drenthe zelf het Drentse *stölpe* - met de slot-*e* dus - zich keurig aan de Drentse regionale taalstructuur: *stölpe* doet zich in deze klankvorm voor in ZW en ZOV. Ook het gebied van de Veenkoloniën (VK) doet mee, al blijkt hier *ö* ingewisseld te zijn voor *u*. Deze vorm doet zich ook in ZOV voor. *Stölp* zonder -*e* treffen we aan in ZOZ en MD. Het valt op dat het WDD voor het gebied KVD in het noorden geen opgaven noemt.

2. Uit een ander vaatje: over Drentse gerechten en hun benamingen, opgediend in streektaalliteratuur

2.0. Vooraf

Het ruime gebruik van oudere, schriftelijke teksten heeft voor de studie van streektaalwoorden bepaalde voordelen boven mondelinge navraag aan de hand van materiaal uit andere woordenboeken en -lijsten van oudere datum, zo zeggen Hadderingh en Veenstra 1979: 19. Schrijvers immers gebruiken spontaan en volgens eigen inzicht en taalgevoel hun woorden in een logische samenhang, en ze zijn dus op geen enkele manier beïnvloed door enigerlei vorm van vraagstelling. Hun teksten leveren gemakkelijk materiaal op dat door vraagstelling aan de hand van onderzoeklijsten wellicht niet was opgespoord, waarbij ook nog eens komt dat nogal wat schrijvers hun eigen idioom heel bewust selecteren en nadrukkelijk in hun streektaalteksten gebruiken.

Bovendien kunnen oudere teksten materiaal te bieden hebben dat niet of nauwelijks nog in het mondelinge gebruik voorkomt, waardoor het onbereikbaar is geworden met vraagstellingen in enquêtes en interviews voor de huidige bevolking. Vooral in verband met het laatstgenoemde argument hebben wij een aantal oudere keukenwoorden uit oudere teksten willen opsporen en presenteren, waarvan het bestaan en de bijbehorende gegevens niet of slechts bij toeval te achterhalen zou zijn geweest indien wij en anderen niet van oudere schriftelijke bronnen gebruik hadden kunnen maken. Waarmee het gelijk van Hadderingh en Veenstra 1979 nog eens blijkt, en waarmee studie van oudere teksten in de streektaal nog eens extra wordt aanbevolen. In onze regio's is dat overigens ook heel goed mogelijk en bepaald ook geen straf, gezien de boeiende schriftelijke overlevering die bestaat in literaire en andere tekstsoorten.

2.1. Een kopje koffie met zakkebaand?

“Roofien hef undertussen koffie zet. Ze kriegt der allemaol een stuk zakkebaand bij”, dat schreef de Drentse schrijver Jan Kuik (1915-2003) in zijn streekroman *Oldewarries volk* (Kuik 1990: 46). Het woord *zakkebaand* wordt in het ideomatisch woordenboek van Hadderingh

en Veenstra 1979 omschreven als een soort van gekruide, taaie, harde koek; een speciaal wintergebak op het ijs. De samenstellers baseren zich daarbij op de Meppeler schrijver Jan Poortman, die een groot kenner van Zuidwest-Drenthe was. Kocks vermeldt in het WDD dat het woord vooral wordt gebruikt in Zuidwest- en Zuidoost-Drenthe (zandgedeelte), dat zijn dus de gebieden ZW en ZOZ op kaart 1. Hij geeft als betekenis: oudewijvenkoek of anijskoek. Reinder Smit nam het woord ook op in het *Woordenboek van het Drents van Dwingelo* en hij vermeldt 'oude wijvenkoek' (Smit 1996). Een Drentstalig synoniem is *olde wieven*, zo blijkt uit Smits voorbeeldzinnetje bij het woord *zakkebaand*: *Zakkebaand* is 't zelfde as *olde wieven*. Er is in het zuidwesten van Drenthe, in het gebied ZWZ (zie kaart 1) een werkwoord *zakkebaanden* dat 'gaan lopen' betekent volgens het WDD. Voor het Stellingwerfs van Zuidoost-Friesland vinden we in SW datzelfde woord, maar nu in de vorm *zakkebanen*, met de betekenis 'langzaam lopen'. Uit een schriftelijke bron meldt SW daarnaast de betekenis 'steeds zeuren'. In een Drentse woordenlijst uit de eerste helft van de negentiende eeuw komt de meervoudsvorm *zakkebanden* voor. Het betreft de *Drentsche Volksalmanak* (afgekort als DVA) van 1839: 205; toentertijd bedoelde men met deze vorm 'grove pepernoten'. Vorm en betekenis uit die bron vinden we ook in het WDD, namelijk onder de tweede betekenis. Wat het betekenisverband is tussen *zakkebaand* en het geciteerde werkwoord, is ons nog niet goed duidelijk.¹

2.2. Of liever het genot van een sneiballegie?

De Drentse chroniqueur Harm Tiesing (1853-1936) werd geboren in Borger. Hij ondertekende zijn - meestal in dialect geschreven - feuilletons, schetsen en andere bijdragen aanvankelijk niet. Dat bezorgde hem veel heimelijke pret. Daarover schreef hij: 'Nooit wist iemand, wie ze schreef en als ik dan in de herberg onder 't genot van 'een *sneiballegie*' er over praten hoorde of zelf over meepraatte, - jong, dan was dat zoo aardig!'" (uit de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4.7.1928).

Een *sneiballegie* is volgens Tiesing een glaasje brandewijn met suiker. Opvallend is, dat deze betekenis in oude Drentse woordenlijsten, maar ook in diverse Drentse woordenboeken niet wordt vermeld, ook niet in het WDD. We moeten misschien niet uitsluiten dat Tiesing, terwijl hij mijmerend in zijn glaasje roerde, het woord zelf 'bedacht' heeft. Hij werd door

tijdgenoten niet zonder reden *Haarm dreum* ('Harm droom') genoemd.

Het woord *brandewijn* wordt in oudere dialectlijsten frequenter gebruikt, en is vooral bekend in de samenstelling *brannewienskom*: een zilveren kom met brandewijn en rozijnen die tijdens een boerenbruiloft (*wasschup*) of een kraamvisite de kring van gasten rondging. Iedereen kon zo nu en dan een hap nemen, aldus een voorbeeldzin in het WDD.

2.3. *Pittige zeunemelk*

De Hoogeveense schrijver A.A. Steenbergen (1814-1900) leverde verschillende bijdragen aan de negentiende-eeuwse bloemlezing *Van de Schelde tot de Weichsel* (Leopold en Leopold 1882). Van de bijdragen aan deze bloemlezing is het gedicht *De beuze jaeger* het bekendst geworden. Daarin dwalen drie weeskinderen, nadat hun burcht Rheebruggen is verwoest, door het land. Uiteindelijk kloppen ze aan bij een jager die ze in stukken hakt en ze daarna in een pekelvat stopt. Zeven jaar later komt Sint-Nicolaas bij de jager en wil iets te eten hebben "*uut 't zolt*". Als hij zijn handen op het vat legt komen de kinderen er vervolgens levend uit.

Steenbergen had aan de redactie van deze anthologie meegedeeld dat het gedicht afkomstig was uit Dwingeloo en omstreken. Dit klonk geloofwaardig, want tot ongeveer 1835 stond dicht in de buurt daarvan de havzate Rheebruggen (Reebrugge) en bovendien is de kerk van Dwingeloo aan Sint-Nicolaas gewijd. De literatuurhistoricus Jan Poortman dacht dat Steenbergen een oud Frans lied van voor 1500 in het Drents vertaald had. Hij leidde dit af uit het feit dat in het gedicht van Steenbergen het woord *oeger* voorkomt en hij ziet dit als een verdrentsing van het Franse *ogre*, dat menseneter betekent. Over de ouderdom van het lied zegt dit niets, want dit Franse woord bestaat nog steeds en heeft varianten in diverse (streek)talen. Ook in het Drents dus; het WDD laat onder *oegel* meerdere klankvormen van het woord zien en ook meerdere, verwante betekenissen. Door nader onderzoek is inmiddels aangetoond dat Steenbergen een werk van de Franse dichter Gérard de Nerval (1808-1855) geparafraseerd heeft (zie hierover Nijkeuter 2003: 141-143). Steenbergen volgt, na een inleidend kwatrijn en afgezien van enige uitweidingen, het relaas van De Nerval op de voet. Het wordt wat Drents bijgekleurd doordat hij de jager streekeigen gerechten laat aanbieden aan Sint-Nicolaas: *zeunemelk met kruderien*. In

een voetnoot verklaarde Steenbergen dat hij - of zijn tijdgenoten? - onder dit geheel van *zeunemelk* met 'kruiden' verstonen "brij van gort en brood, in karnemelk gekookt".

Onder *zeunemelk*, *zunemelk* (WDD), ook wel *sunmelk* genoemd (Haddering en Veenstra 1979: 269), verstaat men zure melk met rozijnen. In een oude verzameling van woorden en spreuken die in Drenthe gebezigd werden, treffen we dit woord al aan (DVA 1839: 205). Als verklaring wordt gegeven 'karriemelk' (= karnemelk) 'met brood gekookt', en als synoniem komen we *zoepenbrood* erin tegen. Sassen 1953, die het Drents van Ruinen beschreef, noteerde *zuenemelk*. Met *ue* duidt Sassen een lang klinkende *uu* aan. Hij geeft als betekenis: anijsmelk met melk erdoor. Haddering en Veenstra 1979 geven als betekenis ook karnemelk, gekookt met grutten en brood, en gekruid met anijs. Kocks geeft als betekenis 'karnemelk met brood gekookt' en 'anijsmelk met meel erdoor', het laatste op basis van Sassen 1953. Ook geeft hij, net als Haddering en Veenstra 1979, de omschrijving van Steenbergen, overigens uit een andere bron. Het mag duidelijk zijn dat *zeunemelk* een verouderd woord is dat tegenwoordig in het Drents niet meer gebruikt wordt.

De oudere dialectoloog Jan Naarding heeft geprobeerd het woord *zunemelk* of *zeunemelk* etymologisch te verklaren. Naar zijn mening komt *zeun* van *zeuden*, in het Nederlands *gezoden*, bij het werkwoord *zieden* 'koken' (Naarding 1958: 183). Een ander voorbeeld van een woord dat volgens Naarding (ib.) afgeleid is van *zeuden* is *zeubrannen* (ook wel *zoerbrannen* genoemd). Met dat *zeubrannen* zou het opborrelen of 'koken' van zuur in de maag tot uitdrukking worden gebracht. Met het woord *zeunemelk* wordt dus oorspronkelijk gekookte melk bedoeld. Ook Sassen 1971: 130 veronderstelt op grond van materiaal dat hij noemt en mogelijkheden die hij elders vond, dat *zuenemelk* is ontstaan op basis van het voltooid deelwoord bij *zieden*, hoewel dat (*ezèine*) had moeten zijn in het Ruinens. De 'lange *uu*' van *zuenemelk* is vanuit dat oogpunt een 'onregelmatigheid', aldus Sassen.

2.4. Een heerlijke dikke stoetbrugge...

De bekende drie Podagrissen (pseudoniem van H. Boom, D.H. van der Scheer en A.L. Lesturgeon) 'reisden' in de negentiende eeuw door een deel van Drenthe. Tal van geografische, historische en volkskundige

feiten vermeldden zij in hun later heel bekend geworden boek *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst* (dl. I en II). Daarnaast toonden zij een grote interesse in de taal van de Drenten. Tijdens een bezoek aan Oosterhesselen (in het gebied ZOZ gelegen, zie kaart 1) constateren zij dat tijdens Tweede Kerstdag of Sint-Steven (*Sint-Steffen*) de kinderen met een bosje hooi naar familieleden gaan en daar het volgende liedje zingen:

*Sint Steffen is gekomen hardgelopen,
Duur verkopen,
Honderd gulden geldt de koe
En daar een dikke **stoetbrugge** toe
Met dikke botter, die mag ik en die mag elk,
Dan geeft de koe ook botter en melk*

In een voetnoot verklaarden zij dat een *brugge* een boterham is. In die opvatting zou het woord *stoetbrugge* dan als een pleonasme beschouwd moeten worden: *stoet* betekent immers ook 'brood' of 'boterham'. De uit Zwiggelte (MD) afkomstige Jan Kuik vermeldde bijna honderdvijftig jaar later in zijn woordenlijsten *brugge* en het verkleinwoord *brukkien* en gaf als verklaring boterham(metje).

Een andere betekenis van *brugge* is: een snee roggebrood op een snee brood, men sprak dan ook wel van een *opgemaakte brug*. Overigens moeten we daarbij goed in de gaten houden dat met het Drentse woord *brood* eigenlijk roggebrood wordt bedoeld. De grootvader van de eerste auteur, afkomstig uit het gebied MD (zie kaart 1) verstond onder een *brug* nog iets anders: een beschuit op een snee brood. Dat is een betekenis die we in de Drentse woordenboeken in een andere benaming tegenkomen. Het WDD vermeldt het woord *tweibakkenbrugge* (p. 1269) en *beschutenbrugge* (p. 106) en geeft als verklaring: "dubbele boterham, waarvan één deel een tweibak (beschuit) was." Een Drentse *brug* is - aldus het WDD: 1269 - eigenlijk een *tweibaksbrug*: een snee brood met een beschuit erop. Weijnen 2003: 374 heeft het woord *tweibak*, door hem overigens met een 'lange ij' geschreven, etymologisch verklaard. Hij verwijst naar onder meer het Nederlandse woord *tweebak*, het Hoogduitse *zwieback* en het Franse woord *biscuit*. Het Stellingwerfs kent vanouds *tweibak*, blijktens het SW. Letterlijk betekenen al deze woorden 'tweemaal gebakken', aldus Weijnen ib.

Het woord *brugge* kent vele varianten. Bergsma 1906: 73 vermeldt *bruks*

(voor de dorpen Grolloo en Rolde in MD) en het WDD geeft naast *brugge* (ZO, VK, MD) de varianten *brogge* (ZW) en *brug* (MD, KVD), waarvan in het noorden de *u* ‘lang’ wordt uitgesproken.

2.5. Naar keuze: *boeskool* of *buiskool* toe!

De onderwijzer, schrijver en folklorist Henderikus Tebbe Buiskool (1881-1956) woonde en werkte zijn leven lang in de omgeving van Emmen (ZOZ). In de volksmond van Zuidoost-Drenthe werd hij ‘mister Boeskool’ genoemd. De *oe*-klank in dit woord is de oude, historische klankvorm, die provinciebreed voorkomt in meer woorden, bijvoorbeeld in *hoes* ‘huis’ en *moes* ‘muis’, al vinden we in ZW, ZOZ en VK ook *huus*. De ontwikkeling in het westen van Nederland is via *uu* verder gegaan, vandaar dat het Algemeen Nederlands nu *huis* en *muis* kent (zie bijvoorbeeld Van Loon 1986: 80 e.v.), en vandaar ook *buiskool* in het huidige Nederlands. Onder dat Nederlandse *buiskool* wordt in het algemeen witte kool verstaan. Naast ‘mister *Boeskool*’ bestond in Drenthe ook vanouds het gerecht *boeskool* ‘buiskool’. Maar het Drentse *boeskool* kent meer betekenissen, namelijk niet alleen witte maar ook rode kool en savooienkool. Bergsma 1906: 61 geeft voor het woord *boesenkool* een aantal synoniemen, zoals: *beuzekool* en *keboeskool* (voor de plaats Borger, in MD) en *kabuiskool*. Voorts vermeldt hij *boeskoolkop* ‘een groot, rond hoofd’, een samenstelling die hij aantroef in het Drents van Annerveenschekanaal, gelegen in KVD (zie kaart 1).

Kocks vermeldt in het WDD ook een zuidwestelijke variant *boezekool* met als betekenis ‘witte kool’ en een Midden-Drentse en een Zuidoost-Drentse betekenis (in ZOZ, zie kaart 1) ‘rode kool’. Voorts blijkt uit zijn beschrijving dat *boeskool* in zuidelijk Zuidwest-Drenthe (ZWZ) en de Veenkoloniën (VK) savooienkool is.

3. ‘Iets na’

Boeskool van het Drentse menu kan een verrassing inhouden: men kan in plaats van witte kool ook rode kool of savooienkool verwachten, zelfs naar gelang de regio waar men verkeert, een *brug* in de vorm van een beschuit op een snee brood is weer eens iets anders, *zakkebaand*

bij de koffie moet een genot zijn voor de wandelaar die aansteekt en ook *zeunemelk met kruderijen* moet het Drentse cultuurtoerisme kunnen versterken. In elk geval is het voordeel van het ‘recept’ van Hadderingh en Veenstra voldoende gedemonstreerd. Misschien wil de aandachtige lezer er met ons nog eens een *sneiballegie* op nemen.

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over Groningen i.v.m. *ol-wieven* (blz. 92)

BIBLIOGRAFIE

- Bergsma, J. (1906): *Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen*. Aflevering I. Groningen.
- Bloemhoff, H. (1994-2004): *Stellingwarfs Woordeboek* Diel I – IV. Oosterwoolde - Berkoop/Oldeberkoop.
- Bloemhoff, H. (2003), 'Hoe hoor je Stellingwerfs en Drents?'. In: Tier, V. De en R. Vandekerckhove (red.), *Het dialectenboek 7. Aan taal herkend*. blz. 113-124. Groesbeek.
- Bloemhoff, H. en H. Nijkeuter (2004): *Taal in stad en land*. Drents. Den Haag.
- Boekholt, P.Th.F.M. (1980): 'Een Drentse dialectenquête uit 1838'. In: *Driemaandelijke Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* 80, blz. 41-52.
- Boekholt, P.Th.F.M. (1980): 'Drentse woorden en zegswijzen uit 1838'. In: *Driemaandelijke Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* 80, blz. 53-82.
- Entjes, H. (1970): 'Structuurgeografie in Overijssel'. In: *Driemaandelijke Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland* 22, blz. 89-108.
- Hadderingh, H. (1979): 'Momentopname van de aftakeling van "doc" in Zuidwest-Drente op grond van overwegend negentiende-eeuwse dialectteksten'. In: *Driemaandelijke Bladen* 79, blz. 127-138.
- Hadderingh, H. en B. Veenstra (1979): *Drents woordenboek. Een verzameling van vrijwel uitsluitend idiomatische woorden, uitdrukkingen, zegswijzen en spreekwoorden...*, Schiedam.
- Kocks, G.H., e.a. (1996-1997): *Woordenboek van de Drentse Dialecten*. Assen.
- Kloke, G.G. (1952): *Verzamelde opstellen*. Assen.
- Kloke, G.G. (1956): *Een oud sjibboleth: de gewestelijke uitspraak van "heeft"*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, deel LXIII, no. 1. Amsterdam.
- Kuik, J. (1987): *Klein Drents Woordenboek*. Assen.

- Kuik, J. (1990): *Oldewarries volk; leven en werken van een Drentse boerenfamilie in de dartiger jaoren*. Zuidwolde.
- Leopold, John A. en L. Leopold (1882): *Van de Schelde tot de Weichsel*. Nederduitse dialecten in dicht en ondicht. Eerste deel. blz. 612-633. Groningen.
- Loon, J. Van (1986): *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven/Amersfoort.
- Naarding, J. (1958): 'Oes iegen taol'. In: *Oeze Volk* 2, blz. 182-183.
- Nijkeuter, H. (2003): *Geschiedenis van de Drentse literatuur, 1816-1956*. Assen.
- Sassen, A. (1953): *Het Drents van Ruinen*. Assen.
- Sassen, A. (1971): 'Fonologische onregelmatigheden in het dialect van Ruinen', in: *Driemaandelijkse Bladen* 23, blz. 125-131.
- Slingenberg, L. (1935): *Hoogeveensche woorden en uitdrukkingen*. Hoogeveen.
- Smit, R. (1996): *Woordenboek van het Drents van Dwingelo*. Meppel.
- Tissing, J. (1992): *Zakwoordenboek Drents-Nederlands, Nederlands-Drents*. Assen.
- 'Verzameling van woorden en spreekwijzen welke in Drenthe gebezigd worden' (1839). In: *DVA*, blz. 185-205.
- Weijnen, A.A. (1966): *Nederlandse dialectkunde*. Assen.
- Weijnen, A.A. (2003): *Etymologisch dialectwoordenboek*. Den Haag.

André Hottenhuis en Harrie Scholtmeijer

SJOEKSE OET NE SMODDE
KEUKENTERMEN UIT OVERIJSEL

Het beste restaurant van Nederland staat in de Overijsselse hoofdstad Zwolle. Bijna tweehonderd chef-koks gaven hun oordeel in een enquête, en daarin eindigde De Librije aan het Broerenkerkplein op de eerste plaats (bron: *Elsevier Thema*, november 2004). Het aardige is dat chef-kok Jonnie Boer van De Librije, zelf afkomstig uit Giethoorn, zijn faam te danken heeft aan het gebruik van streekelijke producten. ‘[...] de voortrekkersrol van Boer in het gebruik van regionale producten vinden de koks prijzenswaardig. “Hij doet zo zijn best met Nederlandse en Overijsselse producten, super”, noteert het artikel dat aan die enquête is gewijd.

De keuken van De Librije wordt in dat artikel gekarakteriseerd als regionaal, uitzonderlijk in de top twintig die voor de rest voornamelijk Frans is. Maar kennelijk bestaat er waardering voor de rivierkreeftjes uit de Vecht en de paling uit de Beulakerwiede naast al die boeuf bourguignon, coq au vin en nouvelle cuisine. Wellicht kan de streektaal hier hoop uit putten: als er toekomst is voor de regionale keuken, waarom zou die er dan ook niet zijn voor de regionale taal?

In het eerste gedeelte van onze bijdrage behandelt André Hottenhuis enkele keukenzaken, voorwerpen, eet- en drinkwaren en schoonmaakmiddelen uit de oude Twentse keuken. Het tweede gedeelte, van de hand van Harrie Scholtmeijer, bevat regionale aanduidingen voor ingrediënten afkomstig uit het westen van de provincie (Salland en de Noordwesthoek). Het materiaal daarvoor is afkomstig uit de dialectenquête die gehouden is ten behoeve van het *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*, en dat nog niet eerder is gepubliceerd (voor regionale termen inzake de keukeninrichting kan worden verwezen naar WOD-aflevering 1, Het Huis-A, hoofdstuk 4).

1. Askolk

De stookplaats in de oude Twentse huizen heeft verschillende benamingen. De algemene naam in de streek is *losveur* of *-vuur*. Bij deze naam wordt ook alleen maar gedacht aan het centrum van het huis waar je vooral in de wintertijd gezellig rondom zat. Tegelijk is dit *losveur* de plek van alle kook-, bak- en braadbezigheden. Onder de *grote bozem* 'schouw' werden alle spijzen warm gemaakt en ook, naast de haardplaat, bereid.

In Twente komen we *rake* en *raakkoel(e)* tegen, in Oost-Twente ook *askoel* of *askolk* 'open haard'. Daarnaast hoor je natuurlijk ook *aske*- zoals in *askegoonsdag* 'aswoensdag' en *askekruiske* 'askruisje' en verder de *askela* 'aslade' en het *askevat* 'asvat'! In samenstellingen komen we *aske*- en *as*-naast elkaar tegen. *Raakkoele* houdt het woord *raken* en het frequentatieve *rakelen* in, die weer verwant zijn met *rekken*.

Afhankelijk van de welvaart had de *askolk* een ander aanzien. Het kon een vierkante uitsparing zijn in de grote hardstenen haardplaat, met een rooster erop. Het kon ook een gemetselde vierkantige bak zijn met een rooster, in de gestampte kleivloer. Het rooster kon craf genomen worden en dan kon je *de koel* of 'n *kolk kloarmaken of 's oamnds wat gleunigheid der oet halen en bewaren veur ne vlotte start 's aanderdagens!*' 'de vuurplaats gereedmaken of 's avonds er wat gloeiende delen uithalen en bewaren voor een vlotte start de volgende dag'. Het rooster was dan van de *koel* of *kolk* en dan kon je in de hete as nog wel eens een aardappel of appel poffen, dat ging heel goed.

Rond oud en nieuw werd het beslag voor de *koken* 'nieuwjaarskoeken' gemaakt en kwamen de *kokeniezers* of *knepiezers* 'koekijzers' te voorschijn.¹ Zo'n ijzer werd dichtgeknepen met dat beslag erin en dan in de *askolk* onder de *gleunig* 'gloeiende' as gehouden zodat het goed warm werd. Hier komt de uitdrukking vandaan: *Alman schof de aske op zienen koken* 'iedereen schuift de as op zijn koek' dat zoveel betekent als 'uiteindelijk is iedereen bezig voor het eigen belang'. Deze uitdrukking is met lichte varianten in de hele streek wel bekend. *Wel het dichtst an 't losveur zit, wöarmt zich het best* 'wie het dichtst bij het vuur zit, warmt zich het eerst: wie beschikt over de zaak heeft het meeste vermaak'.

2. Moos en Nettelmoos

Bij de gerechten van de oude keuken namen de diverse *duurpotten* ‘stampotten’ een belangrijke plaats in. Denk hierbij aan zuurkool, bonen, snijbonen, wortels, knollen, koolraap.

Onder de *duurpotten* staat de *moos* ‘stampot boerenkool’ nog altijd hoog genoteerd. *Moos* is dan dé aanduiding voor boerenkool, terwijl het woord vanouds een veel bredere betekenis heeft, nl. allerlei uit de moestuin, en dan vooral de bladgroenten.²

Jonge brandnetels hebben een goede invloed op het bloed en dat is wel nodig in het voorjaar. Overigens moeten we, tenzij we vegetariër zijn, bij deze *duurpot nettelmoos* ‘stampot brandnetels’ ook de *linkervoest nich vergetten, aans wördt het 'n luk nen gusten pot* ‘Je mag de linkervuist niet vergeten, anders wordt het een magere pot’. Dat betekent dat vlees een essentieel deel vormt van de stampot en dat vlees heb je beet – hoe dan ook – met je linkerhand en met je rechter eet je dan de *duurpot*.

In Twente is een algemeen bekend gezegde: *He-j ok roepen op 'n moos* ‘heb je rupsen op de boerenkoolplanten’. De betekenis van deze uitdrukking is: heb je ook kapers op de kust, in het bijzonder in een relatie!

3. Heedwösker

Dat *heedwösker* ‘heideboender, borstel’ maken zie je tegenwoordig alleen nog bij de afdeling oude ambachten op manifestaties die iets met vroegere dagen van doen hebben. In de streek waren diverse namen in omloop zoals: *heedhörstel, heedwisker, bekkenwisker, heedbeunder* en nog wel meer. Van de stevige struikhei werd het materiaal genomen en deze borstel werd met touw, raffia of bamboesnoer bijeengehouden. Oorspronkelijk vormden de gespleten *krabben* of *brummeltek* ‘braamtakken’ de omwikkeling en tevens het handvat. Het resultaat van al dat handwerk diende in de keuken om vooral potten en pannen zorgvuldig te reinigen. Zoals gezegd: de *heedwösker* is niet meer courant. De heide verdween, die borstels verdwenen en al die *bezzem- en beunderbeenders bint al lang vot*, ‘al die bezem- en borstelbinders zijn allang verdwenen’!

4. Etknollen

De consumptieknol (*Brassica Rapa L.*) kan al vroeg onder glas gezaaid worden. Meestal echter wacht men ermee tot juli. Als er geen watergebrek is zijn de *etknollen* 'boterknollen' met een maand al op dikte. Vroeger at men ze bijna uitsluitend als stampot met *ne goo leenkervoest* (vlees of spek). Tegenwoordig eet men de knolletjes graag fijngesneden bij de aardappelen als een groente. Omdat men deze boterknolletjes ook al vroeg in het seizoen kan oogsten, worden ze ook wel *meiraapjes* genoemd. *Etknollen*, ook wel *botterknollen* genoemd, onderscheiden zich van de gewone voederknollen door een gele kleur en een fijne smaak. In de *zoad-beukkes* van de handelaren worden ze nog steeds vermeld. *Knollenbotter* was vroeger de boter uit het laatste deel van het jaar als de koeien volop voederknollen aten en de melksmaak daardoor werd beïnvloed. Een horloge dat wat grof was uitgevallen werd ook wel *botterknol* genoemd. *Knollen* is ook altijd goed herfst- en wintervoer voor het vee geweest. Als een koe een flinke maaltijd knollen op heeft gaat ze lange tijd rusten 'zur Verdauung' zeggen de oosterburen. Een vast gezegde in Twente is: *Hee hef de knollen op* en dat betekent: hij moet nu rusten, laat hem maar een tijd.

5. Krapen

De koolraap heeft in het land veel namen, van noord naar zuid. De naam houdt vaak ook verband met het gebruik dat men ervan maakt. In het ene geval is de knol belangrijk, in het andere geval het zaad in verband met de winning van raapolie die weer voor verschillende doeleinden werd gewonnen. De raapolie speelde in onze streek ook een grote rol. Bij de oliemulder liet men de raapolie slaan. Zo kon men weer een hele tijd vooruit met bakken en braden. We onderscheiden de gele boterknollen en de veel grotere rapen. De laatste werden hier tot in de vijftiger jaren ook op grote percelen verbouwd als veevoeder, naast de gebruikelijke voederbieten. Stampot van knollen of rapen - *duurpot van knollen of krapen* - is echte winterkost. Wil het echt smakelijk zijn dan zal men moeten zorgen dat er goed vet vlees of gebakken spek bij is. Vroeger werd het vaak gegeten met schapenvlees. Het is nogal vluchtige kost, getuige de uitdrukking: *Knollen kön ie in 'n boek nich hollen* 'knollen kun je in je buik niet houden'.

Tussen *knollen* en *krapen* ‘koolrapen’ (of *reuwen*, zoals aan de grens met Duitsland wordt gezegd) zag men blijkbaar geen groot verschil: *Knollen en reuwen dat is één preuven* ‘knollen en koolrapen smaken hetzelfde’. De olie uit koolzaad werd in Twente meestal *sloaöllie* genoemd, waarschijnlijk omdat de olie uit het zaad geslagen werd. Of het nu de *duurpot* was of de *öllie*, het doet er niet toe: beide werkten laxerend. Als men zegt dat ‘de rapen gaar zijn’, is men kwaad, er ontstaat ruzie. Als we ‘*de knollen op hebt*’ betekent dit dat we willen rusten!

6. Koffiekökker, smodde

‘Toen ze de koffie had gemalen, haalde ze voorzichtig het laatje uit de koffiemolen, deed de gemalen koffie in de kan, goot het kokende water uit de waterketel er op en zette de koffiekkan in de gloeiende as van de open haard.’ Als ’s avonds de koffie – heet water goot men uit de grote zwarte ketel in de *smodde* of *smor* – drie keer *prut* had gezegd werd die *smor* ‘koffiezetzer’ uit de as genomen. Met het zeeffe onder de *tuut* werd er een rondje koffie ingeschonken met daarnaast *sokker* of *kluntkes* en melk met *vliej* of *vleus*.

Koffie is een belangrijk genotmiddel. Tijden van de klok worden eraan opgehouden, belangrijke overeenkomsten worden er bij beklonken en als het er niet is wordt er vervanging gezocht. Het is dan ook niet vreemd dat men in elke streek vele woorden kent in verband met die eeuwenoude koffiecultuur. Een van die woorden in Twente is: *koffiekökker*, waar meteen als synoniemen naast worden geplaatst: *koffiezetzer* en (*koffie-*) *smodde* of *smor*. Zo’n *koffiekökker* is een strak busvormige (kokervorm) ketel met een tuitje en 90° verderop een ruime, koperen steel. De inhoud van de *kökker* kon een tot twee liter zijn. Op de open haard, het *losveur*, werd de *smodde* in de gloeiende as gehouden en als de koffie drie keer was opgekomen, was de koffie klaar: *Dreemoal prut en de koffie is klaar!* Dezelfde ceremonie gold ook bij de bereiding op de kachel en op het fornuis.

Het woord *kökker* wordt ook wel gebruikt voor de grijze, geëmailleerde melkpan: *melk kökker*. De eerste betekenis van *kökker* is gewoon koker, een ronde holle vorm. Ook voor neus hoor je het woord gebruiken, al zetten we er dan een - *d* achter: *kökkerd*. Bij uitbreiding kan dit zelfs ‘heel

de mens' verbeelden. Als *kökker* in verband met koken zou zijn gebruikt, moest het *kokker* luiden. Overigens kennen we ook *nen eenkkökker*, *nen sigarenkökker*; die echt niet dienden om te koken!

Een echt koffiekoekje, *ne koffiemop*, is het aan een kant geglazuurde koekje (karamel) maar meestal was het vroeger een biscuitje, *melmop* dat overigens prima smaakte bij de koffie. Bij echte *veurkökkenveziet* 'hoog bezoek' werd de koffie niet zo maar uit de *kökker* ingeschonken maar in de *achterkökken* of op de deel eerst overgeschonken in de mooie porseleinen kan en dan heel deftig geserveerd in de *proonkkamer* 'deftige kamer'. Koffie op het land kreeg men vaak in een geëmailleerde koffiekkan die goed afgesloten werd en met een kurkje in de schenktuit, geïsoleerd met theedoeken! Die koffie was wel wat slapper en werd soms wel *jeul* genoemd al was de meer algemene naam *bruggenkoffie* 'boterham-koffie' maar de slapte was wel gelijk.

7. Schumer en duurslag

Nen schumer 'schuimspaan' diende, het woord zegt het al, om het schuim van de spijs die op het fornuis bereid werd, af te scheppen. Hetzelfde doel had vanzelf de schuimspaan. We moeten wel zeggen dat de schuimspaan oorspronkelijk een veel ruimere inzet kende. De -houten- spaan werd ook in bedrijven gebruikt om drijvende zaken van een vloeistof te scheppen bijvoorbeeld in de suikerfabriek. In de gewone keuken heeft de *schumer* naast de 'scheppende' taak ook een 'roerende' om bijvoorbeeld aanbranden te voorkomen. Oorspronkelijk was de *schumer* van hout, nu is het een platte, iets hol ronde metalen plaat met een steel. Die plaat kent veel gaatjes; daarmee is het zo lek als een vergiet en uitstekend voor zijn taak gemaakt. Trouwens dat vergiet wordt in Twente wel *duurslag* of *deurslag* genoemd.

De wisseling *eu - uu* in de streek is soms verwarrend. Oost-Twente (omgeving Oldenzaal) gebruikt meestal de *uu-* terwijl West-Twente en Salland vaak de *eu-*klank hebben. Om de verwarring nog groter te maken: er is een groot overgangsgebied waar *eu* en *uu* willekeurig worden gebruikt. Zo hoor je dan in eenzelfde plaats: *vuurduur*; *veurdeur*; *veurduur*; *vuurdeur* en dat allemaal aan dezelfde voordeur.

8. Roggenbrug

Brug of *bruw* is, naast de bekende oversteekconstructie, in heel Oost Nederland bekend als woord voor boterham. We onderscheiden dan *ne stoetenbrug* ‘wit- of bruinbrood’ en *ne roggenbrug* ‘roggeboterham’. Vanzelf kent men ook een mengvorm: half stoet, half brood. Dat is trouwens geen broodje half! Dit woord *brug* (*bruw*) heeft zeer waarschijnlijk dezelfde oorsprong als die brug over het water. We moeten dan uitgaan van de betekenis ‘plank’. *Ne brug* is oorspronkelijk dubbel, twee sneden tegen elkaar. De uitdrukking *hee hef de bruw terecht* (hij heeft zijn boterham klaar), wil zoveel zeggen als: hij kan (goed) voor zijn eigen kost zorgen.

9. Nen roomsen borrel

Een glas kan ‘deflig’ vol zijn of te vol. Daar wordt erg op gelet. Giet men iemand een glas helemaal vol, dan noemen we dat *nen roomsen borrel* ‘een vol glas’. Daarvoor moet men op de knieën – vandaar dat Rooms! – om de eerste teug met de mond, zonder handgebruik, te nemen. Men zegt wel eens bij een erg vol glas “*Doar mu-j eerst met 'n moond bie*” ‘daar moet je eerst met je mond bij’. Men zegt dan wel eens: “*Net of te der aans, ááns bie gaat!*” ‘alsof je er anders, anders bij gaat’. Dat woord borrel is van het Plattduits afkomstig: *buddel* (oorspronkelijk een klein geduigd bakje, minikuijpe zouden we nu zeggen).

Naargelang het gebruik onderscheidt men ook borrelglasjes: ‘*n bollenoog* (glas zonder voet of steel) en ‘*n grösmeaierke* (glas zonder voet maar mét steel). Het *bollenoog* werd in het veld gebruikt als men tijdens de tocht dronk, bijvoorbeeld bij een jachtpartij. Het *grösmeaierke* heeft die steel niet voor niks: je kon het glas op het land even in de grond steken zonder vochtverlies. Bij het eind van de roggeoogst kon men op de akker zulke *grösmeaierkes* goed gebruiken.

10. Kleuntjesaske

Het woord *kleuntjesaske* ‘soda’ is sinds een regionale tv-uitzending in veel gesprekken in Twentse huiskamers gebruikt. Soms werd er gezegd

nooit heurd! of *dat zeg wie nich* (of *neet*). In het algemeen wordt tegenwoordig het leenwoord ‘soda’ gebruikt. Dit soda is in het Nederlands op zijn beurt ook weer een leenwoord. Het komt via het Frans uit het Italiaans: *soda!* Het Italiaans leende het woord van het Arabisch: *suwwâd*. Zo kom je steeds verder van huis. Terug naar de *kleuntjesaske*. Houtas werd vroeger met heet water uitgeloozd. De loog werd dan ingedampt. De droge stof werd gebrand en zo verkreeg men watervrije potas. Deze potas werd in gesloten flessen verhandeld. Uiteraard is tegenwoordig én de grondstof én de bereiding wel wat veranderd!

De stof ‘potas’ werd hier eeuwenlang ingevoerd. Vroeger uit zuidelijke landen zoals Italië en Frankrijk, later ook veel uit Rusland. De stof was belangrijk voor de verfindustrie, de wapenindustrie (buskruit), schoonmaakmiddelen en voor ‘zelfmedicatie’ (*nen zearen doemen, nen pekkerende koezentaand*).

Het woord ‘potas’ is zo ontstaan omdat de stof, bereid uit as, bijna uitsluitend in potten werd bewaard. De naam *potaske* is bij ouderen in de streek nog wel bekend. De naam *kleuntjesaske* in West-Twente wijst op de vorm van de soda én op de oorsprong, eigenlijk dus helemaal niet zo’n gekke naam voor soda! Grote delen van de streek gebruiken het algemene woord *soda*.

11. Breurselleupen

As het breurselleupen met 'n lesten pankook leug was, wörden het onder de pomp met 'n bekkewisser kloar maakt ‘Als de beslagkuip na de laatste pannenkoek leeg was, werd deze onder de pomp met een boender schoon gemaakt’. Een *leupen* is een houten vat. Het is geduigd, d.w.z. gevormd door gebogen, platte stukken hout, die door een band van bijvoorbeeld wilgentwijgen bijeen worden gehouden. *Leupens* hadden diverse vormen en inhouden, naargelang het doel waar ze voor bestemd waren: *botterleupens*, *zoadleupens* - naast spintvat.

Een *breurselleupen* ‘beslagkuip’ had een inhoud van ongeveer 8 à 10 liter. Het *breursel* ‘beslag’ voor de pannenkoek werd hierin bereid. Het meest opvallende aan een *breurselleupen* was dat het slechts één handvat

had, nl. een ovaal gat in één doorlopende duig. Bij het *los veur* 'open haard' hield men het *leupen* - dat nooit vol was - met één hand bijna tegen de koekenpan. Met de andere hand hanteerde men de *sleef* 'pollepel' voor de fraaie bakkunst.

12. Pankoken

Doar is hee zonnen pankoken met; as het der op an koomp dörf hee geelsnich noar veurten te goan um zien waard te doon 'Als het er op aan komt om naar voren te komen en te spreken, is hij een heel verlegen type'. We kunnen iemand een *pankoken* noemen of vinden als we hem verlegen of argeloos vinden, als hij niet alert is. Het is echter typisch Twents om zichzelf met tekorten te sieren en dan komen die uitspraken: "Oh, wat bin ik doar nen *pankoken* in, ik kan dat gewoon nich oaver mie verkriegen". Hoe de relatie tussen het beeld en het overdrachtelijke exact ligt is moeilijk te zeggen. Vermoedelijk hangt het samen met de slapte van de *pankokenbouw*!

In ons dialect hebben we het Nederlandse spelprobleem van panne(n)koek niet. "Wie bakt dee *pankokens* dan ok almoal, nen helen *pankokenschöttel* vol, in één en dezölfde pan".

Vroeger kreeg je bij boeren waar de huisvrouw niet zo best kon koken en bakken, wel eens pannenkoek die vrij dik was en van binnen niet gaar. Bij het eten van zo'n *bookweiten Janheini* kon je jezelf aardig naar de benauwdheid werken.

Er zijn ook samenstellingen met *pankoken*: *pankokenmes* 'een breed, dun, ongeslepen mes dat dient om de *pankoken* niet vast te laten bakken'; *pankokenpan* 'de speciale platte pan voor het bakken'; *pankokenbröarsel* 'het beslag voor de *pankoken*'. Verder zijn er de samenstellingen om de soorten *pankook* aan te geven: *Spekpankoken* 'in spekvet gebakken en met spek erbij of erin'. Zo'n *pankoken* met van die reepjes spek erin noemen ze ook wel: *nen oetgestukten pankoken*. *Appelpankoken*, 'pankoken met schijfjes appel, vooral bij de kinderen vroeger erg geliefd'.

Tegenwoordig zijn er nog vele, vele andere *pankoken* in omloop, misschien zelfs al wel met 'nen *hearing*' der in!

13. Pankokenappel

Velen vinden het nog altijd een lekkernij: *pankook met appelschiefkes en ... sokker en kaneel* 'pannenkoek met appelschijfjes en...suiker en kaneel'. De vraag die hier echter rijst, is: welke appelsoort is de echte pannenkoekappel? Allereerst is er al het probleem dat er zoveel soorten appels zijn. In een achttiende-eeuwse beschrijving der rassen kwam ik enkele honderden soorten tegen!

Vanouds kennen we hier in de streek natuurlijk ook diverse appelrassen. Op sommige fruittentoonstellingen kom je nog wel eens van die soorten tegen. *Renetke, perdiesappel, hearfstwienkes, Grönninger kroon, bellefleur, notarisappel, zieden hempke, oranje renet, zeutappel en nog völ mear naams bint nog altied bekeand*. De notaris is een beter soort moesappel maar geen '*pankookappel*'. Evenmin is de jongere soort, de yellow transparant, een zomerappel, de geschikte. Zover mij bekend is de Bramley's Seadling, de grootste appelsoort die we hier in de streek tegenkomen, *dé pankookappel!*

Het merkwaardige is dat hij aangemerkt wordt als moesappel en tegelijk een *doer-* of bewaarappel genoemd wordt. De smaak is iets scherpzuur, de schil is wat vettig. Het vruchtvlies is wit terwijl de schil, naarmate de appel rijper wordt, van groen naar iets gelig met wat bronsrode strepen, gaat. Schijfjes van deze appel in de *pankook* maakten het eten tot een delicatessen. "*Te et de vinger der bie op, veural as de pankook ok nog 'n luk vet is.*" 'Je eet er je vingers bij op'.

B. WEST-OVERIJSEL

1. Schenkel

Het vlees aan het onderste gedeelte van de achterpoot heet *schenkel, skenkel, schinkel* of *skinke*, dan wel *skinkevlijs, schinkenvleis, schenkelvleis*. Die woorden kunnen zowel voor het varken als het rund worden gebruikt, zij het niet in alle plaatsen. In Nieuw-Heeten is *schenkel* expliciet een runderschenkel. Beperkt tot het varken is het woord *hisp*. In Blokzijl is dat een heel oude uitdrukking, die inmiddels vervangen is door *skenkel*. Ook in Ommen heeft *hisp* (met verwisseling van de

medeklinkers (metathesis)) *schenkel* naast zich gekregen. In Bathmen spreekt men van *hispenpoot*, en het ligt voor de hand om de Raalter vorm *hepsie* (met *-ie* mogelijk als verkleinwoorduitgang) bij de *hisp*-groep onder te brengen.

Een ander woord dat uitsluitend bij het varken hoort is *akkie(n)* (Blakbrug), *akse* (Hasselt), *hakkie* (Nieuwleusen), *akkien* (Steenwijk). In Den Ham en Windesheim is *hamschieve* opgegeven, en in Kuinre *spekamme*, en uiteraard horen ook die woorden specifiek bij het varken. Het is niet gezegd dat ze ook precies hetzelfde deel aanduiden als *schenkel*.

De aanduidingen voor de runderschenkel hebben, naast *schenkel* of *skenkel* (de *i*-vormen komen hier merkwaardigerwijs niet voor), vooral betrekking op de functie of uiteindelijke bestemming: *soepbot* is opgegeven in Hasselt, Kampen, Nieuw-Heeten, Nieuwleusen en Ommen. Ook spreekt men wel van *mörgpiepe* (Dalfsen) of *mergpiepe* (Kampen). In al deze gevallen gaat het meer om been dan om vlees. Dat is niet het geval bij *nägelholt* (Gramsbergen, Raalte), waarmee in de eerstgenoemde plaats de gedroogde achterbout is bedoeld (en elders ook wel rookvlees).

2. Orgaanvlees

Hart, longen en lever heten bij elkaar genomen vaak *klokhuus*, in Heino ook kortweg *'t klökkie*. Oorspronkelijk was het klokhuis het deel van de toren waar de klokken hangen, daarna is het de naam geworden voor het deel van een appel of peer waar zich de pitjes bevinden (net als de klokken in het binnenste verborgen), en uiteindelijk werd het de benaming voor tal van zaken die zich binnenin bevinden. WNT's mededeling dat het in een 'deel van Groningen' op de ingewanden van een varken kan slaan, is een te beperkte voorstelling van zaken.

Ook *gesluns* of *gesleuns* komt hier (iets minder vaak) voor, naast Gelderland en Noord-Limburg, de gebieden die Weijnen in zijn *Etymologisch Dialectwoordenboek* (2e dr., p. 121) noemt. De oorsprong ziet Weijnen in *slunse* 'afgescheurde lap'.

In sommige plaatsen spreekt men van het *natte vlees* (Bathmen: *natte vleis*, Holten *natte vleas*) of het *nattegoed*. Dit valt niet helemaal samen

met 'orgaanvlees' in de brede betekenis. In Giethoorn is *nattegoed* uitsluitend het orgaanvlees dat van het varken komt. Het kan ook zijn dat het *natte vlees* maar een beperkt gebruik heeft. In Genemuiden, waar de verzamelterm *gesluns* gebruikt wordt, deelt men mee dat 'van het nat' balkenbrij gemaakt wordt. De meer droge bestanddelen gingen in de worst, en dat zal ook de verklaring zijn van het Hasselter woord *worstevleis*. In Nieuwleusen gaat het beste deel van het *gesluns* of het *klokhuus* in de leverworst, en wat er dan nog overblijft, wordt verwerkt tot hoofdkaas.

Zeer beperkt in voorkomen is in West-Overijssel het woord *oetval* (alleen Den Ham). Het eveneens met een voorzetsel gevormde woord *intast* komen we vaker tegen: *intas* (Blokzijl), *intast* (Gramsbergen), *intasse* (Steenwijk).

3. Jus

Voor de saus die over bijvoorbeeld de aardappelen gaat wordt net als in het Nederlands vaak *jus* (uitgesproken als *sju*) gebruikt. In Olst luidt de uitspraak niet *sju* maar *sjeu*.

Daarnaast zijn er twee verouderde woorden, die niet helemaal synoniem zijn: *vet* en *nat*. Dat laatste woord verschijnt ook wel in samenstellingen. *Vleisnat* is het meest gebruikelijk, maar de *jus* kan ook van andere producten gemaakt zijn: *karnemelksnat*, *siepelnat* (*siepels* zijn uien), *speknat* - waarnaast *spekvet* - en *jappelnat* (*jappels* zijn aardappelen). In Hasselt heet het (gebonden) nat van groenten in het algemeen *potnat*. Het meest gebruikelijke alternatief voor *vleesjus* is echter *boterjus*. In het dialect luidt het eerste deel van de samenstelling in West-Overijssel steevast *botter*, voor het tweede deel keren weer de woorden *jus*, *vet* en *nat* terug, maar ook wel andere woorden. In Zwolle spreekt men van *bottersaus*, in Wijhe van *bottersause*, in Ommen van kortweg *saus*. Langs of in de buurt van de voormalige Zuiderzeekust komt (*botter*)*stip* voor, te weten in Oldemarkt, Blokzijl en Genemuiden. In de laatstgenoemde plaats is ook *zuutdeup* bekend: een zoete variant waarin o.a. stroop voorkwam, en die bij vis werd gegeten.

Tegenwoordig wordt *jus* ook wel gemaakt van maggiblokjes of ze komt uit een pakje. Dat heet dan *sju van een päkkien* (Zwolle) of *pakjessju* (Oldemarkt). In Olst wordt zulke *jus lawaaisjeu* genoemd.³

4. Gestold vet

Bij de namen voor gestold vet zijn er in wezen vier verschillende aanduidingen: 1. de naam voor gestold vet in het algemeen; 2. gestold vet van een varken; 3. gestold vet van een rund; 4. gestold vet als broodbeleg (in principe weer onder te verdelen in rundvet en varkensvet, maar rundvet als broodbeleg kwam in de praktijk niet voor). De naam die in de ene plaats 1 aanduidt, kan in andere plaatsen op 2, 3 of 4 slaan, en omgekeerd.

Gestold vet in algemene zin (bet. 1) wordt in veel West-Overijsselse plaatsen aangeduid met (*g*)*estölten vet*, (*g*)*estöllten vet* of (*g*)*estöld vet*. In Balkbrug is *gestölten vet* uitsluitend de aanduiding voor rundervet (bet. 3). Varkensvet (bet. 2) heet daar *smolt*, en *smolt* werd ook wel gegeten als broodbeleg (bet. 4); rundvet werd daar niet voor gebruikt. In Genemuiden is *gestölten vet* een verzamelterm, waarbij je dan voor een rund kunt spreken van *koevet*, en voor een varken van *reuzel* of *smolt*. Uitsluitend *smolt* werd, gezoet, gebruikt als broodbeleg. Ook in Blokzijl is *reuzel* het vet van het varken (bet. 2).

In Hardenberg is *reuzel* juist niet het varkensvet, maar het rundervet (bet. 3). Het vet van een varken heet daar wel weer *smolt*. In Gramsbergen is *smolt* de verzamelterm voor alle vet, ongeacht of het nu van een rund of van een varken komt. En in Holten is *reuzel* de aanduiding voor gesmolten vet in het algemeen. In Heino is zowel *reuzel* als *smolt* als naam voor gestold vet in omloop; hoe het broodbeleg precies heet, is daar niet meer bekend.

De laatste situatie is wellicht illustratief voor heel (West-)Overijssel. Nu *gestold vet* als broodbeleg niet meer voorkomt, moet men op de herinnering afgaan. Daarbij kan licht de naam van het broodbeleg (gezoet) overgesprongen zijn op het oorspronkelijk bestanddeel (varkensvet), en bij uitbreiding ook op het rundvet. Vandaar is het nog maar een kleine stap naar het gebruik van die woorden voor het gestold vet in het algemeen.

Ten slotte nog een fonetisch aardigheidje: in Kuinre en Blokzijl is *smolt*, net als bij alle andere *ol*-woorden het geval is, gediftongerd tot *smout*.

5. Aardappel

Voor de aardappel⁴ kennen veel dialecten twee woorden: het 'hele' woord *eerappel* en de verkorte vorm *eerpel* (in plaats van *eer-* soms ook *ear-*). Daarnaast komen we het woord *jappel* tegen, in Dalfsen, in het buitengebied rond Gramsbergen (in Gramsbergen zelf zeggen ze *eerappel*), in Hardenberg, Heino, Nieuw-Heten, Olst, Ommen en Raalte. In Ommen wordt zowel *eerpel*, *eerappel* als *jappel* gezegd. Zoals zo vaak blijkt de plaats aan de Vecht ook nu weer op de draaischijf van de Overijsselse dialecten te liggen, waardoor de verschillende Overijsselse dialectwoorden in dit dialect verenigd zijn.

Kleine aardappelen heten meestal *krielegies*, *krielties*, *krieltjes*. Maar in Salland worden ze ook *bröäderties*, *bröderties* of *bröäderkes* genoemd. Deze woorden werden opgetekend in Nieuw-Heeten, Bathmen, Deventer, Olst, Wijhe, Heino, Dalfsen, Zwolle en Hasselt. In Deventer worden de *bröäderkes* niet geschild, wel ontpit, gewassen en gedroogd, en dan gebakken. Het bakken in de schil doet denken aan het braden van vlees of gevogelte, vandaar wellicht de naam *bröäderkes*.

De voor het bakken meest gebruikelijke aardappelvorm is overigens niet de krielaardappel, maar de in plakjes gesneden aardappelen. Die heten dan *plakkies* of *skievies/schievies*. Opmerkelijk is het Hasselter woord *blindvis*. De plakjes of schijfjes heten als ze eenmaal gebakken zijn *gebakken eer(ap)pels* of, nog altijd in een aantal plaatsen opgetekend: *opgebakken eer(ap)pels*.

Aardappelen kun je koken, braden, bakken en natuurlijk frituren. De meestal in reepjes gesneden aardappel wordt *patat* of *petat* genoemd. Dat is een naoorlogs woord: voor die tijd kwam het verschijnsel niet voor. Het lijkt erop dat *patat* inmiddels alweer zijn langste tijd heeft gehad, want de jeugd gebruikt steeds vaker het woord *friet*. Eenmaal per jaar kun je op een zaterdag gratis *friet* eten in Emmeloord, in de aangrenzende Noordoostpolder. Deze polder is 's werelds belangrijkste streek op het gebied van de pootaardappelen, die, in tegenstelling tot de consumptieaardappelen, dus niet in de keuken terecht komen. Elk jaar wordt het cinde van de oogst gevierd met een groot feest, waarbij de aardappelverwerkende industrie (McCain) op *patat* trakteert. De (bedachte) naam van dit feest is *pieperfestival* (*pieper* = aardappel).

6. Boerenjongens en boerenmeisjes

Dat *boerenjongens* de aanduiding is voor rozijnen op brandewijn, is algemeen bekend. Ook *boerenmeisjes* voor abrikozen op brandewijn is zeer bekend, maar er is hier iets meer variatie. In *boeremeisjes* (Blokzijl) en *boerenmeisies* (diverse plaatsen) is de aanpassing aan het dialect nog gering, bij *boerenmagies* (Hardenberg, Wanneperveen) en *boerenwichter* (Gramsbergen) is er al sprake van echte dialectwoorden. Het procédé is doorzichtig: meisjes zijn *magies* of *wichter*, dus de drank die in algemeen met *boerenmeisjes* wordt aangeduid (een ook weer doorzichtige variatie op *boerenjongens*) heet *boerenmagies* of *boerenwichter*.

Veel minder doorzichtig is de naam *flappen*, die in Genemuiden gebruikt wordt voor abrikozen op brandewijn (de drank dus die elders *boerenmeisjes* heet). De etymologie is onduidelijk. Het WNT kent *Een drank naar binnen flappen* 'naar binnen slaan'. Misschien is er een relatie met het Hardenberger woord *flabedoezen* voor dezelfde drank. De IJsselsteden Kampen en Zwolle hebben een eigen benaming voor abrikozen op brandewijn, namelijk *klodders* (in het WNT is *klodder* 'jenever of sterke drank in 't algemeen'). *Boerenmeisies* is in beide steden ook wel bekend.

Genemuiden heeft niet alleen een eigen woord voor abrikozen op brandewijn, maar ook voor rozijnen op brandewijn (elders *boerenjongens*), namelijk *pruumpies*. Het is een naam die we eerder zouden verwachten bij pruimen op brandewijn, en het opvallende is dat er ook wel pruimen op brandewijn gezet werden, maar de naam daarvan (die we met *pruumpies* in het achterhoofd graag zouden willen weten) is niet meer bekend.

In feite werden heel veel vruchten op brandewijn gezet, zelfs de nauwelijks eetbare vruchten van de sleedoorn die in Wijhe en elders met de naam *bekkentrekkers* worden aangeduid. Maar in een enkel geval is een dialectnaam van een vruchtensoort op brandewijn nog bekend. In Zwolle is een *skilletje* citroen op brandewijn (in het Nederlands wel *fladderak* genoemd), duidelijk te onderscheiden van de citroenjenever die *citruuntien* wordt genoemd (let ook even op het verschil in de verkleinwoorduitgang). In Genemuiden is *bessen* zowel de naam voor bessenjenever als voor bessen op brandewijn.

7. Jonge jenever, oude jenever

Jonge jenever heet *jonge klaore* of *jonge* of *klaore*. Zowel *jonge* als *klaore* kunnen we dus eventueel weglaten. Oude jenever heet steeds *olde klaore*; hier wordt nooit iets weggelaten. Er is beperkte fonetische variatie: in Genemuiden is het niet *klaore*, maar *klore*, en in Zwolle zegt men *klöre*. Oude jenever is in Blokzijl niet *olde* maar *ouwe klaore*.

Een glaasje jonge jenever heet ook wel 'n *jonkie*, en *jonkjen* in Kuinre, en daarnaast wel een *blaanken* in Hardenberg, een *blanke* in Kampen en een *blaanke* in Ommen. Misschien zijn die namen elders ook wel bekend; dat geldt zeker voor een *hassiebassie* in Hardenberg en een *neut* (diverse plaatsen).

8. Slappe koffie

Voor slappe koffie⁵ is een weelde aan dialectnamen in omloop. Het begint al met *slappe koffie* zelf: in Steenwijk en Kuinre is dat niet *slappe* maar *sloppe koffie*.

Slootwater is een algemeen-verbrede naam, met ook hier weer fonetische variatie: in Giethoorn en Genemuiden *slootwaeter*.

Wijdverbreid is ook *gootwater*, dat behalve in de genoemde vorm ook voorkomt als *geutwaoter* (Blokzijl), *geutewater* (Hasselt, Wanneperveen), *götenwater* (Wijhe), *gönnenwater* (Hardenberg). Iets verder verwijderd zijn *götennat* (Olst) en *götstienwater* (Heino).

Met *water* als tweede element zijn verder gevormd *spuulwater* (Nieuwleusen), *dweilwaeter* (Oldemarkt), *sulliewater* (Olst), *ofwaswater* (Ommen).

Een heleboel andere woorden laten zich niet zo gemakkelijk herkennen, maar zijn wel te categoriseren. Een eerste categorisatie is fonetisch. Sommige woorden hebben een *j* als beginmedeklinker, andere woorden beginnen met *s(j)*. Voorbeelden van *j*-woorden zijn *joechel* (Balkbrug, Gramsbergen), *joechte* (Gramsbergen, Sint-Jansklooster, Wanneperveen), *joechtem* (Hardenberg), *slappe jeule* (Holtten), *joekse* (Oldemarkt). Voorbeelden van *s*-woorden zijn *sjoeke* (Balkbrug), *sjoekse* (Olst), *soese*

(Raalte, in Nieuw-Heeten en Ommen is *soese* ‘koffiedik’), *slempe* (Wijhe), *sleuter* (Bathmen). Tot de *sl*-woorden kunnen we formeel natuurlijk ook *slappe koffie* en *slootwater* rekenen.

Ook een lexicale ordening is mogelijk. Zo zijn er woorden die aangeven waarbij je de slappe koffie drinkt (*pannekoekenkoffie* in Holten, *boterhamskoffie* in Heino, *broodkoffie* en *broodnat* in Vollenhove), of aan wie je zulke koffie geeft (*schereenslieperskoffie* in Hardenberg, *ventenkoffie* in Nieuw-Heeten (*venten* zijn de knechten), *domineeskoffie* in Nieuwleusen).

Peerdemiege (paardenurine) is in Hasselt de naam voor slappe koffie. In Nieuw-Heeten wordt met *paerdemiege* juist ‘slappe thee’ aangeduid. Het Ommer woord voor slappe thee is *sliepstienat*. Totaal afwijkend is *fietikäter* (Olst).

9. Cichorei

Wie echte koffie wil uitsparen kan, naast bezuinigen op het maalsel (met slappe koffie als gevolg), ook zijn toevlucht nemen tot vervangingsmiddelen. Bekend was (of is) cichorei. In veel dialecten wordt de eerste, beklemtoonde klinker, niet uitgesproken als *ie* maar als *uu*. Dat kan niet het gevolg zijn van de invloed van omringende medeklinkers, zoals wel het geval is bij *vuuf*, *wuuf*, *puup* en *buubel*: anders dan *v*, *w*, *p* en *b*, labiale medeklinkers, hebben *s* en *g* nooit ronding tot gevolg. We moeten dus wel invloed van een bijgedachte aan andere woorden aannemen. Welke woorden? *Suker* ‘suiker’ is een kandidaat, zeker als we zien dat cichorei ook wel als *sukerei* (met een *k* dus) wordt uitgesproken, wat overigens ook terug kan gaan op een nevenvorm *cikorei*. Maar hoe kunnen we cichorei in verband brengen met suiker? Een mogelijkheid is uitgaan van gebrande suiker of gebrande siroop. De firma Buisman uit Zwartsluis brengt dit spul op de markt, en zuinige koffiezetters voegen er een schepje van aan hun karige maalsel toe: met minder koffie krijg je een smaak die overigens slechts bij benadering dezelfde is. De verklaring van een bijgedachte aan gebrande suiker wordt ondersteund door het feit dat in een aantal plaatsen *Buisman* is ingevuld als antwoord op de vraag: Hoe noemt u cichorei, een vervanging voor koffie? De daarop volgende vraag luidde overigens: Hoe noemt u de gebrande stroop, vroeger

wel gebruikt om bij zuinig koffiegebruik toch een smakelijk bakje te krijgen? Op deze vraag is veel vaker *Buisman* geantwoord.⁶

Een tweede mogelijke verklaring van de *uu* in *sugerij* is de bijgedachte aan *surrogaat*. Ook cichorei is immers een *surrogaat*. Het overspringen kan bevorderd zijn door uiterlijke overeenkomsten: *surrogaat* deelt nogal wat medeklinkers met *sugerij*. We moeten daarbij bedenken dat in nogal wat dialecten *surrogaat* wordt uitgesproken als *surogaat*, met een *uu* dus. Een andere benaming voor cichorei is *kniep-of* (Heino, Ommen, Raalte) of *kniep in 'n buul* (Genemuiden). Cichorei werd verpakt in een langwerpige omhulsel, en was nogal taai. Bij gebruik werd er telkens naar behoefte een stukje van afgeknepen.

Ter afsluiting

Wie de bovenstaande lijst van keukeninventaris en ingrediënten doorneemt, constateert dat niet alleen veel woorden verdwenen zijn, maar ook de voorwerpen die ermee beschreven werden. De askolk is in de vergetelheid geraakt, orgaanvlees eten we niet meer omdat we rijk genoeg geworden zijn om het door te schuiven naar kat en hond. Veel vet eten is ook ongezond, en daarom zijn de pannenkoeken niet meer zo vet als vroeger, en wordt vet niet meer op de boterham gedaan. Ook suiker raakt langzaam maar zeker in de taboesfeer. Wie doet er nog suiker in de jenever? Trouwens, wie drinkt er nog jenever?

Toch verdwijnen vet en suiker niet helemaal uit ons voedingspatroon; ze komen alleen in andere gedaante voor. Wie had er voor de oorlog gehoord van de mogelijkheid om geschilde en gesneden aardappelen te frituren? Suiker zit nu verborgen in wat eufemistisch *tussendoortjes* heet, maar die genoeg calorieën bevatten om de reguliere maaltijden naar de achtergrond te schuiven. Meer dan vroeger zijn vet en suiker een probleem: vroeger werden de calorieën wel weer verbrand met zwaar werk in de buitenlucht, tegenwoordig is overgewicht, vooral onder de jeugd, een volksziekte aan het worden.

Pleidooien voor een authentieke keuken zouden gepaard moeten gaan met een reclame voor een ouderwetse levensstijl: meer bewegen, meer naar buiten. Minder voor de televisie zitten. Onder dialectliefhebbers

heeft de tv altijd al een slechte naam gehad. Sinds de mens avond aan avond voor de buis ging zitten, werd de beheersing van het dialect in hoog tempo minder. Maar ook uit het oogpunt van volksgezondheid *in het algemeen* zou tv-consumptie ontmoedigd moeten worden.

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over Gelderland (blz. 157) voor een illustratie van dit pannenkoekenijzer.
2. Ook in de bijdrage over Groningen is sprake van *moes*, blz. 81.
3. *Sip* wordt ook besproken in de bijdrage over Groningen, blz. 82.
4. De aardappel komt in heel wat bijdragen aan de orde. Zie onder andere de tekst van Jan Stroop over *patates frites* (blz. 27), de bijdrage over Friesland (blz. 67), Groningen (blz. 85), Belgisch-Limburg (blz. 247) en West-Vlaanderen (blz. 305).
5. Voor benamingen voor slappe koffie verwijzen we ook naar de bijdragen over Friesland (blz. 64), Groningen (blz. 91), Zeeland (blz. 187) en Vlaams-Brabant (blz. 279).
6. Cichorei wordt ook besproken in de bijdrage over Antwerpen (blz. 264).

Charlotte Giesbers en Lex Schaars

DIALECT IN DE GELDERSE KEUKEN

Gelderland is de provincie met de meeste variatie in streektaal in Nederland. In Gelderland komen de drie grote taalfamilies samen: Nedersaksisch, Nederfrankisch, Hollands. De provincie is voor de dialectologie een overgangsgebied: de Nedersaksische dialecten in het noordoosten gaan over in de Nederfrankische dialecten in het zuiden en de Hollandse dialecten in het zuidwesten. Deze verschillende taalfamilies zorgen voor veel taalvariatie. In dit artikel wordt de provincie Gelderland opgedeeld in vier gebieden: het Rivierengebied, de Veluwe, de Achterhoek en de Liemers. In de eerste vier bijdragen worden drie bronnen gebruikt:

Dat zijn de huidige vragenlijsten van het Woordenboek de Gelderse Dialecten voor het Rivierengebied en de Veluwe. De vragenlijsten voor het Woordenboek van de Gelderse Dialecten zijn afgeleid van de vragenlijsten van het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten (WALD) en het Woordenboek van de Overijsselse Dialecten (WOD) en zijn ingevuld door dialectsprekers uit de beide gebieden in de periode augustus-november 2004. Daarnaast is ook het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten een uitstekende bron, in dit geval deel B van de mens, uitgegeven in 1996. Ten slotte werd de enquête van Schrijnen, van Ginneken en Verbeeten of de SGV-vragenlijsten die in 1914 zijn afgenomen in het zuiden van Nederland gebruikt. Het betreft een alfabetische vragenlijst van 55 pagina's waarin naast woorden bijvoorbeeld ook werkwoordsvervoegingen, en meervouden van zelfstandige naamwoorden worden afgevraagd. Het laatste deel van de vragenlijst wordt gevormd door vragen van volkskundige aard. Deze vragenlijst is niet in geheel Gelderland afgenomen, maar werd slechts in 13 plaatsen in het zuiden van de provincie afgenomen (Hemmen, Elst, Appeltern, Andelst, Slijk, Ewijk, Neerbosch, Lent, Alphen, Niftrik, Overasselt, Heumen, Groesbeek).

Voor de laatste vijf items van de bespreking wordt als centrale bron het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten (WALD) gebruikt, zowel *De mens en zien huus* als *De mens-B*. Ook vragenlijst 49 van het WALD over afwassen (vragen 31-39) werd voor deze bijdrage gebruikt.

1. Zwoerd

Het zwoerd is de van de haren ontdane huid van een varken, zoals die na het slachten nog aan het vlees of spek zit; spekhuid. Zwoerd werd vaak samen met de buikriem van het varken verwerkt in bloedworst of leverworst. Daarnaast werd het spek met zwoerd gebruikt in de erwtensoep.

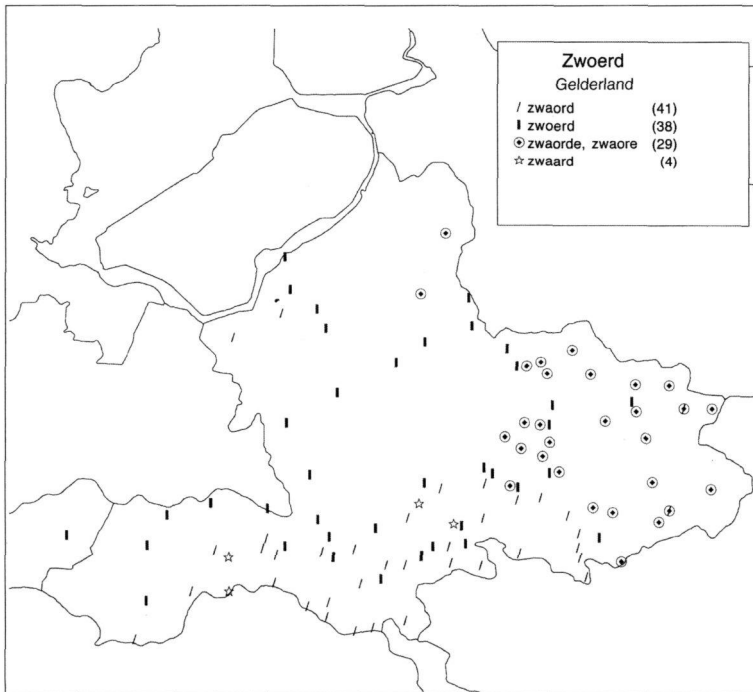
Het woord *zwoerd* gaat terug op het Germaanse *swardo*, *swardu*, waarvan de etymologie onbekend is. Het woord kent drie hoofdvormen: *zwaard*, *zwoord* en *zwoerd*. *Zwaard* is de oudste vorm van de drie, dat blijkt ook uit de Middelnederlandse vorm *swaerte*, *swaert*. Door invloed van de *w* ontstond uit de langgerekt *a*-klank van *zwaard*, de langgerekte *o*-klank van *zwoord* en ten slotte de *oe*-klank van *zwoerd*. In Weijns boek *Nederlandse Dialectkunde* wordt ook gezegd: “de invloed van de *w* openbaart zich ten dele in ronding, ten dele in verdonkering. Voor de verdonkering in *woord*, *woerd*, *zwoord*, *zwoerd*.”

De oudste vorm, *zwaard*, komt in de provincie Gelderland zelden voor. Slechts in een tweetal plaatsen in het zuiden van de Tielerwaard en in een tweetal plaatsen in het noorden van de Overbetuwe is het dialectwoord *zwaard* nog in de vragenlijst opgegeven. In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* wordt nog vermeld, dat de dialectvorm *zwaard* vroeger veelvuldig gebruikt werd in de zuidelijke dialecten (Brabant, Limburg enz.) en in de Betuwse dialecten. Uit de huidige stand van zaken blijkt duidelijk dat de oudere vorm verdrongen is door twee jongere vormen *zwoord* en *zwoerd*.

Zwoord is de meest voorkomende vorm op de verspreidingskaart van de provincie Gelderland. Met name in de Liemers en in het oostelijk deel van het Rivierengebied wordt het veelvuldig gebruikt. In het WNT wordt vermeld dat deze dialectvorm veel in de zuidelijke en oostelijke dialecten voorkomt.

Zwoerd komt volgens de verspreidingskaart praktisch even vaak voor als *zwaard*, maar heeft een veel groter verspreidingsgebied. Deze vorm komt voor op de Veluwe, in het Rivierengebied, in de Achterhoek en de Liemers. *Zwoerd* is ook de huidige standaardtaalvorm voor dit begrip. Dit verklaart ten dele het veelvuldige gebruik en de grote verspreiding ervan in de provincie Gelderland.

Naast deze drie hoofdvormen komt nog een vierde vorm voor namelijk *zwaorde* of *zwaore*. De vorm *zwaore* is ontstaan uit *zwaorde*; door assimilatie werd de uitgang *-rde* tot *-re*. Deze vorm is voornamelijk terug te vinden in de noordelijke en oostelijke dialecten. Dit ziet men ook op de huidige verspreidingskaart waarop *zwaore* voornamelijk in de Achterhoek en het noordoosten van de Veluwe voorkomt.

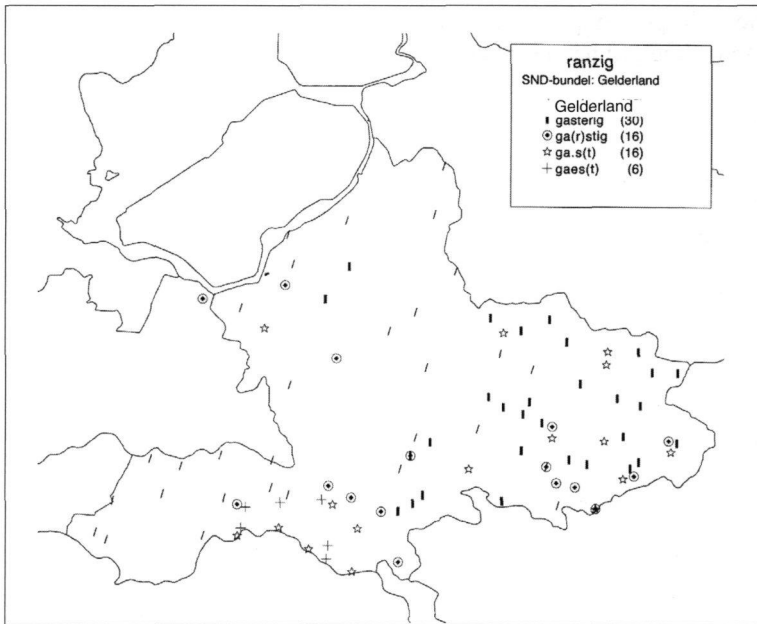

Kaart 1: *Zwoerd* in de Gelderse dialecten

2. Ranzig

Ranzig wordt gezegd van vetten en oliën die zuurstof uit de lucht hebben opgenomen en waarin dientengevolge vluchtige vetzuren zijn vrijgemaakt. Het betekent 'sterk smakend en een onaangename geur verspreidend'.

Naast het woord *ranzig* wordt ook wel het woord *garstig* gebruikt. *Garstig* heeft ongeveer dezelfde betekenis als *ranzig*. Het wordt gezegd van vette zelfstandigheden, als vlees of spek, boter, smeer, olie enz. en het betekent sterk van smaak en kwalijk riekend, bedorven van smaak, ranzig, gasterig.

Kaart 2: Ranzig in de Gelderse dialecten

Dit kwam vroeger beduidend vaker voor dan tegenwoordig. De hammen die en het spek dat na het drogen of eventueel het roken bewaard werden in een spekkast/kist of vliegenkast/kist werden na een bepaalde tijd ranzig. Doordat ze niet luchtdicht en gekoeld bewaard werden kon de zuurstof erbij komen en bedierf het vlees. Vooral het vlees langs het bot (bij hammen) was daar erg gevoelig voor.

Ranzig komt van het Franse woord *rance* met toevoeging *-ig*. In de provincie Gelderland worden beide vormen gebruikt zowel *ranzig* als *garstig* (en varianten). De vorm die het meest voorkomend is *ranzig*. De vorm komt verspreid over de gehele provincie voor, maar vooral op de Veluwe en in het westelijke deel van het Rivierengebied. In het huidige Standaardnederlands is *ranzig* ook de meest gangbare vorm. Dit verklaart ten dele het veelvuldig gebruik en de grote verspreiding ervan in de provincie.

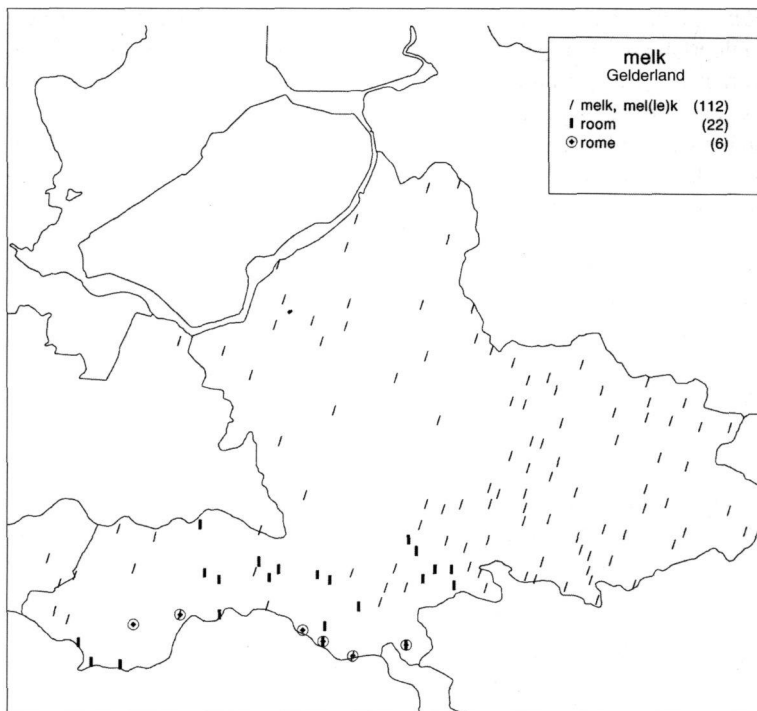
Gasterig komt na *ranzig* het meest voor op de verspreidingskaart. Dit dialectwoord is een variant van de Nederlandse vorm *garstig*. *Gasterig* wordt gebruikt in het oosten van de provincie Gelderland, namelijk in de Achterhoek, in een gedeelte van de Liemers en in de daar aangrenzende Overbetuwe.

De van oorsprong ook Nederlandse vorm *ga(r)stig* heeft net als *gasterig* een concentratie in het oosten van Gelderland. Ook hier wordt de vorm veel gebruikt in de Achterhoek, gedeelte van de Liemers en de Overbetuwe. Ook in een aantal plaatsen in het noordwesten van de Veluwe is deze vorm te vinden.

De gerekte vorm *ga.st* komt voor in het zuiden en oosten van de provincie. In de Achterhoek en in een zestal plaatsen in het zuiden van het Rivierengebied wordt dit dialectwoord in de vragenlijst opgegeven. Naast de *ga.st* in het zuiden van het Rivierengebied tegen de Brabantse kant aan, vindt men hier ook de vorm (met de gerekte e achter in de keel) *gaest* in een zestal plaatsen.

3. Melk

Melk is het vocht dat door de zoogklieren van vrouwelijke zoogdieren wordt afgescheiden en tot het eerste voedsel van jongen dient. Vroeger werd de melk van de koe nadat deze gekookt was meteen gebruikt voor de consumptie. De melk werd niet zoals tegenwoordig afgeroomd, zodat je een onderscheid krijgt tussen volle en halfvolle melk. Hooguit werd wat vet afgeschept voor (slag)room. De Germaanse stamvorm is *meluk*, Middelnederlands *melc*. De dialectwoorden *melk*, *mel(le)k* komen het meest voor in de provincie Gelderland. Vooral in de Achterhoek, Liemers en op de Veluwe, maar ook verspreid in het Rivierengebied.

Kaart 3: Melk in de Gelderse dialecten

Naast het woord *melk* wordt ook wel het woord *room* of *rome* gebruikt. In het Standaardnederlands is *room* het vette boterachtige gedeelte van de melk, dat zich in het stilstaan aan de oppervlakte verzamelt. Toch wordt ook voor de volle melk in grote gedeelten van het Rivierengebied en in Pannerden in de Liemers het dialectwoord *room* gebruikt. Weijnen geeft hiervoor de volgende verklaring: “Oorspronkelijk was melk in heel het germaanse gebied het woord voor de ‘zoete melk’, dus ook in Noord-Brabant. Later is in oostelijk Noord-Brabant de mens tot een sobere levenswijze vervallen, waarbij hij alleen karnemelk dronk. Alleen gebruikte hij nog daarvoor het oude woord: *mulk* of *melk*. Maar spoedig bracht dit inconveniënt van één woord voor twee begrippen de noodzakelijkheid om dan een afzonderlijk ander woord voor ongekarnde melk te nemen: men koos hiervoor *romme*”. (Weijnen 1966: 137).

De verspreiding van *room* (de enkelvoudvorm van *romme*) is te zien in het gehele Rivierengebied, afgezien van de Bommerwaard en het westelijk gedeelte van de Tielerwaard en de Nederbetuwe.

Dat het woord *room* ook in de literaire taal ‘melk’ betekent, blijkt uit een aantal citaten:

- De koe belooft meer rooms uit haar gespannen uijer: Vondel
- Ontlast de koe van haren room: De Dechker
- De melkmeid perst den room uit d’uiers met heur hand: Rotgans
- Noch verlaat (het oilam) Heur’zoogling, Daar de room in zwellende uiers staat: Bild

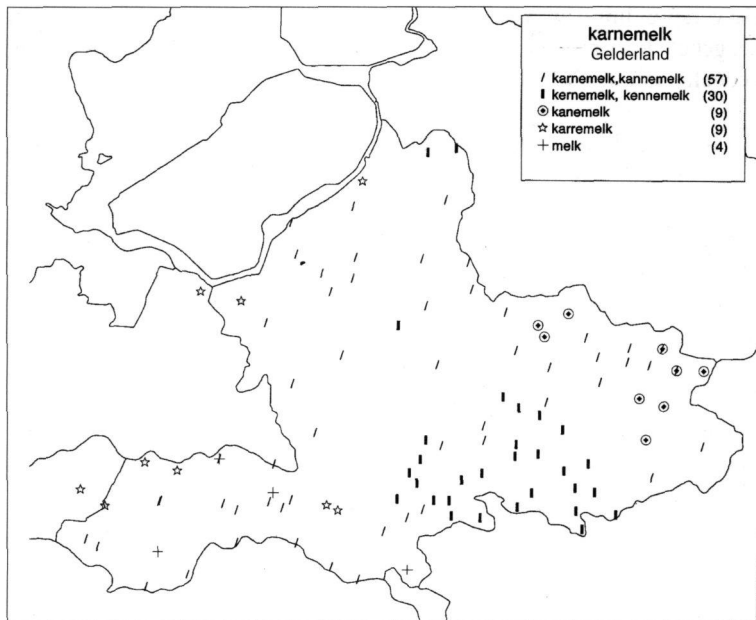
Naast de vorm *room* komt ook het dialectwoord *rome* voor. Dit dialectwoord wordt gebruikt in het zuiden van het Rivierengebied, in plaatsen tegen Limburg en Brabant aan. Deze vorm gaat dichter naar de Noord-Brabantse vorm *romme*, die door Weijnen eerder genoemd werd en ook in het *Woordenboek van de Brabantse en Limburgse Dialecten* voorkomt.

4. Karnemelk

Karnemelk is de melk die overblijft nadat de boter door het karnen eruit is afgescheiden; gekarnde melk. Naast *karnemelk* is ook wel het woord *botermelk* gebruikelijk. Ook wordt karnemelk gedefinieerd als een vloeistof die bij de bereiding van boter achterblijft, nadat de boter is afgeschept. Zij bevat nog zeer geringe hoeveelheden vet, eiwitstoffen, melksuiker, melkzuur en de zouten van de melk. Het vetgehalte neemt af naarmate de melk van het vet en de boter gescheiden wordt: volle melk, afgeroomde melk, karnemelk.

Het woord *karnemelk* bestaat uit twee delen *karn* en *melk* en komt van het Middelnederlandse *kerne-*, *karmmelc*. Voor karnemelk (in de algemene schrijftaal en in de verzorgde spreektaal de gebruikelijke vorm) wordt ook veel gehoord *karremelk*, *karnmelk*, *karmelk*.

De meest voorkomende vorm *karnemelk* of *kannemelk* komt verspreid voor in heel Gelderland. In de Liemers echter sporadisch. Daar komt met name de vorm *kernemelk* of *kennemelk* voor net als in de Overbetuwe van het Rivierengebied.

Kaart 4: Karnemelk in de Gelderse dialecten

De vorm *kanemelk* is specifiek voor de noordoostelijke Achterhoek. *Karremelk* komt zeer zelden voor en is zowel in het Rivierengebied als in de Veluwe te vinden. De verspreiding volgt echter geen specifiek patroon.

De vorm *melk* heeft wel een specifiek patroon en komt enkel voor in het Rivierengebied en met name in het zuiden tegen Brabant en Limburg aan. Ook in het *Woordenboek van de Brabantse en Limburgse Dialecten* komt deze vorm *karnemelk* voor.

5. Schottelslet

In *Het Dialectenboek 1 Kroesels op de bozzem* (Waalre 1991, blz. 98) is beschreven dat we *schottelslet* als het populairste dialectwoord van Gelderland mogen beschouwen. Daar wordt ook uitgelegd dat het eerste deel van die samenstelling verband houdt met het woord *schotel*, terwijl het tweede deel *-slet* van oorsprong '(afgescheurde of oude) lap' betekent. Opmerkelijk

bij de resultaten van de in 1990 gehouden enquête die leidde tot de toptien van dialectwoorden in Gelderland is dat een ander woord voor de vaatdoek - *wasseldoek/wasseldoek* - net die toptien niet haalde want eindigde op de elfde plaats. Hoezeer de keuken overigens een rol speelt in die toptien blijkt uit het feit dat ook andere woorden daarmee in verband kunnen worden gebracht: *deurslag* 'vergiert', *scholk* 'schort', *telder* 'bord' en *boezem* 'schouw, schoorsteenmantel'. De reden waarom de woorden *schottelslet/wasseldoek* zo hoog scoren, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat de namen tot de verbeelding spraken, terwijl het voorwerp 'uit de goede oude tijd' stamt. Want, zoals veel zaken op huishoudelijk terrein heeft ook het afwassen een enorme ontwikkeling doorgemaakt. En daarin heeft de vaatdoek veel van zijn belang verloren!

De *metwarkers* van 't WALD geven aan dat het aanrecht een attribuut is dat pas in de jaren dertig en vooral na de Tweede Wereldoorlog bij nieuwbouwhuizen geïnstalleerd werd. Ook in volkswijken hadden oude huizen ze over het algemeen niet. Op foto's van oude boerenkeukens bijvoorbeeld zie je ze dan ook nooit; ook waterleiding ontbreekt trouwens op die foto's.

De periode waarin men water uit een put haalde, werd opgevolgd door de tijd dat men - buiten voor het huis of binnen in de waskamer - water uit een pomp kreeg. Vaak werd het afwaswater opgezet als men ging eten. Oorspronkelijk werd dat water in een ketel of vaak ook in de etenspot boven het open vuur gehangen. In het laatste geval maakte men de pot dan eerst alvast met een 'wösker' schoon. In later tijd maakte men het afwaswater warm op fornuis of kachel. Na het eten werden ook de etensresten van de borden e.d. afgespoeld. Als men één of meer varkens hield, dan werd dit water in de varkensvoeremmer gedaan omdat daar dan nog enige voeding inzate. Het afwassen zelf gebeurde in de keuken op tafel in de etenspot of in een teiltje van zink of email. Aan het water werd vaak soda, maar ook wel groene zeep toegevoegd. Bij het afwassen speelden vaatdoeken een belangrijke rol. Men gebruikte er één om af te wassen, één lag er op tafel; daarop werden de afgewassen kopjes, borden e.d. opgestapeld zodat ze konden uitlekken. Met een derde werd de vaat dan nog wel eens afgedroogd. Dat er niet altijd even hygiënisch met de vaatdoek gewerkt werd, blijkt uit deze opmerking uit Aalten: "*'t Veel wal 's veur dat 't water met 'n sträöltjen op de grond leep, maor den wasseldoek -altied eigengemaakt van de slechteste stukken van 'n old laken- was ovveral good veur*".

Ouderwetse boerenkeuken met rechts de bozem waaronder het fornuis staat en links boven de wieme met daarin een zij spek.

Foto: Staring Instituut Doetinchem.

Afwassen gebeurde - blijkens opgave van de metwarkers - drie keer daags: 's morgens, 's middags en 's avonds rond negen uur, na het pap eten. In enkele gevallen werd ook na de maaltijd aan het einde van de middag nog wel eens afgewassen. De belangrijkste reden dat men steeds na een maaltijd afwaste, was dat men slechts weinig aardewerk had.

In de jaren dertig kwamen er kwasten van katoenen draden op de markt waarmee afgewassen kon worden. Een echte vooruitgang betekenden ze niet omdat ze te zacht waren.

Dat was wel het geval met de komst van aanrechten met gootstenen en waterleiding. Afwasmiddelen als Abro en Presto, afdruiptrekken van Tomado en de komst van boilers waardoor men meteen de beschikking had over warm water maakten het afwassen vervolgens nog eenvoudiger. Voorlopig eindpunt in deze ontwikkeling is de afwasmachine, in Rekken wel schertsend Betsy genoemd.

6. Het schoorsteenkleedje

Het centrale punt in een ouderwetse keuken was de plaats waar het fornuis en/of de kachel stonden. Fornuis en kachel zorgden niet alleen voor de verwarming, maar ook voor het koken was men daarop aangewezen. Zij stonden meestal in de keuken onder een rookvang - *de boezem* - die van onderen was afgetimmerd met een houten lijst: de richel waarop dikwijls sierborden of andere (sier)voorwerpen stonden. Om die richel heen zat dan het *bozemkleedje*.

De namen van het kleedje zijn over het algemeen samenstellingen die beginnen met de woorden *boezem* (*bozem*) of *schoorsteen* (*schossteen*). Als tweede deel van de samenstellingen worden de woorden *kleedje*, *valletje* (*velleke*) of *gordijntje* (*gedientje/gardientje*) gebruikt. Een aantal plaatsen kent het woord *valletje*. Interessant met betrekking tot de naamgeving is wat Achterhoekse informanten opmerken.

In het stadje Groenlo wordt aangegeven dat men vroeger *bozemkleedjen* zei, maar tegenwoordig *valletjen*. Voor Baak is vermeld dat een moderne *bozem* opzij twee muurtjes heeft zodat het kleedje alleen vóór en niet aan beide zijkanten zit. Die kleedjes worden er *schossteenkledjes* genoemd. Rond een ouderwetse *bozem* hangt er aan drie kanten - vóór en opzij - een *bozemkleedjen*. In de stad Zutphen zei men *valletje*; de boeren die er één in Zutphen in de winkel kwamen kopen, noemden ze - vermeldt de informant uit Zutphen - *schossteenkledjen* of *bozemkleedjen*. Hij geeft deze anekdote, opgetekend uit de mond van een Zutphense winkelier die deze kleedjes verkocht: "V.d.V. kan zich 't woord bozemkleedjen goed herinneren omdat zien vrouw -die altied Hollands praotten- dat woord neet kenn en bie'm in de werkplaatse kwam vraogen wat dat betekenen zol; ze dach an 'n andere bozem".

Interessant aan het *bozemkleedje* is vooral de rol die het in het leven van de (boeren)bevolking speelde: was er een sterfgeval dan werd er een rouwkleedjen opgehangen. Bij vreugdevolle gebeurtenissen (huwelijk, kermis) hing er een extra mooi (kanten) kleedje. Heel chic was het om dan onder dit kleedje een *onderkleedjen* te hangen. Hoe meer plooiën er in een *bozemkleedjen* zaten, hoe mooier; hoe verder het uitstond hoe beter. Om het uitstaan te bevorderen werd er zelfs wel een schuine plank onder het *bozemkleedje* aangebracht.

Toen er in en na de jaren dertig andere stoffen op de markt kwamen - zeildoek, plastic - was het met de aandacht voor het *bozemkleedjen* gedaan.

7. De wieme

Onder de *wieme* of *wim* verstaan we de ruimte aan het plafond waar vroeger spek, worsten en hammen bewaard werden. Het was eigenlijk een denkbeeldige ruimte die bestond uit twee of drie balkjes - de *wieme-hölter* - die met haken aan het plafond bevestigd waren. Op die balkjes lagen dunnere latten - *spielen* genoemd - waaraan de vleesproducten hingen. Vaak bevond de *wieme* zich naast de *boezem*. Het woord *wieme* hangt samen met het Middelnederlandse woord *wime/wimme* dat wilgentwijn, vlechtwerk betekent. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het terug op een Indo-europees woord dat draaien, buigen betekent. Behalve in Gelderland, komt het woord ook nog voor in Overijsselse, Drentse en Groningse dialecten.

De namen voor de latten waaraan het vlees hing, zijn samenstellingen met de woorden worst, vlees en spek. De verdeling van die namen is in de Achterhoek en Liemers daarom interessant omdat er zich geografisch drie gebieden aftekenen. In de Liemers worden zij *spekspiele(n)* genoemd, in het grootste deel van de Achterhoek heten ze *vleisspielen*. Tussen die beide gebieden in praat men over *wostenspielen*. Het zou er op kunnen duiden dat in de Liemers in de *wieme* veelal spek hing, in de Oude IJsselstreek vooral worst en in de Achterhoek vlees. Als dat zo is, dan ligt de conclusie voor de hand dat de Liemers armer was dan de Achterhoek en dat de Oude IJsselstreek wat dat betreft een overgangssituatie inneemt.

Om de vleesproducten in en uit de *wieme* te krijgen, gebruikte men een bijzondere soort vork: de *vleesgavel*. Die had een lange steel met aan één kant daaraan bevestigd een vork met twee tanden. Het einde van die twee tanden splitste zich zó in tweeën, dat het mogelijk was er een 'spiel' in te leggen.

Toen er andere conserveringsmogelijkheden kwamen dan het drogen en zouten van vlees -eerst het wekken, daarna het diepvriezen- betekende dat het einde van de *wieme*. Dat dat de voedselhygiëne ten goede kwam,

blijkt uit een opmerking, gemaakt door de informanten uit Eefde: “In de zomer werd ’t spek en vleis in de *wieme* in-epakt in (vetvrie) slagerspapier, zodat de vlegen en brommers der neet bie konn. Door was men bange veur, want van brommers kree’j maaïen en woor ’t neet zo schone was ‘velen de maaïen van waelde uut ’t spek’”. Om dat te voorkomen, bewaarde men de vleesproducten ’s zomers ook wel in een zogenaamde spekkist of vliegenkast. Zo’n kist of kast stond veelal op een droge plaats (de zolder) of op een koele plek (de kelder).

8. Stampot

Het aardige van de dialectwoorden voor stampot is dat er in de Achterhoek al in 1950 onderzoek naar gedaan is. In zijn proefschrift *Studies over het dialect van Zelhem in de Graafschap Zutfen* (Groningen/Djakarta 1950, blz. 127) geeft J. Brockhuysen vijf woorden die in gebruik zijn voor stampot: *(pot)deurmekare*, *mank(epot)*, *deurkok(keri-je)*, *deurpot* en *kökte*. Ter toelichting schrijft hij dat hij tijdens het enquêteren ontdekte dat veel zegslieden drie of vier dialectwoorden kenden. Die werden dan meestal uit de grap gebruikt.

De woorden *potdeurmekare* en *deurkokkeri-je* zijn vrij doorzichtig: het eerste woord is een samenstelling van *pot* met het bijwoord *deur* en het wederkerige voornaamwoord *mekare*. De tweede naam is een afleiding van het werkwoord *deurkokken*. *Deurmekare* is een verkorting van *potdeurmekare*. Waarschijnlijk is *deurpot* een contaminatie van *potdeurmekare* en *deurkokkeri-je*.

Mankepot - soms verkort tot *mank-* is een samenstelling van *mank* ‘gemengd’ en ‘pot’. Dat woord *mank* is identiek met het Middelhoogduitse woord *manc* dat ‘onder, tussen’ betekent. In de Middeleeuwen had het woord *ghemanc* de betekenis ‘gemengd’. In onze dialecten kennen we nog *mankzaod* ‘gemengd voer’ en *mangs* ‘ondertussen, soms’.

Als we het laatste woord - *kökte* - mogen interpreteren als ‘(het) gekookte’, dan is het waarschijnlijk een afleiding van het voltooid deelwoord van *kokken* zonder voorvoegsel *e*. Dit verschijnsel komt in de omgeving van Winterswijk wel vaker voor; zo bestaan naast elkaar *egevvene* en *gevvene*, *edaone* en *daone*.

Bijna 50 jaar later is in het kader van het WALD ook gevraagd naar de namen voor *stampot* (WALD, De mens-B, blz. 373-374). Vergelijken we de kaartjes van Broekhuysen en het WALD met elkaar, dan blijkt dat er in die halve eeuw nauwelijks verandering in taalgebruik opgetreden is. Maar, ondanks het feit dat de oorspronkelijke woorden nog zo goed bekend zijn, kunnen we er niet omheen dat in het dagelijkse gebruik het Standaardnederlandse woord *stampot* volkomen geaccepteerd is. Het is niet voor niets dat juist dat woord in het WALD het meest frequent opgegeven is.

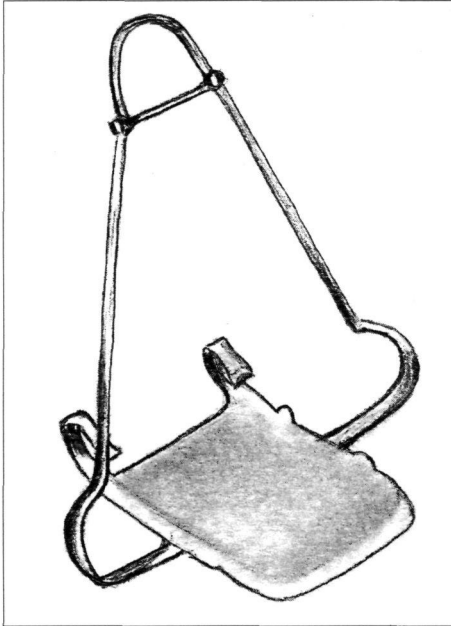
De 'metworkers' van 't WALD kennen een groot assortiment stampotten. Natuurlijk zijn koolsoorten (boerenkool, zuurkool) favoriet. Heel bekend zijn ook: *hutspot* (stampot van wortels), *stimp-stamp* (stampot van rauwe andijvie) en *hete bliksem* (stampot van appels). Bijzondere stampotten zijn aardappels, vermengd met snijbonen of stoppelknollen of brandnetels. De *metworkers* van Vorden schrijven: "Pot-deur-mekare van platte peters (tuinbonen) was etten wat vake zó stief was, dat de vorke der gewoon in bleef staon". In Zevenaar is nog een bijzondere naam bekend voor uienstampot: die heet er *uie-rats*. De wonderstampotten van Maggi worden in het WALD niet vermeld.¹

9. Pannekokenpanniezer

In het deel van 't WALD dat *De mens en zien huus* heet, komt een woord voor dat zeer intrigeert: *pannekokenpanniezer*.² Daarvoor zijn twee redenen: de bijzondere samenstelling van het woord en het gebruik van het voorwerp. Op het eerste gezicht is het geen 'moeilijk' woord: het is een samenstelling van *pannekoke* en *panniezer*. Het eerste woord kennen we in het Standaardnederlands ook. Willen we het daar correct schrijven, dan moeten we - tegen de wil van velen in - sinds 1995 *pannenkoek* spellen. Het woord *panniezer* is op zijn beurt (net als *pannekoke*) weer een samenstelling. Op grond van deze ontleding kunnen we een *pannekokenpanniezer* omschrijven als een ijzeren voorwerp met behulp waarvan men een koekenpan waarin pannenkoeken worden gebakken boven het vuur kan hangen. In de tijd waarin we voorverpakte pannenkoeken even in de magnetron zetten waarna ze gegeten kunnen worden, is het nauwelijks meer voorstelbaar dat men vroeger boven een open vuur pannenkoeken moest bakken. We gaan er gemakshalve maar even aan voorbij dat het verschil tussen het

kopen van voorverpakte pannenkoeken en het zelf maken van beslag groot is. Minstens net zo groot is het verschil tussen het in de magnetron zetten van de pannenkoeken en het bakken ervan op een open vuur.

Zo'n open vuur moest om er op te kunnen koken of bakken de juiste hitte

hebben, al kon men de intensiteit enigszins regelen met het *haol*. Dat was het ijzer waaraan men een ketel hing, als men warm water wilde hebben. Dat ijzer kon versteld worden zodat de ketel dichterbij het vuur hing of juist er verder van af. Aan een *haol* zat een haak, waarin men het hengsel van een ketel kon hangen. Een pannenkoekenpan kon daar zo maar niet aan gehangen worden; daarom had men een *pannekokenpannenijzer* nodig. Dat hing men aan de haak van het *haol* en zo kon men de koekenpan boven het vuur plaatsen.

Het pannenkoekenpannenijzer
(Tekening: Staring Instituut Doetinchem)

Is het verschil in gemak werkelijk zo groot als hierboven beschreven is? Ja, want tegenwoordig kan men een lekkere warme (voorgebakken) pannenkoek opdienen door in een magnetron de warmte "traploos" te regelen, terwijl ook de tijd van tevoren ingesteld wordt. Krijg dat boven een open vuur eens voor elkaar! Maar, aan de andere kant is het ook zó, dat als het *pannekokenpannenijzer* stuk was, dat niet zo'n ramp was want een ingewikkeld instrument is het niet en daarom was het makkelijk te repareren. O wee echter, als onze magnetron - waarvan de elektronica keurig netjes onzichtbaar gemaakt is - kapot is! En gelukkig maar dat onze elektriciteitsvoorziening in goede handen is.

Tot slot

Het is duidelijk dat in een grote provincie als Gelderland waar zoveel dialectgrenzen samenkomen, er heel wat te vertellen is over dialectbenamingen voor onder andere keukengerei en voeding. Dat blijkt al uit de verschenen delen van het WALD en zal ook blijken uit de binnenkort te verschijnen delen van het WGD. Voor deze bijdrage hebben we slechts enkele ingrediënten samengevoegd en daar voor u een Gelderse dialectstampot van gemaakt. We hopen dat het u gesmaakt heeft.

NOTEN

---

1. Ook in andere bijdragen worden stampotten behandeld: zie o.a. Groningen (blz. 84) en Overijssel (blz. 126).
2. Het pannenkoekenijzer komt ook aan bod in de bijdrage over Overijssel (blz. 124).

BIBLIOGRAFIE

- Beets, A. (1926): *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 7. 's-Gravenhage/Leiden.
- Beijk, E.E.M. c.a. (1998): *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 29. 's-Gravenhage.
- Broekhuysen, J. (1950): *Het dialect van Zelhem in de Graafschap Zutphen*. Groningen/Djakarta.
- Crompvoets, H./ Dams, A. (1991): *Kroesels op de bozzem*. Waalre.
- Crompvoets, H. (2001): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, agrarische terminologie*. Assen.
- Heeroma, K. e.a. (1972): *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 12. 's-Gravenhage/Leiden.
- Kluyver, A. e.a. (1913): *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel 9. 's-Gravenhage/Leiden.
- Schaars, A.H.G. (1984): *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemers Dialecten, De mens en zien huus*. Doetinchem.
- Schaars, A.H.G. (1996): *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten, De mens-B*. Doetinchem.
- Vromans, J./ Weijnen, A./ Berns, J. (1976): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten, aflevering 3*. Assen.
- Weijnen, A. (1966): *Nederlandse Dialectkunde*. Assen.

*Siemon Reker, Harrie Scholtmeijer,
Jos Swanenberg en Veronique De Tier*

VAN HIJLIKMAKER, KEUGIESBUTTER EN PIKKETANUS

0. Inleiding¹

Wie een royale tijd bijhoudt, wat er in een landelijke krant over streekgerechten verschijnt, ziet vooral veel buitenland langskomen. Nemen we het *Algemeen Dagblad*, de Rotterdamse krant die in de periode van mei 2003 - januari 2005 een dagblad was voor in principe heel Nederland. Het woord *streekgerechten* haalde toen in totaal 55 keer de kolommen van het AD. Als we de culinaire betekenissen aan een regio proberen toe te kennen valt een handvol af omdat het te onduidelijk is.

Streekgerechten die in algemene zin op Nederland betrekking hebben (bijvoorbeeld in een aankondiging van een keukenwedstrijd tussen regionaal gespecialiseerde koks) scoren 18%. Dat is weinig in vergelijking met het buitenland, inclusief België: 52% van de keren dat het over streekgerechten in het AD ging betrof het een ander land dan Nederland. Met name Frankrijk krijgt in dit verband de aandacht. Binnen Nederland steekt Limburg er met kop en schouders bovenuit: 14% en dus bijna even vaak als landelijk-algemeen. Provinciaal is Gelderland op afstand tweede met 6%. Als het volgens deze steekproef over streek-gerechten gaat, denken we in Nederland eerst aan het buitenland, vervolgens aan een oostelijke randprovincie of een andere regio ver van de Randstad en ten slotte pas komt Utrecht of een van de beide Hollanden aan de orde. In wat volgt gaan we daar toch iets dieper op in, kijkend naar streekgerechten, naar borrels en naar andere Utrechtse, Noord-Hollandse en Zuid-Hollandse lekkernijen.

Smulwereld

Verstand van Smaak

Actieperiode Land van Smaak en Taal 1 januari t/m 28 februari 2001.

Land van Smaak en Taal

Van Groningen tot Maastricht, van Rotterdam tot Enschede. Iedere stad en provincie heeft zijn eigen dialect en zijn eigen gewoontes. Natuurlijk ook als het om eten gaat. Smulwereld begeleidt u daarom langs alle smakelijke hoogste punten uit de provincies. Dus hand in hand door smokland!

Lekker ite!

eat smaokeluk!

eit smäkulek!

eat smakelijk!

Folder afkomstig van cafeteria Smulwereld Amstelvein te Uithoorn (op de grens van Noord-Holland en Utrecht)

1. Streekgerechten

In Spakenburg werd een keer een Utrechts menu genoemd, met onder meer *vijschafi* en pruimenjenever met Hernhuttertjcs. Sassenheim bood eenmaal een reeks gangen waarin gevulde kwarktaart met Flakkeese kruidkoekjes en Haagse bluf voorkwamen. Leersum bood een keer Beemster suddereend, Weespermoppen en Texelse tong-scharfilets.

Benamingen in het *Algemeen Dagblad* verdienen speciale aandacht. Laten we eerst eens kijken naar de reeks boekjes van Jo van Lamoen die Nederlandse streekgerechten als onderwerp hebben. Ze dateren van het midden van de jaren 80 en de polders in het IJsselmeergebied zijn nog niet met een speciaal deeltje bedekt. In ieder van de deeltjes komen gerechten voor die aangeduid worden in combinatie met een geografische naam. Dat kan allereerst een provincienaam betreffen, zoals vier gerechten die 'Friese' voor zich hebben in het deeltje voor Friesland, twee 'Limburgse' in Limburg, twee Brabantse in Noord-Brabant en eenmaal 'Drents' in Drenthe. Is de Groningse kruidkoek van de stad of van de provincie met die naam afgeleid? Belangrijker is dat er soms ook plaatsnamen in de geselecteerde recepten figureren: Dockumer koffie, Venlose peperkoek, Staphorster fleeren, Arnhemse meisjes, Cadzandse boerenpudding en Bossche bollen. Dat lijkt misschien veel, maar zes stuks met lokale aanduidingen voor alles buiten de Randstad is werkelijk een kleine score.

In Holland en Utrecht zien we deze wijze van benoemen wel wat meer. Utrechtse sprits, Utrechtse theerandjes is wat stad of provincie Utrecht te bieden heeft. Zowel in Noord- als in Zuid-Holland komt de Hollandse hylikmaker voor. Amsterdamse bolussen en Amsterdamse koggetjes, Noord-Hollandse zuurkool, Haarlemse paassoep, Hoornse broeder, West-Friese ketelkost, Flakkeese kruidkoekjes, Gorkumse zoute bolletjes, Haagse bluf en Haagse hopjes. Streekgerechten buiten het Westen van het land zijn (afgaande op de naamgeving) vooral provinciale gerechten, in het Westen daarentegen vooral lokaal.

Het Westen (Noord/Zuid-Holland en Utrecht) onderscheidt zich evenmin essentieel maar gradueel van de rest van het land door het gebruik van verkleinvormen in de gerechten. Enkele voorbeelden zijn (terloops) aan de orde geweest:

<i>Utrechtse theerandjes</i>	Utrecht
<i>Flakkeese kruidkoekjes</i>	Zuid-Holland
<i>Haagse hopjes</i>	Zuid-Holland
<i>Amsterdamse koggetjes</i>	Noord-Holland
<i>Gorkumse zoute bolletjes</i>	Zuid-Holland

Anderc verkleinde, meervoudige gevallen betreffen *boterschaapjes* (Zuid-Holland), *wentelteefjes* in Zuid-Holland en Utrecht (daarnaast in Gelderland en Overijssel genoemd); *rijstekoekjes* (Utrecht en Zuid-Holland, daarnaast ook in Noord-Brabant en Limburg); *havermoutkoekjes* (Utrecht); *boerenmeisjes* (Noord-Holland); *flensjes* (Zuid-Holland en Utrecht, daarbuiten ook voor Limburg genoteerd). *Bolbuisjes* (Noord-Holland en Drenthe, als bollebuisjes voor Friesland); *poffertjes* in Zuid-Holland (en daarnaast in Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel); *gebakken grutjes* (Noord- en Zuid-Holland); *hernhuttertjes* (Utrecht, en wel gekoppeld aan Zeist).

Een opvallend verschil tussen West en The Rest is dit: verder naar de landrand worden regionale verkleiningsuitgangen in deze boekjes genoteerd, in de Randstad blijft dat achterwege. De Overijsselse *kniepekes*, de *pannegies* zoals in Gelderland of de Meppeler *klokkies*, *snorrepotsje* (zoals in Friesland) die hebben geen tegenhanger in de Randstedelijke provincie, althans volgens de boekjes van Jo van Lamoen. De Flakkeese kruidkoekjes heten dus *koekjes* en worden bijvoorbeeld met *koekies* genoemd.

Een ander - op het eerste gezicht begrijpelijker - verschil is het volgende. In de meeste regionale recepten duiken namen op die voor iemand van elders vreemd lijken, in de West-Nederlandse betitelingen komen ze nauwelijks voor. De uitzonderingen op die regelmaat vormen bijv. de *hylikmaker* in de hele Randstad, de *duivekater* in Noord-Holland en in Utrecht *prauwels* en vijf- of zevenschaft (een boerengerecht uit de provincie Utrecht met vijf of zeven ingrediënten². Een aantal ervan komen hieronder nog aan bod.

Dat is anderzijds weer een begrijpelijk verschil: onbegrijpelijke namen voor streekgerechten in het Westen staan veelal wel in het WNT, maar de vreemd ogende namen in andere regio's veel minder. *Hylikmaker*, *duivekater* en *prauwels* staan in het WNT, maar van de Brabantse

gerechten *poempaaipap* of *blote-billetjes-in-het-gras* is in het WNT geen spoor te vinden... Het WNT is primair een West-Nederlands woordenboek, ook voor regionale taal.

2. Een Hollands-Utrechts dessertenbuffet

Als we het WNT als naslagwerk gebruiken bij dit dessertenbuffet, dan blijkt inderdaad dat heel wat van de Hollandse en Utrechtse streek-zoetigheden erin te vinden zijn. Daarom een kijkje in de dessertenkeuken:

2.1. Duivekater

De duivekater is voor sommige niet-Hollanders wel bekend na een bezoek aan de Zaanse Schans. Daar is immers een bakkerijmuseum met de naam *In de Gecroonde Duivecater*. Het museum dankt zijn naam aan de duivekater, de beroemde Zaanse zoete broodsoort. Op de website van de Zaanse Schans staat meer uitleg: “In de ‘heidense tijd’ verbrandde of begroef men soms levende zwarte katten als offers aan boze geesten. Later werden deze ‘duivelskaters’ vervangen door een brood in de vorm van een scheenbeen (vandaar de knobbels aan de uiteinden). In bijgelovige tijden veranderde de duivekater van offer tot zoete lekkernij, waarvan vooral tijdens Kerstmis en Pinksteren werd gesmuld. In 1971 was het duivelse verleden van de duivekater al zo verdrongen door de zoete smaak, dat men er zelfs één kon offeren aan de eerste bezoeker van het bakkerijmuseum, koningin Juliana.”

De Noord-Hollandse *duivekater* is ook bekend als *deuvekater* of *duivelkater*. Het WNT vermoedt dat het een samenstelling is van *duivel* en *kater* met wegval van de *l*. Het gebak werd volgens deze bron vroeger rond Kerstmis en nieuwjaar gegeten. Het gebak eindigde oorspronkelijk inderdaad boven en beneden in een dubbele knobbel – het stelde een gewricht voor – met daartussen een rondachtig verdikt gedeelte. Het is de afbeelding van een schenkel of van een ander stuk vlees, waarvan het de plaats bij het dodenoffer was gaan innemen. Het wordt hier en daar ook wel *scheenbeenbrood* genoemd. De *duivekater* komt ook nog voor in de uitdrukking *Wat duivekater!* ‘wat duivel!’ In het jaar 1450 komt *deuvekater* als bijnaam van een bakker te Leiden voor.

In het Middelnederlands was *dūfkater* bekend als naam voor de duivel. Kiliaan kent *duyven-kater* alleen in de betekenis van een soort kook. In heel wat andere oudere werken komen allerlei varianten voor met de betekenis ‘duivel’.

2.2. *Luilakbollen en plasjes*

Op de website van de Zaanse Schans staan ook nog verwijzingen naar andere Zaanse bakkersproducten: de luilakbol en de plasjes. De luilakbollen vinden hun oorsprong in het *luilakken* of *luilak vieren*. Op de zaterdag voor Pinksteren werd degene die het langste sliep van het gezin en dus het laatst opstond geplaagd door de opgroeiende jeugd. De ‘luilak’ werd achterna gezeten met een dode rat of werd bijvoorbeeld ingewreven met brandnetels.

Volgens een gewoonte die vooral in Noord-Holland bestaat, moet de ‘luilak’ trakteren op bollen, nl. *luilakbollen*. De kinderen uit een buurt of een dorp trokken dan rond en bespotten de langslapers met rijmpjes:

*Luilak, beddezak
Staat om negen uren op
Negen uur, half tien
Dan kan men de luilak zien.*

Bij Boekenoogen vindt men een andere versie:

*Ali, pi-pali, pi-pinksterbloem
de looielak, de slapige zak
vanmorgen niet vroeg op'estaan
je ken wel weer na bed toe gaan.*

Luilakbollen werden warm gegeten met stroop of bruine suiker. Niet alleen de *luilakken* trakteerden op bollen op die dag, maar ook de werkgevers: “Terwijl jongens in het holst van de nacht op de zaterdag voor Pinksteren met veel lawaai brandnetelboeketten aan de bel en de deurknop van minder beminde buurtgenoten hingen, maakte de bakker overwerkuren met het bakken van bollen. Als ze gaar waren blies hij op zijn hoorn. De arbeiders werden dan door hun bazen op elk vijf warme bollen getrakteerd en ontvingen daarbij een half pond boter en een paar bosjes radijs.” (www.volkscultuur.nl)

Ook rond Pasen maakte de bakker een soort krentenbollen, *plasjes*, volgens de Zaanse website. *Plasjes* zijn ook buiten Holland en Utrecht bekend. In Hoogduitse dialecten kent men *platz* voor ‘een ronde platte koek’ (WNT). Sommigen vermoeden dat het woord afkomstig is van het Latijnse *placenta* ‘koek’ en dat de benaming van het gebak uit de kloosters in de volkstaal is overgegaan. Het zijn ronde en platte broodjes, meestal met krenten, die in sommige streken rond bepaalde feestdagen (Pasen, Sinterklaas, Kersttijd) gebakken worden.

2.3. Hoornse en andere broeders

Een *broeder* (maar ook een *zuster*) is volgens het WNT en volgens Boekenoogen een bepaalde kook die meestal van bockweitmeel en stroop (later ook met krenten, rozijnen, enz.) gemaakt is en in een zak gekookt wordt of in een ijzeren pot of ketel met een bruine korst gebakken. Vandaar ook benamingen als *broeder in den zak*, *Jan in den zak*, *zuster*, *zakkoek*, *ketelkoek*, *dikke koek*. Waarschijnlijk is deze benaming ontstaan door vergelijking met een dikke bolronde kloosterbroeder.

Dit naamgevingsprocédé speelt ook bij benamingen als *bollebusjes* en *poffertjes*. *Broedertjes* zijn trouwens synoniem voor *poffertjes*. De verklaring zou dan in het bolle, ronde te vinden zijn, zoals bij poffertjes, maar zou ook beïnvloed kunnen zijn door het “broederlijk” samen in de poffertjespan liggen.

Hoornse broeder zou de Alkmaarse benaming zijn voor de hierboven genoemde koek. Aan de Zaan heet het dan weer *vlaggeknop* en *balvecht* (WNT).

2.4. Leidse bolussen en bullen

Bolussen komen blijkbaar niet alleen in Zeeland voor, ze zijn ook bekend in andere streken. In sommige lijsten van streekgerechten vinden we Amsterdamse bolussen. Bij de citaten in het WNT staan Arnhemse bolussen vermeld, maar we vinden er ook een zinnetje van Beets “Leiden ...is ...de stad van bul en bolussen”.

Een bolus is volgens het WNT een zeker rond gebak, bestaande uit meel, snippers van sukade en stroop. De benaming zou iets te maken hebben met een soort ronde bal, die groter is dan een pil en bestaat uit conserven, poeders enz. Die wordt met stroop vermengd en is bestemd om als geneesmiddel te worden doorgeslikt. De bolus is nu niet meer in gebruik als geneesmiddel, behalve bij dieren. Maar we kennen de bolus dus wel als een soort gebak. Voor de Zeeuwse bolussen verwijzen we naar de bijdrage over Zeeland. Er blijken nogal wat verschillen te zijn tussen de Zeeuwse bolussen en de Amsterdamse (of Leidse). Deze laatste zouden meer naar gember smaken.

Bul is dan weer de benaming voor een bepaald droog gebak, dat lijkt op janhagel.

2.5. *Prauwels*

Een prauwel is een vooral in Noord-Holland gebruikte naam voor een dunne zoete wafel. Het *Middelnederlandsch Woordenboek* geeft aan dat het een mogelijke verkleinvorm is van **prauwe*, dat in de Middelnederlandse samenstelling *prauwedeech* te vinden zou zijn. Dit niet geattesteerde **prauwe* zou dan de betekenis moeten hebben van een ronde, platte koek. *Prauw* zou dan afgeleid zijn van een werkwoord *prauwen* dat ‘slaan’ betekende (WNT).

2.6. *Hijlikmaker*

Hijlikemaker, *hijlikmaker* of *heiligmaker* is de naam voor een bepaald gebak (met suiker, honing, tarwemeel en specerijen) dat vooral rond de bruidsdagen gegeten werd. De naam is volksetymologisch tot *heiligmaker* verbasterd en daarvan heeft men hier en daar weer *zaligmaker* gemaakt of zelfs *heiligkoek*. *Hylik* uit het eerste deel betekent ‘huwelijk’.

2.7. *Spouwertjes*

Spouwertjes zijn in Drechterland bekend als feestgebak. Het zijn kleine dikke beschuiten met gaatjes aan de kant, om “haar door blazen te spouwen”

(WNT). In de Zaanstreek is het een kleine beschuitbol, waarin vaak anijszaad is gebakken. De beschuitbol wordt doormidden gesneden en met boter, suiker en kaneel gegeten.

www.volkscultuur.nl citeert uit *Heemskring*² (1989) het volgende: “Een spouwertje is Heemskerks kermisgebak. Spouwertjes zijn anijsbroodjes, die lijken op beschuit. De broodjes worden gegeten met boter en suiker. In Heemskerk is dit kermisgebak geïntroduceerd door een bakker uit West-Friesland, waar ook spouwertjes gegeten worden tijdens de kermisfeesten. (...)”

Spouwertjes worden gemaakt van beschuitdeeg met anijszaad en anijsolie. Na het rijzen wordt het deeg verdeeld in stukjes van dertig gram. Het deeg wordt opgerold en gebakken in een hete oven. De afstand tussen de bolletjes moet zo groot zijn dat ze na het bakken net aan elkaar vastzitten. Als ze uit de oven komen, breekt de bakker de spouwertjes van elkaar. Ze worden dan opnieuw omgekeerd in de oven geschoven om te drogen. Goede spouwertjes zijn door en door droog en hebben openingen op de plaatsen waar ze aan elkaar vastgezet hebben. Men blies in de opening om het broodje te ‘spouwen’ of te splijten. Vandaar de naam spouwertje.” *Spouwen* betekent inderdaad ‘splijten, kloven, klieven’, maar wordt tegenwoordig nog nauwelijks gebruikt.

2.8. Knipperdolletjes

Knipperdollinkjes of *knipperdolletjes* waren kleine ronde beschuitjes, die vooral in de 18de en 19de eeuw in Amsterdam, Delft en Utrecht bekend waren. Knipperdolling is een bekende Munsterse Wederdoper, een rijke lakenkoopman. Hij sloot zich in 1534 aan bij de wederdopers, een radicale en opstandige protestantse sekte. De benaming *knipperdolling* werd later gebruikt voor ‘opstandeling’, ‘eigenzinnig man’ en ‘bedrieger’. Later kwam er de betekenis van het koekje bij. Hoe dat gebeurd is, is niet duidelijk. Het WNT vermoedt dat er klanknabootsing meespeelt, omdat het goed past bij knapperig gebak.

Een verdere betekenisontwikkeling zien we in *knipperdolletje* voor ‘kleine ronde voorwerpen’, zoals bijv. een kleine aardappel. Het werd later ook nog een vleinaampje voor (mollige) kleine kinderen. In die betekenis

is het nog te vinden in versjes als
Hansjen, Knipperdolleitjen
Die zat laatst aan den dijk
Huij krabde daar zijn bolletjen,
Zijn mutsje viel in 't slijk

Of:

Hansjen Knipperdolleitjen
zat op Hondelaarsdijk
Hij had fluwelen schoentjes an
Hij viel er meê in 't slijk.

Het woord lijkt ondertussen zo goed als uitgestorven.

2.9. Utrechtse theerandjes

Utrechtse theerandjes worden ook Utrechtse theekantjes genoemd. Het koekje werd voor het eerst in Utrecht gebakken. Het zijn platte, donkere, in reepjes gesneden koeken met de geur van honing en specerijen. Het theekantje of theerandje is een afgeleide vorm van het Utrechtse tafelkoekje. Dit tafelkoekje werd vanaf de zestiende eeuw gebakken door bakkerij Den Dubbelen Arend in de Utrechtse Schoutenstraat. De naam theekantje of tékantje ontstond in de achttiende eeuw, toen men een handig koekje voor bij de thee zocht. Een slimme koekenbakker sneed de bestaande grote tafelkoeken in reepjes en voorzag ze van een passende naam.

2.10. Hernhuttertjes

Hernhuttertjes zijn zandkoekjes. Hernnhut is een Duitse plaatsnaam en *hernhutter* is ook de benaming voor het lid van een bekend broederschap van Protestantse Christenen. Het woord komt van Hernnhut, de plaats die hen in 1772 werd toegewezen door Graaf van Zinzendorf. De Moravische Broeders of Hernhutters waren vooral in Zeist te vinden. Werd het koekje oorspronkelijk door deze Hernhutters gebakken, of heeft het ermee te maken dat zowel deze Hernhutters als het koekje typisch zijn voor Zeist?

2.11. Haagse hopjes

Haagse hopjes zijn genoemd naar baron Hop. Hij was in de 18de eeuw “gezant der Oostenrijksche Nederlanden”. De naar koffie smakende snoepjes werden bereid door een Haagse suikerbakker bij wie baron Hop inwoonde. Baron Hendrik Hop had last van een hartkwaal en mocht daarom geen koffie drinken. Omdat hij verlangde naar de smaak van koffie, vroeg hij de bakker om voor hem bonbons te maken die ernaar smaakten (www.volkscultuur.nl en WNT).

Na het dessertenbuffet is het tijd geworden voor iets anders. Er zijn nog heel veel lekkernijen die hier geen plaats kregen, maar ongetwijfeld vinden geïnteresseerde lezers hun weg wel in de vele culinaire wetenswaardigheden die er in kookboeken en op websites te vinden is. Het wordt de hoogste tijd voor iets hartigs uit de streek.

3. Een Utrechts hapje: brood, boter en kaas

3.1. Brood

De vollekstaol van de stad Utereck spelt het Utrechtse woord voor brood als *brood*, dus met een *d* aan het eind. Die *d* moet wel aan de Nederlandse spelling zijn ontleend, want in het Utrechts komt ze nergens voor: niet in het meervoud, niet in het verkleinwoord. De *d* in het Nederlandse woord spellen we op grond van het meervoud. In *broden* horen we een *d*, en dus spellen we het enkelvoud van *brood* ook met een *d*. In het Utrechts wordt het meervoud echter met een *j* gevormd. Dat geldt zowel in de stad Utrecht (*broaje*) als in de provincie, bijvoorbeeld Bunschoten-Spakenburg (*bròjen*).

De eerste druk van *De vollekstaol van de stad Utereck* geeft verder nog het woord *broochie*, met als betekenis ‘broodje’. De volgende drukken kennen dit woord niet meer, en noteren met dezelfde betekenis: *brood-sjie*. Kadetjes en puntjes worden in het Stad-Utrechts *kleinbrood* genoemd. Een *timpje* is een smal, langwerpig en naar beide kanten spits toelopend broodje. Utrecht, stad en provincie, is bekend om zijn bakkers en broodverkopers. In de stad kent iedereen de naam Do Schat. De componist Peter Schat was een telg uit deze bakkersfamilie en ook de vader van Rijk

de Gooyer was bakker. Een oudere generatie Utrechters kent nog de *Lubro*, een afkorting die staat voor *Luxe Brood- en Bankethakkerijen*. In het Utrechtse stadsdialect is *lubrogehak* de wat spottende aanduiding voor gehakt waar (te veel) brood door is gemengd.

In en buiten Utrecht heeft de Spakenburger bakkerij 't Stoepje bekendheid verworven met de fel roodgele kleuren van de marktkramen en innovaties (ook in de spelling) als *natte keek*. Tot de uitgekiende marketing behoort ook een eigenaardigheid die Spakenburg deelt met andere Zuiderzeeplaatsen (maar ook wel met dorpen en stadjes elders): het gebruiken van een zogeheten 'voorvaderengalerij' in plaats van een familienaam. Hoc de Spakenburger bakker voor de burgerlijke stand heet, weten we niet, wel dat zijn vader Aart heet, en zijn grootvader (net als de bakker zelf) Jan. In een eerder Dialectenboek heb ik daar al over geschreven (Dialectenboek 6, 2001, blz. 150).

Terug naar de stad Utrecht. In de tijd dat ik daar woonde, in het onvolprezen Lunetten, kocht ik bij bakker De Raad, een in de stad bekende keten, een half sesamvolkoren voor éénvijfenvijftig. In guldens, wel te verstaan. Het winkelpersoneel van de bakker bestond uitsluitend uit vrouwen: van middelbare leeftijd, jong, en op zaterdag scholieres. De middelbaren spraken het bedrag allemaal uit als *éénvijfenvijftig*. Bij de jonge vrouwen (zo rond de dertig) varieerde de uitspraak: soms *éénvijfenvijftig*, soms ook *éénvaifenvaiftig*. De scholieres zeiden zonder uitzondering *éénvaifenvaiftig*. Die laatste uitspraak is wel Polder-nederlands genocmd, en bij de introductie ervan zouden carrièrevrouwen, werkzaam in de media of in een creatief beroep vooroplopen. De *ai*-spreeksters zouden nadrukkelijk en zelfbewust traditionele normen en waarden van zich af schudden. Ik geloof er niets van. De meisjes van De Raad kijken niet naar de VPRO, luisteren niet naar Radio 1. Ze spraken alleen zoals iedereen onder de twintig in de jaren negentig in Utrecht sprak.

Het (stad-)Utrechtse woord voor volkorenbrood is *groffie*. Opvallend is dat dat woord ook wel gebruikt wordt om de Domtoren mee aan te duiden, maar dat heeft met 'volkoren' niets te maken: het is een metaforisch gebruik van het Utrechtse woord voor 'grootvader', dat (in vertrouwelijke vorm) eveneens *groffie* luidt. Een tarwebrood heette in het Utrechts soms *boerebrood*, maar vaker *weitebroad* of kortweg *weit*, afgeleid van *weit*

‘tarwe’. Dat kan bruinbrood zijn, maar ook witbrood: het woord is een verzamelterm voor broodsoorten die van tarwe gebakken zijn, en niet van rogge. De eerste druk van *De vollekstaol* noemt het woord *weitebroad* al verouderd, in de vierde druk is het woord helemaal verdwenen. Op het platteland van Utrecht werd, met de voor het Utrechts kenmerkende verkorting van de klinker, *wet* gezegd, of (vooral in de Kromme-Rijnstreek) *wait*. Het woord is verwant met het Engelse *weed*, met het Duitse *Weizen*, en met *wit* in *witbier*, dat dus niets met de kleur van het bier te maken heeft: het is bier dat gebrouwen is van tarwe in plaats van gerst. Sommige mensen vinden dat lekker.

In *witbroad* slaat *wit* wel weer op de kleur. Bij witbrood werd een onderscheid gemaakt naar datgene waarmee het deeg was aangemaakt. Was dat alleen water, dan sprak men van *waoterwit*. Bij half water, half melk heette het brood *blánk*, en als het meel uitsluitend met melk was gemengd sprak men van *melkwit*.

Witbrood kwam op het Utrechtse platteland wel voor, maar werd, zeker buiten de kringen van boeren, gezien als luxe. Een compromis tussen lekker en betaalbaar was een sandwich die aan de ene kant uit witbrood bestond en aan de andere kant uit (donkerder) tarwebrood; *wit* met *weit* dus. De gebruikelijke Utrechtse naam voor een dubbele boterham is op het platteland *stuk* en in de stad *dubbeld*. In het Stad-Utrechts is een *stuk* een enkele boterham (en dat is ook het geval in Bunschoten-Spakenburg), met als synoniem het woord *boochie*. Dat laatste woord komt ook voor in het zuiden van de provincie (waar *stuk* een dubbele boterham is), eveneens als aanduiding voor een enkele boterham.

Met *stuk* kunnen verschillende samenstellingen gevormd worden. De boeren en hun knechten hadden hun *melkstuk*, dat was de eerste boterham die ’s ochtends gegeten werd, na het melken. Vóór het melken werd niet gegeten, wel – als het druk was op de boerderij – tijdens het melken. De boerin of de meid legde het brood gewoon neer op de rand van de *grup* (de mestgoot) achter de koeien; men was niet gauw ergens vies van. *Stukkekoffie* was de benaming voor inferieure koffie (bijv. de koffie van de vorige avond, of koffie aangelengd met water), die aan de daggelders werd geserveerd; dus niet aan de vaste knechten, en ook nooit door boerinnen die hart hadden voor hun (tijdelijke) werkvolk – zij schonken echte koffie.

Afhankelijk van het beleg werd ook wel gesproken van *kaasstuk* of *suikerstuk*. Merk op, dat *kaas-* resp. *suiker-* in die samenstelling een heel andere functie heeft dan *melk-* in *melkstuk*.

Op stukke werreke is niet het verrichten van stukwerk, maar van werk waarbij je niet om twaalf uur thuis kunt zijn om je boterhammen te eten. Die neem je dan mee in je *stukkezak* of *stukkebuil*, het zakje voor de boterhammen. Dat was een linnen of katoenen zakje, dat met een koord werd dichtgetrokken. Zo bekend was dit woord *stukkezak*, dat het in gebruik bleef toen het woord *stuk* voor boterham allang was verdwenen. Iets vergelijkbaars zien we bij de uitdrukking *op* (of: *te*) *suikerstukke* gaan, voor 'op kraamvisite *gaan*'. De uitdrukking vindt haar oorsprong in de tijd dat daarbij suikerstuk werd gegeten, maar bleef ook nog bestaan toen men al overgestapt was op beschuit met suiker (in de Vechtstreek nog *suikerstuk* genoemd) of beschuit met muisjes.

3.2. *Keugiesbutter*

Nooit iets weggooiden - dat is het devies waarmee de vooroorlogse generatie is opgevoed. Op het Utrechtse platteland heeft die generatie ook nog de huisslacht meegemaakt, in november. Deze Utrechters weten wat het *geslachtje* was: de worst of het stuk vlees dat je mee naar huis kreeg als je bij de burens was *wezen vet prijzen*, dat wil zeggen in bewonderende termen de opbrengst van de slacht ging bekijken. Daar hoorde stevast een borrel bij, en als de gastheer nu door een te veel aan borrels of door schraapzucht het *geslachtje* 'vergat' mocht je het ook wel achteroverdrukken. Niemand die daar wat van zei.

Alles werd verwerkt: orgaanvlees ging vaak in de worst of de *balkenbrij*, samen met vet, en vet dat zelfs daar nog te slecht voor was, werd gesmolten, waarna er stroop doorheen werd geroerd. In een potje doen, laten stollen, en dan had je broodbeleg. Dat werd *keugiesbutter* genoemd: een *keu* was een big of een (jong) varken. Sommigen vonden *keugiesbutter* heerlijk, bij anderen lopen nog de rillingen over de rug als ze eraan terugdenken.

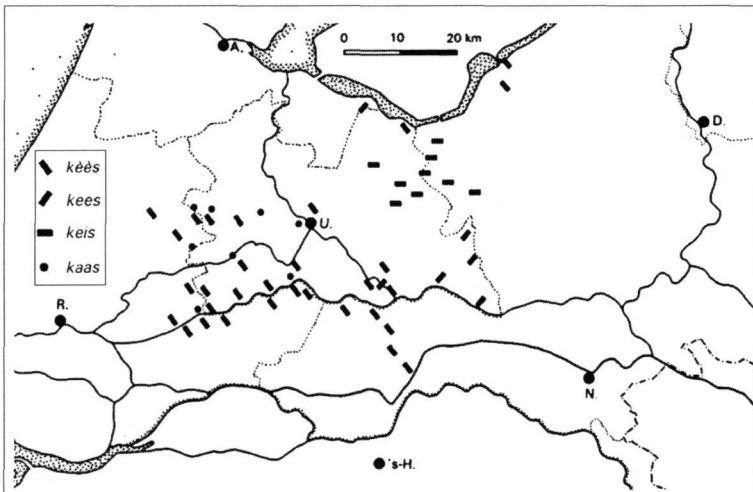

3.3. *kutšieš en aoršieš*

Wat ook niet meer gegeten wordt: uierboord, het afsnijdsel van de koeienuier dat in een oven gesudderd wordt. De (stad-)Utrechtse naam hiervoor was *kutšieš en aoršieš*; *aoršieš* is waarschijnlijk te vertalen met ‘aarsjes’, maar ‘adertjes’ is ook mogelijk. Wie dat al te plat vond, sprak liever van *'n bordje* – in het midden latend wat er op dat bord lag.

3.4. *Kaas*

In het noordoosten van Utrecht wordt ‘kaas’ uitgesproken met een diftong: *keis*. Plaatsen waar dat voorkwam of voorkomt zijn Eemnes, Eemdijk, Spakenburg, Bunschoten, Soest, Soesterberg, Amersfoort, Leusden, Woudenberg, Renswoude, Maarsbergen en Leersum. Ook aan de andere kant van de Utrechts-Gelderse grens wordt *keis* gezegd. In het zuidoosten van de provincie (Veenendaal, Rhenen, Achterberg, sporadisch in de Kromme-Rijnstreek) luidt het woord *kees* (soms uitgesproken met de klank die ook in *beer* voorkomt, soms ook neigend naar *kies*). Dit woord vervangt in Amersfoort het oude woord *keis*. In Spakenburg komt naast *keis* ook *kèès* voor, een vorm die ook aangetroffen is in de Kromme-Rijnstreek (alweer: sporadisch), en volop te horen is in het zuidwesten

Kaart 1: Uitspraak van kaas (*Zuidutrechts Woordenboek*, blz. 40)

van de provincie, in en rond de Lopikerwaard (met uitzondering van de steden Montfoort en IJsselstein).

Kaas werd in de Lopikerwaard op de boerderijen zelf gemaakt. Iedereen die de kaasfabricage van nabij kent (zie ook *Het Dialectenboek* 6 (2001), blz. 147), weet hoe ongelooflijk belangrijk de hygiëne is: één verkeerde bacterie kan de hele productie ruïneren. Het Utrechts heeft in verband daarmee een speciaal woord, *kreen* ‘zindelijk, bijna-overdreven netjes, schoon’. Wie niet kreen is, kan de kaas wel vergeten. Het woord komt ook in Zuid-Holland wel voor, maar het is in beide provincies helemaal gekoppeld aan het milieu van de zelfkazende boerinnen (en derhalve nu zo goed als verdwenen).

De in de Lopikerwaard geproduceerde kaas werd verhandeld op de markt in Gouda; de zeer bekende naam *Goudse kaas* versluiert het zicht op de werkelijke herkomst van de kaas, net als overigens de naam van de margarinefabriek bij Lopik: *Gouda's Glorie*. Maar niet alle kaas ging naar de markt. Er werd ook kaas gemaakt voor de eigen consumptie, soms voor de huisverkoop, en bij een speciale gelegenheid ook voor de knecht. Die gelegenheid was *Sinte-Katrijn*.

Sinte-Katrijn (Sint-Catharina) valt op 25 november, en bij een zeer zachte herfst kunnen de koeien dan nog buiten lopen. Voor de boer is dat voordelig: het scheelt hem in het hooiverbruik. De boer liet zijn knecht in dat voordeel delen door hem de melk te gunnen die op 25 november door de koeien gegeven werd. ‘Sinte-Katrijn, de melk is mijn’ zeiden de knechten dan. Uiteraard was dat veel te veel melk om voor het verstrijken van de houdbaarheid te consumeren; daarom maakte de boerin voor de knecht er kaas van, die hij dan wel lang kon bewaren.

In de protestantse Lopikerwaard is deze vorm van winstdeling lang in gebruik gebleven (maar inmiddels alweer enige tijd geheel verdwenen). In de katholieke Kromme-Rijnstreek was het verworden tot een nachtelijk volksvermaak. Opgeschoten jongeren trokken 's nachts door de weilanden om her en der te melken. In de praktijk kwam daar weinig van terecht: koeien lopen weg wanneer een vreemde te dicht bij komt, en helemaal wanneer dat om middernacht gebeurt. Het beetje melk dat werd verkregen was (thuis opgewarmd) maar net voldoende om de ergste kou uit de verkleumde leden te verdrijven.

4. Proeven van de Hollandse borrel

Behalve dat *proeven* in algemene zin ‘met de smaakzin keuren of onderzoeken’ of ‘kennis maken met een spijs of drank’ kan betekenen, kan het ook meer specifiek ‘een borrel drinken, aan de drank zijn’ betekenen. Vandaar dat in deze eindparagraaf de borrel aan de orde wordt gesteld.

Het woord *borrel* duidt ‘een glaasje sterke drank’ aan en in onze contreien gaat het dan meestal om jenever. De etymologie van *borrel* hangt samen met *borre*, *borne* (‘bron, fontein’), waarschijnlijk betekende het woord oorspronkelijk ‘kleine dronk’. Het achtervoegsel *-el* is een oud morfeem waarmee verkleinwoorden werden gevormd (vgl. *drup-druppel*, *bos-bussel*).

Een prachtige borrelnaam is *pikketanussie*, dat beroemd werd in het liedje van Johnny Jordaan. In het *Borrelwoordenboek* van Ewoud Sanders uit 1997 wordt het woord dan ook in Amsterdam geplaatst en het heeft een variant *pikketaris*, die ook voor Leiden opgetekend is. Het woord is waarschijnlijk uit de geheimtalen zoals het Bargoens afkomstig. In het WNT wordt *pikketanisje* als een samenstelling met *pik* of *pek*, de brandbare en kleverige zwarte stof, beschouwd (vgl. de Noord-Brabantse borrelnaam *potje teer*). Het tweede lid van de samenstelling is daarmee echter niet verklaard, maar van origine Bargoense woorden kunnen met fantasie-uitgangen gevormd worden (zie Moormann 2002: 39). Sanders geeft drie mogelijke etymologieën: een vorming uit *pikken* ‘even iets oppakken’ en *-taris*, een fantasie-uitgang die het woord geleerd doet lijken, een vorming uit *pikken* ‘stelen’ en *taru(s)*, een oud woord voor tarwe en een afleiding van het Spaanse *peccadillo* ‘kleine zonde’.

Een tweede mooie Hollandse borrelnaam is *hassebassie*, dat vaak in Bargoense woordverzamelingen wordt opgenomen. Sanders vermoedt dat het woord voortkomt uit *hassebassen* ‘kibbelen’. Dan zou de naam zijn benoemingsmotief gemeen hebben met de jenevertermen *kissebis* uit het Bargoens en *querelle* uit het Gents. In Leiden komt *habbekrassie* voor als naam voor de borrel (Wortel 2002a: 57). Dit woord ontbreekt in het *Borrelwoordenboek*. *Habbekrassie* zou men in verband moeten brengen met het van origine Bargoense *habbekra(t)s*, ‘kleinigheidje’. Een borrel is niet alleen een kleinigheid wat de inhoud betreft, maar jenever is ook de goedkoopste sterke drank.

Een *boonschoofje* is een samengebonden hoeveelheid tuinbonen, die men als lekkernij aan paarden gaf. Later ging het woord lekkernij in het algemeen betekenen en vervolgens ‘borrel’ (Sanders 1997: 41). Zo werd de betekenis eerst verruimd en vervolgens weer gespecificeerd. Wellicht is er ook een verband met schuiven te leggen; een glaasje jenever helpt verteren, doet het voedsel ‘schuiven’, net als bonen trouwens.

De borrelnaam *boonschoofje* is afkomstig van Goeree en Overflakkee. Uit een niet gepubliceerde woordenlijst voor het Amsterdams (van A.C. de Graaf uit de jaren 1890) putte Sanders de hoofdstedelijke borrelnamen *moppie*, *paraplu voor drie centen*, *soldatenthee* en *half soep*. Dit kwartet trof hij alleen in het handschrift van De Graaf aan. Een *moppie* verwijst denklijk naar een kleine hoeveelheid. “*De paraplu voor drie centen* bood de arme sloeber, die zich geen echte paraplu kon veroorloven, bescherming tegen regen en kou” (Sanders 1997a: 158). *Soldatenthee* is net als *kozakenthee* en *sterke thee* gebaseerd op een eufemistische vergelijking van jenever met een andere drank. Ook in *half soep* wordt een verband met een andere vloeistof gelegd, maar waarom jenever *half* genoemd wordt, is niet duidelijk. Is het omdat de prijs van een borrel lager is dan die van soep, omdat de voedingswaarde of de hoeveelheid minder is of omdat de borrel een weinig troebel is (bijv. door toevoeging van suiker of stroop)?

Het *kiepertje* heet zo, omdat je een borreltje makkelijk in een keer naar binnen kiept. Het *kiepertje* werd genoteerd voor het Amsterdams, het Zaaans en het Westfries. Een *snarretje* zou men zeggen in Maassluis, IJmuiden en Scheveningen. Het kan een verkleinwoord bij *snars* ‘lange teug, slok’ zijn. Ook het *slokje* is immers bekend als aanduiding voor een glaasje jenever. *Snars*, dat nu enkel nog gebruikt wordt in de verbinding *geen snars* ‘helemaal niets’, betekent dus eigenlijk ‘teug’, en is in de zin van ‘snelle beweging’ afgeleid van het klanknabootsende *snarren*.

In het Amsterdams en het Zaaans werd de borrel een *spaan* genoemd; dat woord betekent eigenlijk ‘klein stukje hout’ en van daaruit ‘kleinigheid’. Het benoemingsmotief is dan hetzelfde als voor *moppie* en *habbekrassie*. Ook *proppie* dat o.a. in Leiden en Dordrecht tegen een borrel wordt gezegd, kan verband houden met de geringe inhoud van het borrelglas. *Zopie* komt voor in talloze variëteiten van het Nederlands, waaronder het Amsterdams, en is afkomstig van Middelnederlands *soop* ‘slok, teug’ dat dezelfde stam

heeft als *zuipen*. Ook al voor Amsterdam werd *slingerwater* opgetekend (Berns 2002: 100), dat niet in het *Borrelwoordenboek* werd opgenomen. Daar vinden we echter wel *slingerolie* in de taal van onze hoofdstad en die naam wordt in verband gebracht met de zwalkende, slingerende gang van iemand die meer dan genoeg jenever gedronken heeft. Ook samengesteld met *-olie* is de West-Friese jenevernaam *pinkolie*. Er worden twee mogelijke verklaringen voor deze naam gegeven: olie waarvan je mocht *pinken* (knippen met de ogen omdat je slaap krijgt) of olie die per *pinkie* 'kleine hoeveelheid' geschonken en gedronken wordt. Jenever wordt in deze namen dus met een andere vloeistof vergeleken, zoals hierboven met thee, maar de vergelijking vindt nu op een andere grond plaats. De brandbare eigenschap van olie en de bijtende eigenschap van jenever worden met elkaar in verband gebracht. Het woorddeel *pink* zit ook in het Santpoortse *pinkenstiertje*, maar daarbij legt Sanders (1997a) een verband met *pinkstier* 'eenjarige (dus jonge) stier', want een *pinkenstiertje* wordt specifiek voor jonge jenever gebezigd. Misschien moeten we daar bij *pinkolie* ook aan denken.

Het *voetenwassertje* werd in het interbellum te Hoorn gebruikt voor het glaasje jonge jenever dat mannen bij kraambezoek kregen, om zogezegd de voeten van het kindje te wassen (om het geluk te wensen). Het *keiltje* wordt door Sanders (1997a) met *keilen* 'stevig drinken' in verband gebracht. Dat woord is zelf een betekenisuitbreiding van *keilen* 'gooien', waaruit *kegelen* is gevormd (zie ook Scholtmeijer 1999: 199). *Keilen* is stevig drinken, dus veel borreltjes (of bier) achterover gooien, zodat *keiltje* hetzelfde benoemingsmotief heeft als *kiepertje*, dat hierboven werd genoemd. Mogelijk is het woord samengevallen met een Bargoense borrelnaam *keiletje*, die men als verwant beschouwt van Hebreeuws *keli* 'vat, vaatwerk' (Sanders vermeldt bovendien negentiende-eeuws *keile(dje)* voor 'kruik, fles').

Dat het glaasje jenever vaak in verband gebracht wordt met Schiedam spreekt natuurlijk vanzelf. Het centrum van de jeneverindustrie wordt o.m. vernoemd in *Schiedammer nat, vocht en water, Schiedammer moedermelk, thee en brood, Jan Schiedam en nevel uit Schiedam*. Iemand die in de olie is, *heeft Schiedam in 't oog, is goed bekend in Schiedam, heeft Schiedam beet* of *Schiedam heeft hem beet. Hij is geabonneerd op de Schiedammer, en leest ook het bijvoegsel*. Borrels en cufemismen, ze gaan heel goed samen.

Tot slot

In een grote regio als deze moeten heel wat dingen onbesproken blijven. We moeten het dus stellen met deze kleine brokjes uit het westen van het land. Wie meer wil, wordt hartelijk uitgenodigd om ook in de andere regio's een kijkje te nemen.

NOTEN

---

1. Deze bijdrage is een samenwerkingsverband van enkele auteurs. Het deel over de streekgerechten is van Siemon Reker. De gebakbenamingen zijn besproken door Veronique De Tier. Het Utrechtse deel is van Harrie Scholtmeijer en Jos Swanenberg nam de borrel voor zijn rekening.
2. *Vijfschaft* is een erg voedzaam boerengerecht uit de provincie Utrecht. Het bevat vijf ingrediënten, namelijk: bruine bonen, winterwortelen, uien, aardappels en appels. Een variant uit het Eemland heet *Zeuvenschaft*, hier voegt men nog twee bestanddelen toe, te weten: witte bonen en kievitsbonen. (www.volkscultuur.nl)

BIBLIOGRAFIE

- Berns, J. (2002): *Amsterdams. Taal in Stad en Land'*. Den Haag: SDU.
- Boekenoogen, G. (1897): *De Zaausche Volkstaal. Bijdrage tot de Kennis van den Woordenschat in Noord-Holland*. Leiden: AW Sijthoff.
- cd-rom Phonology & Morphology of Dutch and Frisian Dialects in 1.1. million transcriptions (2003). Amsterdam: Meertens Instituut.
- Heijmink Liesert, P.M. (2000): 'n Haonderik vol ruggemeters. Schalkwijks dialect. Houten.
- Martens van Vliet, B.J., m.m.v. H. Scholtmeijer (2003): *De vollekstaal van de Stad Utrech*. Utrecht.
- Moormann, J.G.M. (2002): *De geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk, met een nieuw nagelaten deel*. Bezorgd door N. van der Sijs, met een inleiding van E. Endt (oorspronkelijke uitgave 1932-34). Amsterdam / Antwerpen: L.J. Veen.
- Nagel, M. en M.W. Hartog (1996): *Woordenboek van Bunschoten-Spakenburg en Eemdijk*. Bunschoten
- Sanders, E. (1997a): *Borrelwoordenboek. 750 volksnamen voor onze glazen boterham*. Den Haag / Antwerpen: SDU / Standaard Uitgeverij.
- Sanders, E. (1997b): 'Knipperdolleetje'. In: *Onze Taal*, jg. 66, nr. 12, december 1997.
- Schothorst, W. van, (1904): *Het dialect der Noord-West-Veluwe*. Utrecht.
- Scholtmeijer, H. (1993) *Zuidutrechts woordenboek: dialecten en volksleven*

- in de Kromme-Rijnstreek en Lopikerwaard. Utrecht.
- Scholtmeijer, H. (1999): 'Stad-Utrechts. Honderd jaor vollekstaol in het hartsie van het lând', in: J. Kruijsen en N. van der Sijs (red.): *Honderd jaor stadstaal*. Amsterdam / Antwerpen: Contact. blz. 181-206.
- Scholtmeijer, H. (2001): 'Van Kökkien tot bouw Kraggenburg. Familienamen in West-Overijssel en Flevoland'. In: Het dialectenboek 6. Van de Streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen. Tier, V. De en A. Marynissen (red.). Groesbeek.
- Veen, T. van, m.m.v. H.J. van Es (1989): *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek*. Zutphen.
- Wortel, D. (2002): *Leids. Taal in Stad en Land*. Den Haag: SDU.
- WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom* (2000).
www.volkscultuur.nl
www.streekgerechten.nl

Veronique De Tier

JIKKEMIENEN, POSTEKOP EN VOSSE SOPPEN
ZEEUWS IN DE KEUKEN

Om te beginnen

Een selectie maken uit de vele woorden die iets met de keuken te maken hebben, kun je vergelijken met een gastronomisch weekend: het is een leuke maar tijdrovende bezigheid en de keuze is groot. In het *Woordenboek van de Zeeuwse Dialecten* (WZD) staan honderden woorden die iets met de keuken of lekker eten te maken hebben. We hopen dat onze selectie die hier wordt opgediend uw honger voldoende kan stillen. We serveren enkele typische Zeeuwse lekkernijen, zoals Zeeuwse bolussen en paptaart, maar ook gewonere gerechten, zoals hoofdkaas en bloedworst, voorzien van een Zeeuws tintje.⁰

1. Het ontbijt: koffie en boterhammen

1.1. Boterhammen

Een eenvoudig ontbijt bestaat meestal uit koffie of thee en een boterham. Taalkundig gezien is dit ontbijtje echter niet zo eenvoudig. Als we in het WZD nakijken wat er allemaal over boterhammen en koffie te lezen is, trekken we beter wat tijd uit voor dit ontbijt. Hardwerkende mannen en vrouwen aten vroeger wel meer dan een keer per dag brood; ze waren vroeg uit de veren en verbruikten gemiddeld meer calorieën dan een doorsnee man of vrouw in 2005. In het dialectenboek 5 (1999: 61) constateerde men dat ‘honger als ...’ vaak gecombineerd wordt met beroepsnamen; delvers, dijkwerkers, bouwvakkers worden her en der in het taalgebied gebruikt in deze vergelijking.

Het gewone *boter'am* of *bootram* (de *h* wordt niet uitgesproken) wordt algemeen gebruikt in Zeeland, maar is niet de inheemse vorm volgens het WZD. Men gebruikt steeds het 'Hollandsc' *boter*, en niet het Zeeuwse *beuter*. De oorsprong van *boterham* is nog niet met zekerheid bekend. Het komt alleen in het Nieuwnederlands voor, en hoofdzakelijk in de volkstaal van de oorspronkelijk Frankische streken (Vlaanderen, Brabant, Limburg, Gelderland en Zeeland), vanwaar het in de algemene schrijfsprektaal doorgedrongen moet zijn. In de Friese streken is *stik*, *stuk* het gewone woord, in de Saksische gewesten *brugge*, *brogge*. (WNT) Op de Bevelanden, in West-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van *Axel* zegt men *stuute*, een nevenvorm van *stoete* waarin de oude uitspraak van de West-Germaanse *û* bewaard is gebleven.

Stuk (in de vorm *stik*) 'boterham of stuk brood' wordt gebruikt op de Bevelanden naast *stuute*, op Schouwen-Duiveland, in het Land van Hulst, Goeree en Overflakkee. Volgens het WNT wordt *stuk* gebruikt in Friesland, Drenthe, Noord-Holland, de Zuid-Hollandse eilanden, Breda en omgeving, de Kempen en een deel van Zuid-Afrika. Dat *stuk* ook in een deel van Zeeland gebruikt werd, is ook af te leiden uit allerlei Zeeuwse uitdrukkingen: *Die z'n stikken bin(ne) 'smêêrd* 'die is binnen' of: *Ik sal'n z'n stikken wel is snieë* 'ik zal hem een flink standje geven'. Bekend zijn ook: *Dikke stikken maeke(n) stieve rikken* 'dikke boterhammen maken groot en sterk' als aanmaning om flink te eten; of: *Dikke stikken volle(n), vulle(n), de rikken*. In Goeree-Overflakkee is *stikken* bij oudere mensen nog bekend. Je *stikkeborretje* is er je ontbijtbordje en je boterhammen berg je op in een *stikkezakje*. Dat wordt op andere plaatsen in Zeeland *stuutmale* of *stuutzak* genoemd. Een *maal* is een zak. Dit Germaanse woord is overgenomen in het Frans als *male*, nu *malle* 'reiskoffer'. Daaruit is o.a. het Engelse *mail* ontstaan. Nog altijd wordt de post in postzakken rondgebracht. De verpakking nam het over van de inhoud bij een woord als bot (*buut* 'korf, ton'), bij *maal* is het juist andersom: de aanduiding voor de verpakking is overgenomen door de inhoud. In *e-mail* is de oorspronkelijke betekenis natuurlijk al ver te zoeken.

Ook *vetterham*, uitgesproken zonder *h* als *vetteram*, is niet onbekend als naam voor een boterham, maar dan eerder als schertsende benaming voor een boterham die met vet besmeerd is. Hetzelfde is bekend in dialecten in België waar *smouterham* gezegd wordt voor een boterham die met smout belegd is (WNT).

Als beleg op de boterham was *stropievet* populair. In Heinkenszand kennen ze bijvoorbeeld *beuterstuten*, *reuzelstuten*, *stropiestuten*, *sukerstuten* en *vetstuten*. Op Tholen/Sint-Philipsland noemt men een boterham met margarine een *aangeklede boterham*. *Stropievet* is spekvet met stroop gemengd, dat als broodsmersel wordt gebruikt. Bekend snoepgoed is een *stropie-uusje*, een puntzakje met verharde stroop gevuld. Axel heeft er zelfs zijn bijnaam aan te danken. Ze heten *stropielekkers*.

1.2. Slappe koffie

Slappe koffie is niet typisch voor Zeeland. Het komt dan ook in meer dan één regio-bijdrage in dit boek aan bod¹. De meeste benamingen ervoor zijn dan ook algemeen verspreid in het Nederlandse taalgebied, maar er zijn er ook enkele die hoofdzakelijk in Zeeland te situeren zijn. Bekend in o.a. het westelijke Noord-Brabant, is bijvoorbeeld *schuttekul* dat in Zeeland opgetekend is op Sint-Philipsland, Schouwen, Goeree en in West-Zeeuws-Vlaanderen en de variant met *d*, *schuddekul* op Zuid-Beveland, in West-Zeeuws-Vlaanderen, en in het Land van Axel. *Kul* verwijst naar iets pejoratiefs, denk bijv. aan *flauwe kul*. Dat geldt blijkbaar wel voor meer woorden op -*ul*.² Nog algemener verspreid zijn *schotelwater*-varianten. In Zeeland wordt dat *scheutelwater* of een enkele keer *scheuteldoekwater*.

Typisch Zeeuws is wellicht *slabberjan*, een Walchers woord voor ‘slappe koffie’. *Slabberjan* is een gezelschapsspel dat vooral gespeeld wordt op Walcheren. Een afgeleide daarvan is *slappe Jan*, dat op Walcheren, Zuid-Beveland, in West-Zeeuws-Vlaanderen en in het Land van Hulst bekend is voor slappe koffie.

Gierlegooi en *gurgelgooi* staan vermeld in het WZD. *Gurgelgooi*, opgetekend op Walcheren en Schouwen, is slappe koffie of slappe thee. Varianten hiervan zijn *gorlegooi* in Ooltgensplaat, *gierlegooi* in Kruiningen, *gierleguite* in Baarland en *gurlegooi* in Kortgene. Het wordt ook gebruikt voor ‘slechte waar’. De oorsprong van *gorlegooi* is volgens het WNT onbekend. Het werd onder andere gebruikt voor ‘slecht volk, schorremorrie’, voor ‘zaken van geringe waarde’ en ook voor ‘slechte, slappe kost’. Ook bekend is *gierlegooiig* dat ‘flauw, krachteloos, bijv. van soep’ betekent. Volgens Van Lessen zijn dergelijke vormen voor

'slappe koffie' ook opgetekend in Sliedrecht (*gierlegôï*) en op Urk (*girlegorrel*). Dat slappe koffie niet veel zaaks is, moet ook blijken uit *kalversdrienken* en *kalverskost* genoteerd in Domburg en Oostburg. In Domburg wordt het vooral gebruikt voor slappe thee.

Slechte koffie wordt wel eens *klut* genoemd, zo blijkt uit een opgave uit Middelburg en Breskens. Net als *flut* en *frut* zijn het blijkbaar woorden met een negatief betekenisaspect. Dat gold ook al voor woorden op *-ul*, en *-ul* en *-ut* liggen niet zover uit elkaar. In Hulst en omgeving is het *flauwe zjiejep*, in Lamswaarde *dunne zjiejep*, en in Oostburg en Westdorpe *zwêêpe*.

Andere benamingen die iets met koffie te maken hebben zijn *jodekoffie* voor 'koffie met suiker en kaneel', een *Melissants bakje* voor 'een grote kop koffie', *schipperskoffie* of *schippersbakje* voor 'koffie zonder melk'. En die laatste zijn zeker niet slap!

1.3. *Koffiedik*

Ook koffiedik krijgt in Zeeland algemene benamingen, zoals *drab*(*be*) en *koffiedrabbe*, dat is opgetekend in Walcheren, Zuid-Beveland, Tholen en Overflakkee. *Drab* is bezinksel uit een vloeistof, en vandaar ook de naam voor koffiedik.

Droes en *koffiedroes* is algemeen verspreid op alle Zeeuwse eilanden en in het Land van Axel. *Droes* komt o.a. ook voor bij wijn. Het is vooral in Zuid-Nederland bekend als naam voor koffiedik, net als *dras*. Dit laatste woord hebben we niet aangetroffen in Zeeland. Overflakkee kent *droebel*. In Zuid-Beveland is *broebel* door Steketee³ opgetekend in zijn woordenlijst. Het is volgens het WZD ook geattesteerd in Waarde.

Grom is een vorm die op Walcheren en in het land van Axel is opgetekend. *Grommel* is iets ruimer verspreid op Walcheren en de Bevelanden. Ook *koffiegrom* is er bekend, net als in het Land van Axcl. De variant *koffiegroms* is opgegeven in Axel. Ook *koffiebrom* is in die omgeving bekend, en in Terneuzen zelfs *koffiebrons*. *Grom* is een benaming voor 'vuil, waardeloos overblijfsel', vandaar ook 'koffiedik'. Het woord is ook bekend in het noorden van ons taalgebied, in Drenthe en Groningen bijvoorbeeld. Kiliaan

kent o.a. *grommeling*, een Vlaams woord voor allerlei soorten van grut of gruis. *Gromsop* werd ingestuurd voor de dialectverkiezing die de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek organiseerde eind 2004. *Brom* heeft in Zuid-Nederland nog de betekenis ‘schuim’. In Antwerpen is het bijvoorbeeld bekend voor een laag schimmel op bier, wijn, enz. Wellicht kunnen we het Zeeuwse *brom* voor koffiedik hieraan verbinden. *Koffiegrul* en *grul* zijn Zeeuws-Vlaamse benamingen (West-Zeeuws-Vlaanderen en Land van Axel). Waar dit *grul* precies vandaan komt is niet duidelijk. In het WNT is geen enkel woord geattesteerd dat hiermee in verband kan worden gebracht.

Koffiegruis (met uitspraakvarianten *gruis*, *gruis* en *greus*) - ook algemeen bekend in Vlaanderen - horen we in Zeeuws-Vlaanderen en ook op Noord-Beveland. *Gruis* wordt o.a. in Zeeland gebruikt om de grove bestanddelen die na het zeven van het meel overblijven te benoemen. Wat overblijft, kan dus *gruis* genoemd worden, en koffiedik is wat overblijft na het koffiezetten.

Verder zijn ook *mozze* en *koffiemozze* Zuid-Bevelandse woorden voor ‘koffiedik’. *Mozze* zal hetzelfde zijn als *moze*, *moos*, dat als eerste betekenis ‘modder’ heeft, maar ook de daarvan afgeleide betekenis ‘bezinksel’ of ‘vuil in het algemeen’.

Een woord dat ingezonden werd voor de dialectverkiezing is *koffieprol*, dat niet in het WZD maar wel in het regioboek van het Land van Axel⁴ staat: *prol* en *praal* worden opgegeven. *Prol* is in Zeeland wel bekend als naam voor stampotten. Zo is er *appelprol* ‘appelmoes’, *preipro*l en *juunprol* ‘uienstampot’. *Prollen* wordt ook wel gebruikt voor ‘morsen’. Gelukkig voor *koffiemoenken*, *-leuten*, *-loeten* en *-mokken* hoeft men dat koffiedik niet te drinken. *Monke* schijnt een oudere benaming te zijn voor een meisje, en dat geldt ook voor *mokke*.

2. Het hoofdgerecht: iets hartigs

2.1. Hoofdkaas

Hoofdkaas wordt gemaakt van fijngemalen of fijngehakt hoofdvlees dat gekookt en licht gekruid in vormen werd gegoten. Het wordt vooral als

broodbeleg gegeten, en niet alleen in Zeeland.⁵ De meeste woorden voor hoofdkaas bestaan ook buiten Zeeland. Veel gebruikte termen zijn *hoofdflakke*, *kopvlees*, *kop*, *perskop* of *preskop*. In het Land van Axel hoor je bijvoorbeeld wel eens *kopvleis*. Andere benamingen zijn het simplex *kop* op Walcheren, *plakkop* op Schouwen en in Nieuwerkerk op Duiveland, *wostekop* op Walcheren, de Bevelanden en in West-Zeeuws-Vlaanderen.

Hoofdflakke is dan weer bekend in West-Zeeuws-Vlaanderen.⁶ In Breskens is *oorflakke* opgetekend, een volksetymologische aanpassing. Volgens het WZD wordt *hoofdflakke* vooral gebruikt in de grensstreek en onder de katholieke bevolking. De Bo vermoedt dat *hoofdvlakke* ontstaan is uit *hoofd* + *lak(ke)* ‘pekel’. Als de *d* wegvalt blijft *hoofflakke* over. Debrabandere (2002) beschouwt de *f* van *flakke* als een assimilatie uit *hoofdvlakke*. *Vlakke* betekent ‘plak, snee’ en *flak* kan eventueel een variant zijn van *plak*.⁷

Het WZD geeft ook de vorm *zult(e)* op. Het zou vrij algemeen gebruikt worden, maar het is volgens Ghijsen niet inheems op de Zeeuwse eilanden. Als benaming voor een soort boterhamworst is het wel bekend op Walcheren, Zuid-Beveland, Sint-Philipsland en Schouwen-Duiveland. De naam is ook bekend in West-Vlaanderen, vaak ook in de vorm *zilt(e)*. Oorspronkelijk betekent *zult* ‘zout water’, waaruit zich al vroeg de betekenis ‘in zout water ingelegd, gezouten vleesgerecht’ ontwikkelt.

Gruust en *groost* duiken op in het Land van Hulst. Dezelfde benaming komt voor in het Waasland net over de grens⁸ en is waarschijnlijk *geroost* - ook zo genoteerd in het Waasch Idioticon van Joos- , afgeleid van het werkwoord *roosten*. Debrabandere (2005) verdedigt een andere etymologie. Hij denkt dat het woord is afgeleid van het Oudfranse uit het Oudfranse *croste*, afgeleid van het Latijn *crusta* en in het Frans *croûte* ‘korst’ geworden. Het woord had vanaf de twaalfde eeuw een culinaire betekenis. Het woord betekende eerst de pastei, de gebakken deegkorst die met een vleesbereiding gevuld werd. Achteraf betekende *croste*, *croûte* de vleesvulling zelf. Opnieuw dus een verspringing van inhoud en verpakking.

In Oost-Zeeuws-Vlaanderen gebruikt men behalve *groost* ook nog *fiekfak* en *kiepkap*. *Kiepkap* of *kipkap* is een benaming die ook elders gebruikt

wordt, maar niet in een aaneengesloten gebied. Het woord is afgeleid van *kipkappen* ‘fijnhakken’ en betekent dus ‘haksel’. Joos neemt het voor het Waasland specifiek op als “vleeschgehakt maken; worstvleesch hakken”. Het werkwoord werd gevormd door herhaling van de eerste lettergreep (*kap*) waarbij de *a* in *i* gewijzigd werd. Op deze wijze ontstond een zogenaamd frequentatief, een werkwoord waarmee een zich herhalende handeling kan worden aangeduid. Andere voorbeelden zijn bijvoorbeeld *plisplassen* en *stipstappen*. Hetzelfde geldt voor *fiekfak*, dat wellicht onterecht gebruikt wordt voor ‘hoofdkaas’ omdat het op *kipkap* lijkt.

Typisch Zeeuws is wel *poskop* en *postekop*, dat gebruikt wordt: op Walcheren, Zuid- en Noord-Beveland, Tholen, Schouwen-Duiveland en Overflakkee *poskop*, op Schouwen-Duiveland, West-Zeeuws-Vlaanderen en Land van Axel *postekop*. Andere benamingen zijn *peskop* op Tholen en in het Land van Axel. In Domburg wordt de hoofdkaas ook *gepostekop* genoemd.

Lo van Driel (2004: 88-89) behandelt *postekop* bij de woorden met een verhaal. Op zoek naar de etymologie van het woord verwijst hij o.a. naar wat Van Dale al in de eerste druk van zijn woordenboek opnam en voegt eraan toe: “(...) Van Dale wist niet goed waar het woord vandaan kwam en meende dat er een *r* in thuishoorde: *porstekop*, *geporstekop*. Dat zou dan van *persen* zijn. Het is niet zo’n gekke gedachte want die *r* die verdwijnt voortdurend in het Zeeuws op zo’n positie voor de *s*.” Het is inderdaad een vrij logische verklaring. In andere gebieden heet dit vleesgerecht immers *preskop* of *perskop* of *geperste kop*. En zoals we ook bij *vers* en *vos* zullen zien, is het vrij aannemelijk dat *persen* in het Zeeuws *porsen* is. De *r* is inderdaad nogal wispelturig, ze kan naar voren springen (zie *perskop/preskop*) maar ze kan ook wegvallen, net zoals bij *vers* dat *vos* wordt, of *gers*, *gars* of *gras* dat *gos* wordt, en *kerstmis* dat *kosmis* wordt. De verklaring van Van Dale lijkt dus heel aannemelijk. Maar Van Driel twijfelt: “Toch is er misschien nog een andere verklaring. Dat *postekop* komt vooral in Zeeuws-Vlaanderen voor, en dat is Vlaamsers dan de rest van Zeeland. Welnu, in het Vlaams heet hoofdkaas geen *postekop* maar *pastekop*. Dat *paste* moet wel het middeleeuwse *paste* voor ‘deeg’ of ‘massa’ zijn, ontleend aan Oudfrans *paste* (Frans *pâte*), dat teruggaat op het Latijnse *pasta*.” Het klopt, in Vlaanderen komt heel zeldzaam *pastekop* voor. In een Gentse vragenlijst van voor 1950 werd het slechts drie keer opgegeven: voor

Oostende, Nieuwpoort en een kleiner dorp in het noorden van West-Vlaanderen. *Zulte* is er de meest gebruikte vorm. Zowel het WNT als Debrabandere vermelden het dan ook als afleiding van *paste*.⁹

Toch vermoeden we dat een afleiding van *persen*, *pressen* aan de basis ligt van *postekop*, en misschien zelfs van *pastekop*. Bij hoofdkaas in het WNT staat een verwijzing die ons op weg helpt: “Van 't „parssen” van „Hoofvtvlees” tot eene „Kaes” is sprake in *Verm. LandtLev.* 3, 83 a.” Het WNT vermeldt *parsen* en *porsen* beide als nevenvormen van *persen*. De vorm *parsen* is ook Middelnederlands en is nu nog te horen in het noorden van Nederlands-Limburg in *parsvleis* of *paarsvleis*. De benaming *parsvleis* is een samenstelling waarvan we het eerste deel *pars-* terugvinden in het werkwoord *parse* dat in de dialecten van dit gebied het gebruikelijke woord voor ‘persen’ is. Hetzelfde naamgevingsmotief zien we overigens ook in *preskop* dat in heel wat provincies voor ‘hoofdkaas’ werd opgegeven.¹⁰

In Zeeland zijn andere *pos*-vormen bekend met de betekenis ‘persen’. In het WZD staat zowel *possen* voor ‘persen’ als *posiezer* en *posiezder* voor ‘persijzer’. Een vorm *poskop* is dus zeker niet abnormaal voor ‘perskop’, dat trouwens *perskop* of *preskop* genoemd wordt in Brabant en een deel van Vlaanderen.

Dat die *o* in Zeeland ook nog in andere woorden voorkomt, is bekend. De meest gegeven voorbeelden zijn wellicht *vos*, *gos* en *kosmis*, dat in Vlaanderen *ves*, *ges* en *kerstmis* is. In een deel van West-Vlaanderen zeggen ze *gas* (zie kaart 20 van FAND I). *Pastekop* kan daar dus ook afgeleid zijn van *parstekop*, ‘geperste kop’. Dezelfde wisseling van klanken kennen we in *vers*, *vors* (*vos*) en *vars* (*vas*). *Vosse soppen* komt hieronder aan bod. Ook *bersten*, *barsten* en *borsten* bestaan naast elkaar.

2.2. Bloedworsten

In het Waasland en in Zeeuws-Vlaanderen worden bloedworsten *meren* genoemd (met uitspraakvarianten *mêëren* in West-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Axel en *mjaeren* in het Land van Hulst). In het Land van Hulst onderscheidt men *zoete mjèren* en *zoute mjèren*. De zoete variant is “zoutloze bloedworst met stroop en rozijnen tot ballen gedraaid en

gebakken”. Het WNT meldt dat het woord “bij oudere Zeeuwsche schrijvers gebruikt wordt” maar geeft geen etymologische verklaring. In Vlaanderen is het woord geattesteerd in het aansluitende Waasland in het noordoosten van Oost-Vlaanderen.

Ook *bullink*, een benaming die ook elders in het taalgebied gebruikt wordt, is bekend in Oost-Zeeuws-Vlaanderen. *Bullink* is afgeleid van *boling*, *bodeling*, dat teruggaat op het Oudfranse *bodel* en het Latijnse *botellum*. *Beuling* of *bulling* wordt ook vaak gebruikt om ingewanden te benoemen.¹¹

2.3. *Verse soppen*

In Zeeland at men na de slacht wel eens *verse soppen*, in het Zeeuws *vosse soppen*.¹² Dit gerecht bestaat uit peren, rapen, aardappelen die in het vleesnat van het geslachte varken gekookt worden of ermee overgoten en die met sneden in het vleesnat geweekt (gesopt) brood worden gegeten. Als “toespijs” werd dan nog brood met *ôôren-in-pôôten* ‘oren en poten’ en *keelstik* ‘keelstuk’ genuttigd. *Oren-en-poten* zijn de oren en poten van het huisgeslachte varken die gekookt worden en gegeten met peren en aardappelen, o.a. in het Land van Axel. Sommigen beschouwen *verse soppen* als een feestmaal, anderen gruwen er toch wat van. De benaming is vrij algemeen in Zeeland. Bij de huisslacht werd alles *vos* genoemd, “wat niet werd gerookt, ingezouten, of onder ’t vet gezet”; men sprak van het *vosse goed*, *de vosse krippen*, *kruppen*.

In Sint-Anna-ter-Muiden wordt een vergelijkbaar zoet gerecht van spek, stoofperen en brood *kree* genoemd.

2.4. *Oesters en mossels*

Zeeland is een provincie met veel water. Beroemd zijn de Zeeuwse mosselen en Zeeuwse oesters, maar taalkundig is daar niet zoveel over te vertellen.

Alikruiken komen vooral in Zeeland vaak voor en worden er gekookt als een lekkernij gegeten. Ze worden er *kreukels* of *kruukels* en soms *krekels* genoemd. Je hoort ook *aelekrukels*. Het WNT veronderstelt dat

het dier genoemd is naar de gekronkelde vorm van het horentje, maar zegt dat de afleiding van *alikuik* nog onbekend is.

“Alleen het laatste deel laat zich met eenige waarschijnlijkheid verklaren. Met ons gewone *kruik* heeft het vermoedelijk niets te maken, dan voor zooverre het misschien door volksetymologie daarmede in verband werd gebracht. De echte Zeeuwsche naam is *aelekrukkel* (...). Te Antwerpen zegt men alleen *kreukel* (...), in het Wallonsch dialect van Namen *creûke* (...). Wel denkelijk is dit ons *kreuk*, *kreukel*, ten nauwste verwant aan *kronkel*, *krunkel* (...), waaraan *rukkel*, *kruikel* evenzoo beantwoordt als *muiden* aan *monden*, *struik* aan *stronk*, *gespuis* aan *gespons* enz. Het schelpdier zal dan zijn naam dragen naar den gekronkelde vorm van het hoortje. Verg. de Deensche benaming *strandhvirvel*, *strandwervel* (...), en lat. *turbo*. Doch het eerste gedeelte is geheel onzeker. In 't Wallonsch van Luik werd de naam overgenomen, en luidt daar *hâricrûte*, naar den aldaar gewonen overgang van *k* in *t* (...). De *h* in 't Wallonsch is denkelijk niet voorgevoegd, maar van den ouden vorm bewaard gebleven; in 't Zeeuwsche dialect wordt die geregeld weggelaten, en ons Hollandsche *alikuik* is uit Zeeland tot ons gekomen. De grondvorm schijnt dus *hali* te zijn. Of men daarbij wellicht denken mag aan verwantschap met lat. *halec*, ook *alec* geschreven, eene dikke saus van gezouten vischjes bereid, waag ik niet te beslissen. De *i* in *ali* maakt zeker den Nederlandschen oorsprong zeer twijfelachtig. Dat *alikuik*, gelijk men vermoed heeft (Taalgids 2, 281), eene verbastering zou zijn van fr. *salicoque* (...), is niet waarschijnlijk, en te minder omdat van dit Fransche woord de oorsprong geheel onbekend is, zoodat het zelf een vreemd woord schijnt te wezen. Omgekeerd zou wellicht *salicoque* aan *alikuik* ontleend kunnen zijn, met aanhechting der *s* uit het mv. van 't art. (*des alicoques*), en aansluiting aan *coque*, schaal, schelp (van lat. *concha*). Doch een bezwaar is, dat *salicoque* eene soort van *garnalen* beteekent, en dus niet hetzelfde is als ons schelpdier. Ook hier derhalve is moeilijk iets met zekerheid te bepalen. Mag men eene gissing wagen, wie weet of niet *salicoque* en *alikuik* beide verbasterd kunnen zijn van een Grieksche naam, dat letterlijk zeeslak zou beteekenen. Die Grieksche naam moge nergens voorkomen, hij kan in de volkstaal bestaan hebben, en Grieksche zeetermen drongen in de Middellandsche en aangrenzende zeeën verre door.”

Debrabandere (2005) vermoedt echter dat *kreukel* afgeleid is van het Picardische *caracol*.

Alikruiken moet je in zout water leggen, zodat ze zich van slijm kunnen ontdoen. Men zegt dan ook dat alikruiken *spuugen* of *vuul uutspieje*.

Mossels moet je *knipse(n)* ‘van hun baard ontdoen’.

Een garnaal heet in sommige delen van Zeeland *gornaet*, *gorrenaet* en *gornaot*, in andere delen *gjeernort* of *gjeernout*; gepeld heten ze *kietjes*. De etymologie van *garnaal* houdt misschien verband met zijn uiterlijk, nl. aan zijn voelsprietten.¹³ Dat lezen we ook in Debrabandere (2002). Het is afgeleid van de Middelnederlandse vormen *gerne* en *grane* ‘snor’, woorden die verwant zijn aan het moderne Duitse woord *granne* ‘naald, baard’.¹⁴

2.5. Zeekraal en lamsoor

De aanwezigheid van veel water zorgt ook voor enkele specifieke groenten, zoals zeekraal en lamsoren. *Zeekraal* - vroeger ook *zeekoraal* — is een plantengeslacht uit de familie der ganzenvoetachtigen, dat groeit op het alluviale slib op de kusten in Zeeland. Het wordt er gegeten als groente, in Groningen gebruikt men het als schapenvoer. Zeekraal is in Zeeland ook bekend als *krabbekwaad* en *zouterik*, in Groningen als *hanepoot*. Van Dale kent het blijkbaar goed: hij noteert in zijn woordenboek in 1872 “Zeekraal, een plantengeslacht, ook wel kraalkruid, krabbekwaad, zeegrappe, hanepoot, krabbestruik en zeesla geheeten, tot de familie der melden behorende, waarvan twee soorten bij ons op slikken en overstromende plaatsen gevonden worden.” *Zouterik* neemt hij niet op, het is nochtans bekend in Oost-Zeeuws-Vlaanderen: het wordt er verklaard als ‘rijk aan zout’, maar waarschijnlijker is een afleiding op *-erik*, zoals bijvoorbeeld ook *stouterik*, *dieperik*, e.a.

Lamsoren heten op Tessel *schapenoren*, in het Nederlands blijkbaar *limoenkruid* en vroeger ook *roodbeen*. Lamsoren groeien op de schorren en worden als groente gegeten.

3. Het toetje: zoetigheden

3.1. Gebak

3.1.1. Bolussen en ander gebak

Wie ooit in Zeeland wordt uitgenodigd op een of andere bijeenkomst,

maakt grote kans onthaald te worden op koffie met een bolus. Nochtans is een bolus niet typisch Zeeuws, we hebben ook Amsterdamse of Leidse bolussen. Kenners zeggen echter dat er een wezenlijk verschil is tussen de Zeeuwse en andere. Een bolus is volgens het WNT een zeker rond gebak, bestaande uit meel, snippers van sukade en stroop. De benaming zou iets te maken hebben met een soort ronde bal, die groter is dan een pil en bestaat uit conserven, poeders enz. Die wordt met stroop vermengd en is bestemd om als geneesmiddel te worden doorgeslikt. De bolus is nu niet meer in gebruik als geneesmiddel, behalve bij dieren.

In Zeeland hebben ze ook nog andere benamingen voor deze lekkernij. De vorm van de bolus is veelzeggend, zo blijkt uit de naam *drol(le)*, die in vrijwel heel Zeeland gebruikt wordt. Of dat bevorderlijk is voor de eetlust, blijft een vraag. In de Bevelanden noemen ze het een *jikkemiene*. Wat de etymologie van dit woord is, is niet duidelijk. *Jikkemiene* is de verzeeuwsing van *Jacomina*, maar het wordt in Noord- en Zuid-Beveland en in Schouwen dus ook vaak gebruikt als benaming voor de bolus of de draaikoek.

Andere benamingen zijn *draaier* of *stropiedraaier*. De *draoier* wordt gegeten op Walcheren en Noord-Beveland en in Hulst. Op Walcheren en Tholen zegt men ook wel *stropiedraoier*. *Koekedraoionne* blijkt vooral op Walcheren bekend te zijn. Maar het allermooiste woord voor dit gebak – ingezonden voor de dialectverkiezing – is misschien wel *klevende liefde*.

3.1.2. Paptaart

De paptaart of *paptaort*, is een typisch gebak uit West-Zeeuws-Vlaanderen en vooral uit Groede. Ze hebben er immers hun bijnaam van *papfreters* of *papeters* aan te danken. De paptaart is gevuld met heerlijke pap en wordt gegeten met een dikke laag bruine of witte basterdsuiker. Men denkt dat dit een typisch gebruik is uit Groede, waar men de paptaarten algemeen aantrof bij *Baomessekémesse* ‘St.-Bavokermis’, op de eerste woensdag van oktober.

De oorsprong van de paptaart is nog steeds niet duidelijk, maar men weet dat ze vroeger algemeen gegeten werden na het betalen van de pachten van de landbouwgronden, op 1 oktober. Sommigen vermoeden dat ze afkomstig zijn van de Lutherse emigranten te Groede. Hierdoor zou het

kunnen dat de paptaarten van dezelfde oorsprong of familie kunnen komen als de vlaaien uit het Land van Hulst en Zuid-Limburg. Anderen denken dat dit gerecht meegekomen is met de Hugenoten uit Frans-Vlaanderen, waar vele Protestantse vluchtelingen vandaan kwamen. In Duinkerke en Rijsel wordt immers een vrijwel identiek gebak verkocht (*Couque au riz*).

3.1.3. Pannenkoeken en oliebolle

Drie-in-de-pan is de naam voor in vet gebakken pannenkoekjes met krenten en rozijnen. De koekjes heten in West-Zeeuws-Vlaanderen *platzakjes* of *platzakken*. Ze worden er ook, net als in het Land van Axel, *Kezandse dodden* ‘Cadzandse dodden’ genoemd. Een *dot* of *dod* is een klodder. Waarschijnlijk beschouwt men de nog te bakken kleine pannenkoekjes als klodders, hoopjes deeg. *Vetkoeken* en *vetbollen* zijn meestal reuzelbollen, maar in een aantal plaatsen wordt *vetkoeken* gebruikt voor een dikke soort drie-in-de-pan. Van Dale vermeldt *vetkoek* met de betekenis “platte koek in ’t vet in een pan gebakken”. Speelt zijn Zeeuwse achtergrond hierin mee? In het WNT staan verder geen andere vindplaatsen vermeld.

Pannenkoeken worden ook wel eens *platte koeken* genoemd, o.a. in het Land van Axel. *Smouters* zijn platte oliebolle in een grote westelijke helft van Zeeland, in Breskens uitgesproken als *smoeter*. Ook in andere dialecten in het zuiden is *smout(e)bol* niet onbekend voor ‘oliebol’. In Walcheren en Schouwen-Duiveland zijn *smouters* ook platte koekjes die ook wel vijf-in-de-pan genoemd worden. *Smouters* zijn afgeleid van *smout*, dat ‘gesmolten (en vervolgens weer gestolde) reuzel’ en ‘smeersel voor brood dat uit reuzel met suiker of een andere toevoeging bestaat’ betekent. *Smout* zelf is afgeleid van het werkwoord *smelten*. *Smout* in de tweede betekenis is te vergelijken met het *stropievet* dat eerder al aan bod kwam.

3.1.4. Andere koekjes

Ook *vuuv’erten* of *vuuv’orten* ‘vijfharten’, wafels in de vorm van vijf, met de punt naar elkaar toeliggende harten zijn bekend in West-Zeeuws-Vlaanderen en Land van Axel. Deze wafeltjes worden gebakken in een

wafelijzer, dat in Zeeland *tumelaer* of *tumelaor* genoemd wordt. De wafeltjes heten blijkbaar ook *sintemèrtwaofels* in de buurt van Cadzand (WNT). Volgens Ghijsen zijn ook de wafeltjes zelf *tumelaers* of *tumelaors*.

Bestellen - opgetekend in heel Zeeland - zijn grote, meestal met anijs gekruide beschuiten of koeken, die in melkpap - *bestellenpap* - gegeten kunnen worden. In het Land van Axel en het Land van Hulst noemt men ze *mastellen*. Deze *bestellen* worden onder andere aan kraamvrouwen gegeven. *Mastellen* zijn in andere plaatsen ook ronde broodjes of koeken van tarwebloem, soms met boter, kaneel, suiker, anijs enz. gebakken en met een kuiltje in het midden. Bij Kiliaan staat *morstelle*, *morstelleken*; Ook De Bo kent *mostelle* naast *mastelle*. *Mastel* zou ontleend zijn aan het Oudfranse *wastel*, een bijvorm van *gastel*, nu *gâteau*, waarvan de oorsprong niet met zekerheid bekend is (ook het Middelhoogduits heeft *wastel* en *gastel*; het Eng. *wastel-bread*). Dit woord moet in het Nederlands zijn overgenomen met een *w*: De overgang van *w* tot *m* laat zich vrij gemakkelijk verklaren. In Noord-Nederland ging de *m* verder over tot *b*, vandaar *bestel*. De vorm *mastel* is nu nagenoeg alleen in Zuid-Nederland in gebruik.¹⁵

In Hulst en Land van Hulst hebben ze iets vergelijkbaars. *Boerebeschuiten* zijn kleine ronde broodjes van één decimeter doorsnede met anijszaad. De broodjes werden in 4 of 5 sneetjes gesneden en gegeten met boter en bruine basterdsuiker. Een aantal werd bewaard in een blik tot ze keihard waren; dan werden ze gesneden, in warm water geweckt en op dezelfde manier gegeten; men noemde het *wêêksel* en het werd als lekkernij aangeboden aan bezoeksters op kraamvisite.

In het Land van Axel eten ze ook *ovekoeken* of *opvliegers*. Dat zijn grote ronde schijven van twintig centimeter doorsnede en wel een halve centimeter dik van brooddeeg dat goed uitgekneed is. Het wordt in de oven gebakken en horizontaal doorgesneden en van binnen besmeerd met boerenboter en bruine suiker en dan warm gegeten. Elders worden deze ovenkoeken *opblazers*, *opblaasders* of *ovenblazers* genoemd.

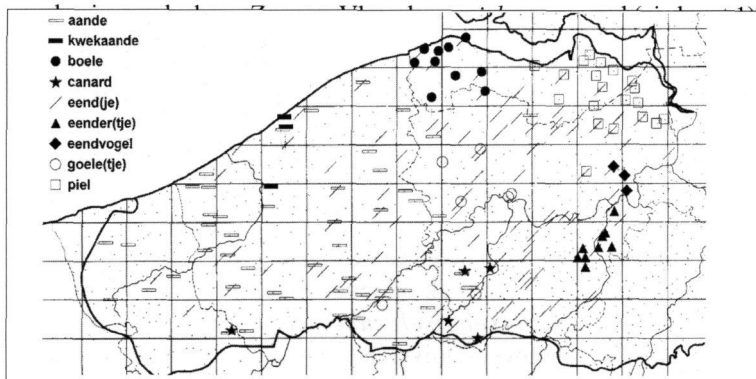
Op Walcheren, Zuid-Beveland en Schouwen heten dergelijke koeken *laikoeken*, uitgesproken als *laoikoeken*. Het zijn ovenkoeken van lapjes brooddeeg gebakken, die warm gegeten worden met boter en suiker of stroop. Oorspronkelijk werden *laoikoeken* of *opblazers* gebakken van lapjes deeg die voor het bakken van plaatbrood in de oven werden gelegd

om te weten of deze de goede hitte had. *Laai* kennen we in het Nederlands nog van *in lichterlaaie staan*. De betekenis van *laai* is ‘flakkerende vlam, of als adjectief ‘vlammend, heftig brandend’.

Verder zijn dergelijke ovenkoeken op Walcheren nog bekend als *kniesder*, eigenlijk ‘het laatste broodje gekneet uit het overschot van het deeg’ en *struve* in Schouwen-Duiveland. In het laatste woord herkennen we *struif* dat nu nog gebruikt wordt in *eierstruif* voor een omelet. Het WNT geeft een betekenis die verwant kan zijn aan dit Schouwse *struve*:⁶⁷⁾ In Antw.: zeer dikke pannenkoek, van bloem gebakken: men bakt eerst een pannenkoek en giet er weer beslag op enz., totdat men een zeer dikken koek bekommt (CORN.-VERVL.). In Friesl. is *strou* een „spijs van meel met melk vermengd, geklopt en gebakken” (*Friesch Wdb.*), en in verschillende streken wordt het voor pannenkoek gebezigd (*Ald.*)” Het WNT noteert wel *struifkoek*, overgenomen uit Van Dale; dat is in de loop der tijden uit Van Dale verdwenen, maar bij *struif* staat “[1460 ‘dunne pannenkoek’, nevensvorm van stroef]” en verder geeft hij de uitleg over eieren. In de uitgave van 1999 staat wel nog *struifpan* met de betekenis ‘koekenpan’.

Met Kerstmis worden er *kosseweggen* (Schouwen-Duiveland en Noord-Beveland) gegeten, langwerpige ruitvormige krentenbroodjes. In Breskens noemt men zo’n broodje een *kossewigge* en in Ellemeet, Noordwelle en Renesse *kossewekke*. In Goeree-Overflakkee blijft de *r* bewaard in *korsewegge*. In Ellewoutsdijk zegt men *kossewagens*, volgens het WNT.¹⁶ Een kerstwegge is ook buiten Zeeland bekend, o.a. in Zuid-Holland. In het Land van Axel aten ze met nieuwjaar ook wel *suukerwaofeltjes* en met sinterklaas *deegvinters* en *deegpielen*: poppetjes en eendjes van brooddeeg. Eenden

Kaart 1: De benamingen voor de eend in de Vlaamse dialecten

De *spouwkoeke* ‘gebak met krenten, gegeten met boter en suiker’ die gegeten wordt op Zuid-Beveland en op Goeree, is te vergelijken met de *spouwertjes* uit het Noord-Hollandse gebied (zie blz. 168). Het koekje wordt zo genoemd omdat het gespuuwd wordt ‘overlangs doorsneden’ als een kadetje. In het Land van Axel kent men ook de *iil’kmaaker*, volksetymologisch verklaard als *heiligmaker*. Zie hiervoor ook de bijdrage over Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht.

3.2. Zeeuws fruit

3.2.1. Bessen en aardbeien

Als men bepaalde typische woorden uit het Zeeuws noemt, dan hoor je nu en dan wel eens *frenze*, *freinze* of *frinze* noemen: op Walcheren, op Zuid-Beveland en in West-Zeeuws-Vlaanderen is het opgetekend. In West-Vlaanderen is *frenze* of *frinze* ook bekend, maar meestal wordt daar de vorm zonder *n* gebruikt: *freeze*, afgeleid van het Franse *fraise*. Andere Zeeuwse vormen zijn *aerebeien* en *aerebezems*. De vorm *aerebeie* wordt in het WZD als Walchers, maar typisch burgerzeeuws aangeduid. Gebruikelijker is *aerebezem* op Tholen, Noord-Beveland, Sint-Philipsland, Schouwen-Duiveland, Land van Axel en Goeree-Overflakkee. Verder horen we nog *aerebèmes* (met als meervoud *aerebemezen*, in het Land van Axel ook wel eens *aermbezems*, met een tussengevoegde *m*) in Zuid-Beveland, *aerebeesje* en *aerebeesie* op Tholen en Sint-Philipsland, *aerebeze* in Hulst en Westdorpe en *jaerebeze* in het Land van Hulst. Op Walcheren, Tholen en Schouwen wordt ook *doosjes* gebruikt voor ‘aardbeien’. Heukels kent ook *eurbelen* in Zeeuws-Vlaanderen, maar dat is in de Zeeuwse opvattingen voor het WZD niet opgetekend.

Aardbeien worden ook gebruikt in allerlei aprilgrapjes. Zo kun je iemand om *aer(e)bémezenladdertjes* of *frinzenzaed* sturen.

In Zeeland en Vlaanderen heten aalbessen *jenievers*. Misschien heten ze zo omdat deze bessen vaak op jenever gezet werden. Op Tholen en Sint-Philipsland is *rebessel*, *rubessel* de meest voorkomende benaming. Op Schouwen-Duiveland zijn het *aelebessen*, *albessen*, in West-Zeeuws-Vlaanderen, Walcheren en West-Zeeuws-Vlaanderen

jannievers, in het Land van Axel *jenievers*, en in het Land van Hulst *witte of rooie bezen*. *Schoe(n)lappers* zijn in Midden-Zeeland zwarte aalbessen en het is tegelijk ook de benaming voor de drank die ermee bereid wordt.

3.2.2. Abrikozen

Abrikozen waren vroeger *appelekozen*. Het was bekend op Walcheren, Tholen, Schouwen-Duiveland, West-Zeeuws-Vlaanderen, Land van Hulst en Hulst zelf. Naast *appelkoos* bestond in ons taalgebied ook de vorm *apperkoos* en in het zuiden bestaat in de streek van Antwerpen nog altijd *appelkok*.¹⁷

Het *kok* van dit *appelkok* is te verklaren uit de geschiedenis van het woord: langs een lange weg kwam het via het Frans in het Nederlands terecht (zie ook bijdrage Antwerpen). Het Arabische woord *al-berkok* (waarbij *al* het lidwoord is), kwam als *albercoque* in het Spaans terecht. In de zestiende eeuw nam het Nederlands het woord over als *abrikok*, en hier is al het tweede deel van *appelkok* te zien. Waar halen we dan het *-koos* vandaan dat in *abrikoos* en *appelkoos* te vinden is. Door de toenemende invloed van de Fransen werd het Spaanse woord *abrikok* vervangen door het Franse *abricot*, dat in het meervoud *abricots* is, toen nog met uitspraak *abrikoos*. *Appel* in *appelkoos* is wellicht te verklaren door volksetymologie. *Abri* was niet duidelijk voor de taalgebruiker, een appel kenden ze wel, met als gevolg de volksetymologische aanpassing *appelkoos*. Op Goereë gebruikt men *beereoortjes* als naam voor de abrikoos.

3.2.3. Amandelen

De amandel is in Zeeland bekend als *amangel*, *ramande* en *remandel*, *ramandel* en *remangel*. Amandelen zijn in de volkstaal bekend als *mandelen* en meer nog als *mangelen*, in West-Vlaanderen en dus ook in Zeeland horen we ook *amangelen*.

Het woord is afgeleid van het Grieks en het Latijn. Uit een Latijnse vorm ontstonden de verschillende vormen in de Romaanse en Germaanse

talen, zoals *amandola*, *amande*, *mandola*, *mandorla*, *almond*, *amandre*, ... Ons *amandel* staat het dichtst bij het provençaalse *amandola*, vermoedelijk omdat wij de vrucht uit Zuid-Frankrijk hebben gekregen, terwijl het Engelse *almond* op het Spaanse *almendra* wijst, en het Hoogduitse *mandel* op het Italiaanse *mandola*, waarschijnlijk omdat de Engelsen ze uit Spanje en de Duitsers ze uit Italië haalden.

Mandelen in de volkstaal zal gedeeltelijk door invloed van Duitse venters op onze markten ontstaan zijn, en in de uitspraak der lagere klasse, vooral te Amsterdam, kon dat vrij gemakkelijk *mangdelen*, *mangelen* worden (WNT). Het Zeeuwse *amangel* heeft zich blijkbaar aan deze Duitse invloed onttrokken en de oorspronkelijke *a* gehouden. Verder zijn er ook heel wat vormen met *re-* vooraan. Waar die vandaan komt, is niet bekend.

Tot slot

Aan elk gastronomisch weekend komt een einde, ook aan dit Zeeuwse. Het smaakt naar meer, omdat er veel meer te ontdekken valt dan wat hier ter sprake kon komen. Zoals algemeen bekend blijkt ook uit dit artikel de vele gelijkenissen met het dialect van het aangrenzende Oost- of West-Vlaanderen. Het oostelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen toont veel gelijkenissen met Oost-Vlaanderen of met het Waasland. Denken we maar aan *hoofdvlakke* en *groost*. Meer naar het westen en ook op de Bevelanden vinden we de gelijkenissen met West-Vlaanderen, zoals *zult* en *stuute*. Taal blijft boeien, ook op ons bord.

NOTEN

---

0. Graag bedank ik Siemon Reker en Ton van de Wijngaard voor hun commentaar bij een eerste versie, en Kees Fraanje voor het aanleveren van de Zeeuwse fruitbenamingen.
1. Slappe koffie komt aan bod in de bijdragen over Friesland (blz. 64), Groningen (blz. 191), Overijssel (blz. 138), Vlaams-Brabant (blz. 279).
2. Over *schuddekul*, zie de bijdrage over Vlaams-Brabant (blz. 282). In Van Santen, *De morfologie van het Nederlands*, Dordrecht 1984: 2 worden voorbeelden van woorden op *-ul* als fonesthetische verschijnselen genoemd met negatieve betekenisassociatie.
3. De verwijzing komt uit het WZD.
4. In Zeeland is een reeks boekjes per eiland en/of dialectgebied gepubliceerd die aangeduid worden als regioboeken. De bibliografische gegevens zijn opgenomen in de bibliografie hieronder.
5. Zie voor hoofdkaas ook de bijdrage over Nederlands-Limburg (blz. 227), Antwerpen (blz. 263) en Oost-Vlaanderen (blz. 295).
6. met uitspraak *ôôfflakke*, in Westdorpe *'uuëfflakke* of *uuëfflekke*.
7. voor meer uitleg over deze etymologie verwijzen we naar de Oost-Vlaamse bijdrage.
8. Zie de bijdrage over Oost-Vlaanderen (blz. 295).
9. Die verklaring is te vergelijken met de verklaring die Debrabandere geeft voor *groost*, waarbij uitgegaan wordt van de pastei en niet van het vlees.
10. Een vorm die we in Oud-Vossemeer aantreffen, kan echter de etymologie i.v.m. pasta ondersteunen, maar dan wel ver weg van West-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen. In Tholen en Sint-Philipsland wordt in het algemeen *peskop* gebruikt voor 'hoofdkaas'. Maar in Sint-Annaland is *peskop* een stuk halskarbonade, die gepekeld en gekookt is. In Oud-Vossemeer noemt men dit *koppast*. Het is wel zo dat daar voor gras niet *gos* is opgegeven en wel *gras* of *gas*.
11. Zie voor de etymologie ook de bijdragen van Nederlands-limburg (blz. 230), Antwerpen (blz. 263) en oost-Vlaanderen (blz. 230).
12. Voor *vers-vos* verwijzen we naar de toelichting bij *postekop*.
13. Het WNT zegt dat de afleiding van garnaal onzeker is en moeilijk door de vele varianten die bestaan en noemt als een van de mogelijkheden de etymologie die ook Debrabandere geeft. Voor meer informatie zie de uitgebreide etymologische toelichting bij het lemma

- garnaal in het WNT.
14. Voor een grondiger overzicht van de etymologie van garnaal verwijzen we naar de bijdrage over West-Vlaanderen.
  15. Zie hiervoor ook de bijdrage van Antwerpen (blz. 267), waar ook de mastel is besproken.
  16. Over kos en kerst, zie postekop.
  17. Zie de bijdrage over Antwerpen (blz. 265).

BIBLIOGRAFIE

- Broecke-De Man, E.J. van den (z.j.): *Dialecten in West-Zeeuwsch-Vlaanderen*. Groede.
- Broecke-De Man, E.J. van den (1981): *Dialect in het Land van Axel*. Terneuzen.
- Broecke-De Man, E.J. van den en J.L. Eggermont (1982): *Dialecten in Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen*. Kloosterzande.
- Broecke-De Man, E.J. van den en A. Francke (1987): *Dialect op Walcheren*. Kruiningen.
- Broecke-De Man, E.J. van den en J.A. van Gilst (1985): *Dialect op Zuid-Beveland*. Kruiningen.
- Broecke-De Man, E.J. van den en L. Eikenhout (1984): *Dialect op Noord-Beveland*. Kruiningen.
- Broecke-De Man, E.J. van den en A.A. Krijger-Goedegebuure (1986): *Dialect op Tholen en St.-Philipsland*. Kruiningen.
- Broecke-De Man, E.J. van den, D.K. Soldaat-Poortvliet en P. Heerschap (1988): *Dialect op Goeree-Overflakkee*. Ouddorp.
- De Bo, L.L. (1892): *Westvlaamsch Idioticon*. Gent.
- Debrabandere, F. (2002): *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam: Veen.
- Debrabandere, F. (2005): *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek (ter perse)*.
- De Tier, V. H. en S. Reker (red.) (1999): *Het Dialectenboek 5. In vergelijking met dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête (1998)*. Groesbeek.
- Driel, L. van (2004): *Zeeuws. (Taal in stad en land)*. Den Haag.
- Fraanje, K. (red.) (2003): *Supplement op het Woordenboek van de Zeeuwse Dialecten*. Biervliet.

- Ghijsen, Ha.C.M. (1998⁹): *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag.
- Santen, A; van (1984): *De morfologie van het Nederlands*. Dordrecht.
- Kiliaan, C. (1972): *Etymologicum Teutonicae linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum, praecipuas Teutonicae linguae dictiones et phrases Latine interpretatas, & cum aliis nonnullis linguis, obiter collatas complectens*. Hakkert, Amsterdam
- Vries, M., Te Winkel L.A. e.a. (1882-1998): *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT). 's Gravenhage: Nijhoff.
- <http://people.zeelandnet.nl/fransdebie/groede05.htm>

Jos Swanenberg

D'R WIER VEUL EN GOEWD GE-ÈTE
 DE BRABANTSE MAALTIJD VAN SMÈRREGES VRUUG TOT
 SAOVES LAOT

1. Inleiding

“*D'r wier veul en goewd ge-ète*”, zo begint het hoofdstuk over eten in het boek *Miet* van de schrijver Willem Iven, die opgrocide tussen Helmond en Bakel. “*Vur dien tijd dan*”, vervolgt hij, “*En dik ok*”. Niet drie keer per dag werd de tafel gedekt, maar er werd wel zes keer samen gegeten en dat gebeurde altijd volgens een vaste dagindeling.

Aan de hand van deze prachtige beschrijving van het boerenleven in het Brabant van de jaren 40 wordt in deze bijdrage een kijkje in de toenmalige keuken genomen. Daarvoor wordt hier de eerste uitgave van *Miet* uit 1978 gebruikt, waarin Iven zijn dialect heel nauwkeurig schrijft om de klank zo secuur mogelijk te benaderen. In 1980 komt het boek opnieuw uit als *Miet. Andermaal verteld*, herschreven in een “Algemeen Beschaafd Brabants (zoveul as)”. Hoewel het verhaal van Iven het prima doet zonder dit verkavelingsdialect, is de tweede uitgave misschien wel iets toegankelijker voor een breed publiek en in ieder geval is zij inhoudelijk uitgebreid en daarom ook gebruikt in deze bijdrage.

2. De ochtend, smèrreges

Men begon 's ochtends de dag niet met een ontbijtje en een krantje. Het melken en in de winterdag het eerste voederen en *de groep oitsgieje* ‘de mestgoot schoonvegen’ deed men op de nuchtere maag. Daarna stond de koffie *verg* ‘gereed’ en was er uitgebakken spek om te soppen. Er stond kaas, boter, stroop en jam op tafel, maar ook geroekte ham en worst. Verder waren er eigen gebakken *witte mik* en *zroggenbrowd*. Over het

wittebrood werd een kruis gezet met het broodmes en dan werd dat brood om en om gedraaid om er voortdurend sneetjes af te snijden. Op die manier zou men de duivel kunnen uitdrijven.

Iven spreekt dus over *mik* en *browd* als hij wittebrood en roggebrood bedoelt. Wittebrood is tarwe- of roggebrood waaruit alle zemelen verwijderd zijn. In de aflevering over eten en drinken van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD: Blomme 2004) blijkt *mik* de algemene naam voor wittebrood in Noord-Brabant (en het wordt ook algemeen gebruikt voor krentenbrood in de samenstelling *krentemik*). Over het algemeen beschouwt men *mik* als verwant aan het Franse *miche* ‘brood’. Denkelijk werd *mik*, in het Middelnederlands al *micke*, uit het Middellatijnse *mica* ‘broodje’, dat weer voortkomt uit Latijns *mica* ‘kruiemcltje’, overgenomen. Wittebrood wordt van oudsher beschouwd als een luxeproduct en wellicht is dat een reden geweest om een nieuwe, Romaanse term te gebruiken voor dit begrip. Bruin tarwebrood noemt men in Noord-Brabant meestal *tarwebrood*, maar daarnaast komen ook *mik* en *krop(brood)* voor; dit laatste vooral als naam voor brood dat van ongezeefd tarwemeel werd gebakken. Het WNT meldt dat *krop* een naam voor ongebuild tarwemeel is, en vervolgens ook voor brood dat van zulk meel gebakken werd. Het WNT legt een verband met *krap*, *krab(be)* dat in de meervoudsvorm *krabben* o.m. “graankorrels die in het kaf blijven steken” kan betekenen.

De *mik* in *Miet* is waarschijnlijk van roggemeel gemaakt, want tarwe werd toen nog niet verbouwd, zo laat Willem Iven bij navraag weten. Het meel voor *mik* werd met fijnere steen gemalen en goed gezeefd, maar ook de grotere hoeveelheid gist en de langere duur van het rijzen was van belang, want in roggebrood ging vrijwel geen gist.

Roggebrood wordt in het Peellandse dialect van Iven uitgesproken als *zroggenbrowd* met een suizende of sibilantische *r* (dat is een *r* die tegelijk *z*-achtig of *s*-achtig klinkt, omdat de afstand tussen de tanden zo klein is, dat er naast het ratelen van de tong ook een suizend dentaal geluid is te horen; de lettercombinatie *zr* wil dus niet suggereren dat er een *z* voor de *r* klinkt maar dat de suizende klank tegelijk met de ratelende klank is te horen). Vanaf de jaren 1890 is het tarwebrood alsmaar populairder geworden en werd roggebrood gedegradeerd tot brood voor de armen. Toch krijgt roggebrood in de oostelijke helft van Noord-Brabant nog

vaak het hyperoniem (de overkoepelende term) *brood* als naam, waarbij *mik* dan tarwebrood (bruin en wit) aanduidt. *Gèfmien mar brood op mik*, hoorde ik dan ook eens zeggen in het Langenbooms (Land van Cuijk) ‘geef mij maar een plakje roggebrood op een snee wittebrood’.

Hoewel ik zojuist de tegenstelling *mik-brood* baseerde op de graansoort, zegt men in Halsteren, Wouw en Nieuwkuijk *roggemik* tegen roggebrood en kan *mik* de status van hyperoniem van brood overnemen. Verder wordt naast roggebrood ook een *rogge*, *rogje* of *roggetje* gezegd, in Midden- en West-Noord-Brabant. Dan is de benaming van het graan metonymisch overgedragen op het brood. Ten slotte werd voor Hilvarenbeek en Mierlo nog *paardenbrood* genoteerd. Die term is heel gebruikelijk in de Brabantse dialecten in België en geeft waarschijnlijk aan dat roggebrood minderwaardig is. *Paarden-* kan immers een pejoratief betekenislement herbergen net als in plantnamen met *paarde-*. De valse en stinkende kamille worden bijvoorbeeld *paardekamille* genoemd ter onderscheiding van de tamme kamille, die meer waarde heeft in de volksgeneeskunde (Brok 1991: 165 en 186-187).

3. Koffie, smèrreges en taafteres

“*Smèrreges en ok taafteres waor 't aalt nog efkes 'ne kijer koffie drinke en 'n sneej mik of piperkoewk vatte*”, later op de ochtend en ook in de namiddag werd er koffie gedronken met wittebrood en kruidkoek. Als het warm was dronk men ook thee met citroen of azijn erin.

Taafteres betekent dus in de namiddag. Het is een verbinding van het voorzetsel *te* en het bijwoord *achter* dat een uitgang heeft gekregen (*t'-achteren-s*). Daarbij is de *cht*-cluster in oostelijk Noord-Brabant nog in enkele verbindingen zoals in *taafteres* in zijn oude gedaante van *ft* bewaard gebleven (zie Weijnen 1937: 66-68). Een oude Oost-Noord-Brabantse term voor de maaltijd met koffie in de namiddag is *isper* (Blomme 2004), dat samenhangt met *vesper*, het voorlaatste van de daggetijden dat rond drie uur werd gezongen, maar vooral wordt *koffie drinken* gezegd voor het middagmaal van koffie met brood in de namiddag.

Het Brabantse *piperkoewk* is letterlijk vertaald ‘peperkoek’ en zo kan men het woord ook vaak horen gebruiken door Brabanders wanneer ze

Nederlands spreken. Van het woord *peperkoek* is men zich in Brabant vaak niet bewust dat men het niet overal ten noorden van de grote rivieren kent. Hoppenbrouwers (1996: 43) plaatst *peperkoek* in de categorie van verneemd Nederlands van Brabanders, net als *friet* (in tegenstelling tot *patat*), *weerborstel*, *buurten*, *gesneden* (voor ‘vleswaren’), *bliken* en *verschieten*. Daar kunnen wendingen zoals *hij heeft zijn boek niet bij, hij schaamt zijn eigen en zullen we aanrijden?* ‘vertrekken’ nog aan toegevoegd worden.

4. Warm eten, mî de middeg

Rond het middaguur werden er aardappels, *erpel*, *mist gekokt*, opgediend. Dikwijls was er ook soep, dikke boonsoep, kippensoep, erwtensoep of fijne groentesoep met vermicelli en gehaktballetjes. Bij de aardappels werd er altijd een of ander soort van *vlizzerèj* opgediend en een of twee soorten groenten.

Afleidingen op *-erij* zijn heel gewoon in de Oost-Brabantse dialecten. Vaak betreft het verzameltermen, zoals *bosserij* ‘bossen’, *vogelderij* ‘gevogelte’ en *blinkenderij* ‘alles wat aan een fiets blinkt’, en daar moet *vlizzerèj*, *vlezerij*, ook onder geschaard worden.

Het hing van de tijd van het jaar af welke groenten er op tafel kwamen: *slaoj mî sjlotte en spierkes*, sla met sjalotjes en sprietjes,¹ of spinazie of postelein met een paar gekookte eitjes. In de zomerdag en in de herfst waren er allerlei soorten kool, grote groene savooien, spitskolen, *putjeskulkes* of *zrowwiej kolle*. Die rode kolen (*zrowwiej* heeft weer de suizende *r*) gingen vergezeld van appels, enkele laurierblaren, kruidnagels en *ene sloems* azijn. In de winterdag was er *boeremoews* ‘boerenkool’ en spruitjes.

Van de boerenkool, de andijvie, de *zoerkolle* ‘zuurkool’ en de rode wortelen werd stamp, *ptazzie*, gemaakt. Bloemkool had men daar toen niet, maar wel *knoldraope*, waar men in de herfst hele ketels van kookte. De dialectwoorden voor oranjeroode wortelen of peentjes vormen een traditioneel voorbeeld van de lexicale verschillen tussen oostelijk en westelijk Noord-Brabant: West-Brabanders noemen ze *peekes* en Oost-Brabanders spreken van *wörtelkes*. *Ptazzie* ‘stamppot’ is het Franse leenwoord *potage*, dat nu ‘soep’ betekent maar oorspronkelijk ‘groente

bereid in een pot' betekend heeft. Het achtervoegsel *-azzie*, wordt naar analogie van *ptazzie* en misschien ook *boskazzie* ('geboomte', van Oudfrans *boscage*) tevens geplaatst achter inheemse bijvoeglijke naamwoorden en zelfstandige naamwoorden: *rewazzie* of *rouwazzie* 'warboel, onkruid', *klènnazzie* 'klein-age, kinderschaar' en *klirrazzie* 'kleeer-age, kleding'. *Riskòssie* 'risico' is eveneens naar analogie van *ptazzie* totstandgekomen.

Zuurkool maakte men zelf. Grote witte kolen, van die *zwaor bollekerds*, werden met een snijplank kort gemaakt. *Sniesperkes* van witte kool sneeuwden in een mand. Die gingen vervolgens in een pot, met zout en kruiden, de kelder in en op *ieleke pot* kwam een sterk schoongewassen etensbord met daarop een blinkende witte kei. Witte kool is de kool die ook wel, vooral in het Land van Cuijk, *kappes* wordt genoemd. *Kappes* is de regionale uitspraakvariant van *kabuis*. Dat woord is ontleend aan het Franse *cabus* 'sluitkool', dat afstamt van Latijns *caput* 'hoofd', met de ronde vorm als benoemingsmotief.²

Verder waren er nog allerlei soorten bonen, *krowte* ('rode bietjes'; overal in Noord-Brabant *kroot* genoemd, naar het Franse *carotte* 'wortel'), *gebakke jung* 'uien' en prei. *Seldrie* en *pittersillie* deed men door de andere groenten of in de soep.

Onder die verschillende soorten bonen bevonden zich denkkelijk ook de peulerwtjes, die in de Oost-Brabantse dialecten *hauwkes* genoemd worden, de prinsessenbonen, die in Brabant *sperziebonen*, *boterbonden* of *breekbonen* heten en natuurlijk de *tuinbonen*, de *labbonen*, *flodderbonen*, *moffelbonen* of *boeretenen* (zie Blomme 2004).

De hierboven genoemde *gebakke jung* is een velarisering van *gebakke juin*, waarbij *juin* in dit geval als collectivum voor uien wordt gebruikt. De ui wordt overal in Noord-Brabant *juin* genoemd, behalve in het Land van Cuijk waar men van *look* spreekt. Velarisering is de uitspraak van *n* of *nd* als *ng*, bijvoorbeeld *leng*e 'linde', *wing* 'wijn' en *ving*e 'vinden'. Velarisering is in Noord-Brabant beperkt tot een klein Centraal-Meierijs gebied (de driehoek Nuenen-Erp-Milheeze) en alleen woorden met een klinker die uit West-Germaanse *i* of *û* voortkomt staan er die velarisering toe. Enkele oude bronnen (m.n. Brabantijs 1882 voor Zeeland, de enquête Willems 1886 voor Wanroij, de enquête Schrijnen, Van Ginneken en Verbeeten 1914 voor Mill) en hedendaagse relicten (zoals Rosmalens

verningt, letterlijk ‘venijn’ in de betekenis van ‘bladluizen’) wijzen op een groter verspreidingsgebied zoals dat ook het geval is bij de suizende *r*. De suizende *r* wordt door Weijnen (1937: 56) in een klein Centraal-Meierijs gebied geplaatst, maar relicten zoals *durske* ‘deertje, meisje’ komen ook daarbuiten voor.

Venkel wordt in het verhaal van Iven niet genoemd. Naast *venkel*, *fenkel* heeft Blomme (2004) *foel(i)e* genoteerd, verspreid in Noord-Brabant, en ze beschouwt dat als verwant aan het Franse woord voor venkel, *fenouil*. Ook de raapstelen ontbreken in dit hoofdstuk uit *Miet*; dat zijn de malse blaadjes en bladstelen van het witte meiraapje (het Oost-Brabantse *knölleke* en het West-Brabantse *tolleke*) die in Noord-Brabant als *keeltjes* of *kelen* bekend staan. Mogelijk is *kelen* verwant aan *kool* met als gemeenschappelijke voorouder Latijns *caulis* dat behalve ‘kool’ ook ‘stengel’ betekent (Hoeufft (1836: 286) noemt in dit verband Oud-Saksisch *kele* ‘stengel van een plant’).

5. In de keuken, de geut

In deze paragraaf kijken we even in een ander hoofdstuk in het boek van Iven, *hois*, waarin het boerenwoonhuis en dus ook de inrichting van de keuken wordt beschreven. *An d'n aandre kaant van dè gengerske dor hadde de geut*, aan de andere zijde van het gangetje waarmee men het huis binnenkwam bevond zich de keuken (het gangetje was later gemetseld; eerst kwam men via de voordeur direct het woonvertrek, *d'n herd*, binnen, maar dat was *sgaojluk mi de wermt*, dat ging ten koste van de warmte). *Dor troojde ge 'nen treej ligger in*, je moest een afstapje af om in de keuken te komen. In de keuken werd het eten schoongemaakt en werd afgewassen. *Geut* is eigenlijk de naam van de spockkeuken of bijkeuken, maar het toenmalige boerenwoonhuis had vaak nog geen woonkeuken.³ *Geut* is als keukennaam metonymisch overgedragen van de afvoer, de goot, van het vuile waswater (Weijnen 2003: 122).

In deze keuken werd de weck gemaakt en werd de boter, hoofdkaas, zuurkool, jam (van *vlierbizzeme*, vlierbessen) en vlaai (met *kroenzle* ‘kruisbessen’) bereid. In de oorlog en vlak daarna maakte men daar ook lekkere *zaofte kès* ‘zachte kaas’ (met oude *-ft* zoals in *taafteres* hierboven). Voorts werd ook het geslachte varken in de *geut* verwerkt.

In de *geut* had men een *gutstijn*, een gootsteen, bevestigd aan de pompsteen. In oostelijk Noord-Brabant wordt in samenstellingen het eerste lid verkort, dus *geut* wordt verkort tot *gut*, vgl. *spoor-spórbaon* ‘spoorbaan, treinrails’, *spaore-spòrpot* ‘spaarpot’. Een gootsteen is eigenlijk de stenen bak onder de pomp, maar in de keuken die Iven beschrijft, bevindt de pomp zich op de voorstal en wordt de term *gootsteen* gebruikt voor het aanrecht, de stenen werkbank in de keuken. De pompsteen is dan waarschijnlijk een stenen bak onder de werkbank, die afvalwater opvangt.⁴ Weijnen en Van Bakel (1967: 67) bevestigen dat de stenen werkbank en de stenen waterbak inderdaad niet duidelijk worden onderscheiden in de Brabantse dialectbenamingen. In westelijk Noord-Brabant zijn de *rech(t)bank* en de *moosbank* heteroniemen van de Oost-Brabantse *gutstijn*. *Moos* is net als *geut* metonymisch in gebruik voor de spoelkeuken, want het betekent van oorsprong ‘slijk, vuil water’ en die betekenis heeft zich via ‘de afvoer van het vuile waswater’ in *moosbank* ontwikkeld tot ‘plaats waar wordt (af)gewassen’. In *rech(t)bank* en ook in *aanrecht* zit de stam van het werkwoord *aanrechten*, *aanrichten* dat ‘een maaltijd bereiden en opdienen’ betekent.

Het aanrecht is *zulteren*, ‘gemaakt van *zult*’, waarmee wordt bedoeld dat het materiaal, terrazzo, lijkt op de vleesbereiding *zult*, dat is hoofdkaas. Het woord *zult* is verwant aan *zout* en *zilt*, omdat de vleesbereiding ooit in zout water werd geconserveerd. In het westen van Noord-Brabant noemt men hoofdkaas (*h*)*aksel*. Het woord *zulteren* is gevormd naar het voorbeeld van de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden die met het achtervoegsel *-eren* gevormd worden: *glaozeren*, *houteren*, *steeneren*, *plankeren* (‘gemaakt van glas, hout, steen’; een *plankeren* zondag is Peellands voor een bepaald soort kerkelijke feestdag, Coupé 2004: 208 en 212). Volgens het WNT en De Bont (1962: 397) werden *glaozeren* en *houteren* van de oude meervoudsvormen op *-er* afgeleid; het Middelnederlands heeft *glaser* (glazen) en Oost-Brabants heeft nu nog *houter* (stukken hout). De meervoudsvormen *steener* en *planker* komen niet voor (het meervoud van *steen* is hier ongewijzigd *steen* en van *plank* is het *planke*) en *steeneren* en *plankeren* zouden dus naar analogie van de andere twee gevormd moeten zijn.⁵ Op die manier zal ook *zulteren* tot stand zijn gekomen.

In de muur van de keuken was een gat vlak boven de vloer, waar het *sgrobwatter* door naar buiten kon. Dat was het *gutgat*. Dat gat kwam buiten op de *zoei* uit. Boven het *gutgat* zat de afvoer van de pompsteen,

een stuk loden pijp, die ook uitkwam op de *zoei*. De goot voor het afvalwater heet dus niet *geut* of *moos*, welke termen metonymisch op de keuken zijn overgegaan, maar *zoei*. In de Oost-Brabantse dialecten komt dit woord vooral voor als naam van de mestgoot in de stal, naast het over heel Noord-Brabant verspreide *groep*.

Weijnen (2003) legt voor *groep* een verband met *grep*, *greb* ‘greppel’ (met dezelfde stam als *graven*) en denkt bij *zoei* aan verwantschap met *zieden* ‘koken’ (via Middelnederlands *sode* ‘poel’, wegens de borrelende gassen in een mestpoel), maar bij beide woorden kan dan een afwijkende, moeilijk te verklaren klinker *oe* geconstateerd worden.

6. De avond, saoves

’s Avonds na het melken werd er nog een keer koffie gedronken met brood. Daarbij werden vaak opgebakken aardappels gegeten. In het Peellandse dialect zijn aardappels *erpel*. De meervoudsvorm is identiek aan het enkelvoud. Het woord is een verholen samenstelling, *erpel* is verkort uit *ээр(d)appel*. *Erpel*, of met *r*-deletie *ээрpel*, is de algemene term in Noord-Brabant, maar in het noordoosten komt ook elper, resultaat van metathesis, voor (vgl. *ervel* - *elver* ‘armvol’, *perkel* - *pelker* ‘sluitboom van de staldeur’ en *wervel* - *welver* ‘draaihoutje om een deur af te sluiten).

Het woord *patat*, van het Spaanse *patata*, is de gewone aardappelnaam in de Belgische provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant, maar werd toch opgegeven voor een vijftal Noord-Brabantse plaatsen (Dongen, Veghel, Liessel, Boxmeer en Vierlingsbeek; zie Blomme 2005). De bereiding van aardappels als *patates frites* wordt in Noord-Brabant niet zoals in Noord-Nederland *patat* maar *friet* genoemd en hoort net als *peperkoek* in de categorie van vermeend Nederlands van Brabanders thuis, zoals hierboven al vermeld werd.

Ten zuiden en zuidoosten van Tilburg kent men de naam *petras* voor de aardappel. Hoppenbrouwers (1996: 265) verklaart dit woord als een ontlending aan het Franse *betterave*, *betrave* ‘biet’. Daarnaast komt in hetzelfde gebied in Reusel en Middelbeers (Van Gompel 2002: 124 resp. De Bont 1959: 489) het kindertaalwoord *trieskes* voor, dat een verkorting

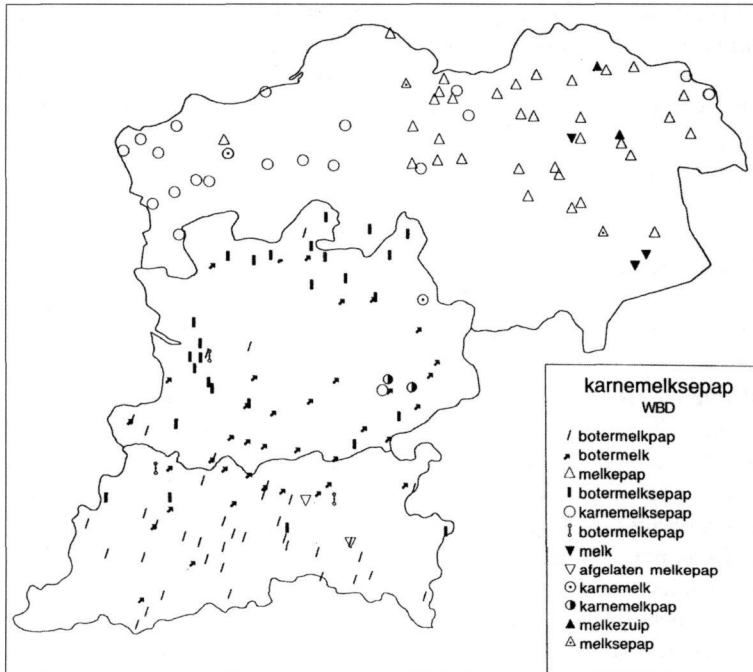

van *petras* met affectieve klinkerverandering is, zoals we ook in *kiendje* ‘kindje’, *klien* ‘klein’ en *ieneke* ‘handje’ terugvinden (Weijnen 1937: 29). Nog een Noord-Brabants dialectwoord voor aardappel is *pieper*. Dat woord heeft eigenlijk betrekking op iets dat klein in zijn soort is (vgl. *piepklein*), een kleine aardappel bijvoorbeeld, maar het is vervolgens de aardappel in het algemeen gaan aanduiden.⁶

7. Voor het slapen, te bed

Om een uur of negen at men ten slotte nog een bord koude pap of soms ook *wèrn mólkse pap mî strowp en browd* ‘warme karnemelkse pap met stroop en broodbrokken’. In Schaijk, Boekel en Gemert noemt men karnemelkse pap *mólkezuip* (Blomme 2004). Op de vleesloze vrijdag werd karnemelk in de vorm van saus bij stampotgerechten gegeten, meestal op smaak gebracht met gebakken uien. *Ptazzie mî mólkesaus, mólkenbriens* of *skreuwsaus* ‘huilsaus’ noemde men dat in de Meierij. *Mólk* is het Oost-Brabantse woord voor *karnemelk*, waar de West-Brabanders van *karnemelk* spreken of sporadisch van *botermelk*, dat in Antwerpen en Vlaams-Brabant de gewone term is. Gewone melk heet *melk* in West-Brabant maar wordt in het oosten met de meervoudsvorm *romme* benoemd. De *romme zen zoer*, zegt men dus als de melk zuur is geworden, of in de kindertaal ook de *rumkes*. *Goed roms zen* is niet alleen goed katholiek zijn, maar zegt men ook als grap tegen iemand die graag melk in zijn koffie drinkt. Room wordt in oost en west *zaon* genoemd, maar aan de noordrand van Noord-Brabant zegt men *vet*. Dit is een mooi voorbeeld van betekenisverschuiving. *Mólk* ging karnemelk betekenen toen “...in oostelijk Noord-Brabant de mens tot een sobere levenswijze vervallen [was], waarbij hij alleen karnemelk dronk” (Weijnen 1966: 137). Omdat karnemelk in het dagelijks gebruik gewoner was dan ‘zoete’ melk, die men immers verkopen moest, werd karnemelk datgene wat met *mólk* werd aangeduid. Vervolgens werd *romme* de naam van gewone melk, wat mogelijk was omdat room al *zaon* heette, dus daar kon geen verwarring door ontstaan.

Opmerkelijk is dat in het overgangsgebied tussen Oost- en West-Brabantse dialecten ten gevolge van terreinverlies van de term *romme*, *melk* en *mólk* tegenover elkaar zijn komen te staan. *Melk* betekent dan ‘melk’ en *mólk* ‘karnemelk’ (Weijnen 1937: 163 onder voetnoot 3). En (schrijft Iven) als ze de karnemelkse pap op hadden, dan ging *alleman te bed*.

Kaart 1: Karnemelksepap in de Brabantse dialecten

8. Tot slot

In deze bijdrage werd de onderverdeling van de dag met zes maaltijden uiteengezet, zoals beschreven door Willem Iven in zijn twee uitgaven van *Miet*. Maar ondertussen werden in deze bijdrage ook enkele voorbeelden van betekenisverschuiving en woordvorming voor het voetlicht gebracht. Woordvormingsprocessen die ten opzichte van het Standaardnederlands als typisch Brabants bestempeld kunnen worden, leiden tot vormen zoals *zulteren* ‘gemaakt van zult’, *vlizzerèj* ‘allerlei soorten vlees’ en *klirazzie* ‘kleding’.

Een mooi voorbeeld van betekenisverschuiving is het trio *mölk*, *romme*, *zaon* voor karnemelk, melk en room. *Brood* is in het Nederlands een echt hyperoniem, een overkoepelende term, maar in het Brabantse dialect

staat het niet boven maar naast *mik*. *Brood* zegt men tegen ongebuild brood en *mik* tegen gebuild brood. *Brood* kan daarnaast ook roggebrood aanduiden en *mik* het duurdere tarwebrood en dan vooral als wittebrood. In de samenstelling *roggemik* lijkt *mik* vervolgens zelfs de rol van het hyperoniem over te nemen. Romaanse leenwoorden zoals *mik* maken bij dergelijke semantische processen hun entree.⁷ *Petras* is waarschijnlijk ook een Romaans leenwoord; er was mogelijk behoefte aan een nieuwe term, omdat *erpel* 'aardappel' als naam zelf ook is overgenomen van een ander begrip. Toen de *Solanum tuberosum* uit Amerika naar Europa kwam, was de term *aardappel* al in gebruik voor andere planten zoals de alruinwortel. De term ging over op het nieuwe begrip, maar in sommige streken leende men liever een nieuw, Romaans woord: *petras* en in de Brabantse dialecten in België *patat*.

Ik sluit mijn bijdrage af met de slotzin van het hoofdstuk over eten in *Miet*: 'Nao d'n ète krig Foks aalt alle börde en alle pennekes um oit te lekke.'

NOTEN

---

1. Iven vertaalt dat woord niet, maar meldt bij navraag dat het *juinespierkes*, het jonge loof van de sjalotjes, betreft.
2. Ook in de bijdrage over Oost-Vlaanderen (blz. 293) komt deze etymologie aan bod.
3. In Helmond heette het kleine keukentje in arbeidershuisjes het *speentje*, waarbij de keukenbenaming van origine een voorraadkamertje of -kast aanduidt, de spinde.
4. In *Miet. Andermaal verteld* vermeldt Iven toch ook een pomp in de keuken, maar die heeft een eigen, zinken voorraadbak. Deze nieuwere pomp is van koper, de oude pomp op de voorstal is van gietijzer.
5. In het Duits kent men ook de meervouden *Gläser* en *Hölzer*, maar weer niet *Steiner*; desondanks komt ook in het Duits naast *gläsern* en *hölzern* een stoffelijk bijvoeglijk naamwoord *steinern*, ‘stenen, van steen’ voor.
6. De aardappel is een populair onderwerp in dit boek. Voor de aardappelkaart van Grootaers verwijzen we naar het artikel van Reinhild Vandekerckhove over West-Vlaanderen (blz. 306).
7. Soortgelijke processen van verschuiving in de rollen van hyperoniem en hyponiëm worden verder beschreven in Swanenberg 2000, waar vogelnamen onderwerp van studie waren.

BIBLIOGRAFIE

- Blomme, I. (2004): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III, afl. 2.3 Eten en drinken*. Groningen: Gopher.
- Bont, A.P. de (1958): *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse taal*. Deel II Vocabularium. Assen: Van Gorcum.
- Bont, A.P. de (1962): *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse taal, dl. I Klank- en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden*. Assen: Van Gorcum.
- Brabantius (H. van den Brand) (1882): *Proeve eener grammatica der taal van Oostelijk Noord-Brabant, en Woordenlijst der Noord-Brabantsche Volkstaal*. In *Onze Volkstaal* 1.
- Brok, H. (1991): *Enkele bloemnamen in de Nederlandse dialecten. Etnobotanische nomenclatuur in het Nederlandse taalgebied*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Coupé, G. (2004): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III, afl. 3.3 Kerk en geloof*. Assen: Van Gorcum.
- Gompel, W. van (2002): *Reusels woordenboek. Deel 1 De mens*. Heemkunde Werkgroep Reusel.
- Hoeufft, J.H. (1836): *Proeve van Bredaasch Taal-eigen, of lijst van eenige in de stad en den lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen*. Breda: F.P. Sterk.
- Hoppenbrouwers, C. (1996): *De taal van Kempenland, van ààwbätte tot zwiemele*. Eindhoven: Kempen.
- Iven, W. (1978): *Miet. Herinneringen aan 'n stukske Brabant in het dialekt van de brabantse peel*. 's-Hertogenbosch: Distel.
- Iven, W. (1980): *Miet. Andermaal verteld*. Vught: Distel.
- Swanenberg, J. (2000): *Lexicale variatie cognitief-semantisch benaderd. Over het benoemen van vogels in Zuid-Nederlandse dialecten*. Dissertatie KU Nijmegen.
- Weijnen, A.A. (1937): *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant*. Fijnaart.
- Weijnen, A.A. (1966): *Nederlandse dialectkunde* (2). Assen: Van Gorcum.
- Weijnen, A.A. (2003): *Etymologisch dialectwoordenboek* (2). Den Haag: Sdu.
- Weijnen, A.A. en J. van Bakel (1967): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel I, afl. 1 Behuizing en landerijen*. Assen: Van Gorcum.

Ton van de Wijngaard

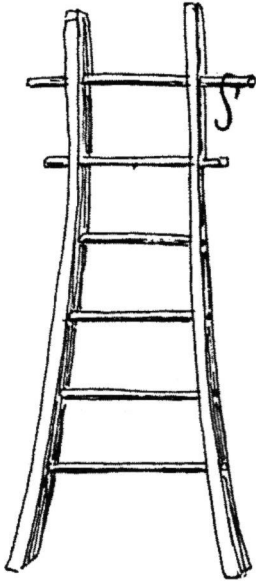
'N LIMBURGSE KERMENAAIVIZIET:

VAN HUIDVLEISJ, PESJTOERSJTUKKER EN WAGGELEMANNES

Tegenwoordig is het heel gewoon om voor vlees en vleeswaren naar de slager te gaan of de slagerij-afdeling van de supermarkt op te zoeken. Dat was vroeger wel anders, want toen werd er doorgaans geslacht op het eigen erf, door de slager uit het dorp (in het Limburgs de *s(j)lechter*)¹ of door een 'loonslager'. Dat laatste was een slager die in feite seizoenswerk verrichtte, want het slachten gebeurde meestal op een vaste tijd in het jaar, doorgaans in november.

In Weert en omgeving bijvoorbeeld was de loonslager buiten het seizoen daarom ook vaak als dakwerker actief: hij vervaardigde riet- en strodaken en voerde daar ook reparaties aan uit. Het 'slachtoffer' bij zo'n huisslacht was meestal een varken dat door de eigenaar zelf vetgemest was. De huisslacht kwam uiteraard vooral voor op boerderijen, maar het was ook helemaal niet ongebruikelijk dat een arbeider in het schuurtje achter het huis een varken hield.

In Limburg begon het gebruik om thuis te slachten eind jaren zestig steeds meer te verdwijnen, tenminste zo is te lezen in een artikel uit het inmiddels ook al verdwenen *Dagblad voor Noord-Limburg* van 10 februari 1973. Daarin wordt beschreven hoe slager Wiel van Helden in het Noord-Limburgse Horst nog zo'n huisslachting uitvoerde. 'Vroeger slachtte ik gemiddeld driehonderd varkens per winter bij de mensen thuis. Ik geloof niet dat ik nu nog aan de vijftig kom', aldus de slager in het bewuste artikel. Nadat het varken gedood was en van zijn haren ontdaan, werd het op een speciaal soort ladder gebonden, die in de dialecten van Weert en omgeving 't *verkesleierke* 'varkensladdertje' werd genoemd. Meer naar het midden en zuiden van de provincie Limburg sprak men hierbij

't Hangkholt

eerder van 't *krómphout*, meer noordelijk, bijvoorbeeld in plaatsen als Gennep, Bergen en Venlo vooral van 't *hangkholt* 'hanghout'. De ladder had aan de bovenzijde een enigszins uitstekende sport waaraan het varken kon worden vastgebonden. Als dat was gebeurd, konden ook de ingewanden van het varken verwijderd worden.

Als de slacht ten einde was, kreeg de slager een borrel die in Horst, Venlo en Tegelen onder de naam 't *blooddröpke* 'bloeddrupje' bekend stond. Ook werd er doorgaans een klein feestje gevierd, het zogenaamde varkensfeest of (in Belgisch-Limburg) de varkenskermis, waarbij familie, burens en bekenden een borrel kwamen drinken en waarbij men zich vaak ook tegoed kon doen aan producten die van het geslachte varken vervaardigd waren.

In Tungelroy werd dit feest *verkesfieëst* genoemd en in Roermond *sjlachfieës*, terwijl men in het Noord-Limburgse Meerlo-Wanssum en in Oirlo (bij Venray) van een *kermenaaviziet* 'karbonadevisite' sprak. Volgens een medewerker van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) uit Oirlo werd korte tijd na de *kermenaaviziet* het *kermenaafieëst* gehouden. Dat was voor de familie van buiten het dorp. Die kwam al voor de middag en werd dan op boterhammen onthaald. Tegen twee uur kwam het warme eten op tafel en 's avonds, voor de familie naar huis ging, was er nog een koffietafel.

Een goed stuk van het geslachte varken werd naar de pastoor van het dorp gebracht en soms ook naar de hoofdmeester van de school. In veel plaatsen in Limburg noemde men dit de *proef* of *proof*, in Weert en omgeving de *verkesproof*. In het Zuid-Limburgse Eijsden werd ook wel van 't *pesjtoers-*

sjtuk gesproken en in Geulle van het *domineesstuk*. Bij een huisslaching werd zoveel mogelijk van het varken gebruikt. Zo werden de haren met behulp van een schrabber verwijderd en daar werden later dan bezems, borstels en viltten hoeden van gemaakt. In het dialectwoordenboek van Tungelroy lezen we dat de botten de basis vormden voor knopen of voor beendermeel en dat de gehele uitgesneden roede of zaadstreng van een mannetjesvarken nog kon worden gebruikt om er de zaag mee in te vetten. De blaas werd gedroogd en diende dan als tabakszak of geldzak. Soms werd hij ook gebruikt bij het carnaval om er een *foekespot* of rommelpot van te maken. De schoongemaakte darmen vormden later het omhulsel voor de worst.

Het varken leverde ook een grote hoeveelheid vlees op. In het al eerder genoemde krantenartikel had de boerin het over “wel twintig tot dertig meter worst (...), ’n batterij schenken ‘ham’ aan de rookzolder en ’n kuip vol overig vlees en spek, al dan niet onder de bekende laag pekelsout”. Ook de medewerker van het WLD uit Oirlo somde in de vragenlijst in zijn eigen dialect een groot scala van producten op: *brei* ‘balkenbrij’, *kermenaai* ‘karbonade’, *dreuëgworst*, *braodworst*, *laeverworst*, *spek*, *parsvleis* ‘hoofdkaas’, *koie* ‘kaantjes’, *vlieze* ‘vet’, *muuskes* ‘varkenshaasjes’ en *vaerkespuuëjtjes*. Op een aantal van die producten en hun Limburgse benamingen gaan we hier wat verder in.

1. Kaantjes

Wanneer het varken was geslacht en op het *hangkholt* was gehangen, werden de ingewanden en organen verwijderd. Ook konden dan de vetlagen tegen de achterzijde van de buik uit het varken gesneden worden. Dit zogenaamde bladvet werd in het Limburgs meestal met het woord *vaer* of *vaerevèt* aangeduid. In de dialecten van het noordelijk deel van de provincie werd het ook wel *reuzel* genoemd. Deze platen vet werden gedroogd, vervolgens in vierkante stukjes gesneden en daarna verhit. Door de verhitting werd het vet vloeibaar en dan konden de kaantjes, stukjes vetweefsel, eruit verwijderd worden. Het gestolde vet werd gebruikt als broodsmersel en als braadvet.

De uitgebraden stukjes vetweefsel werden vooral gebruikt om er saus van te maken. Ook werden ze wel door de (erwten)soep of andere gerech-

ten gedaan en in verschillende plaatsen, onder meer in Tegelen, waren ze eveneens bekend als smeersel voor op de boterham.

In de Limburgse dialecten worden de kaantjes met diverse woorden aangeduid, die tot drie grondvormen bijeengevoegd kunnen worden. De eerste vorm, *kaaien* of *kaaitjes*, vinden we in de dialecten van de beide Limburgen terug. In Nederlands-Limburg worden deze vormen, meestal uitgesproken als *kaolie* of *käöikes*, gebruikt in de dialecten in het noorden van de provincie. De grens loopt in het zuiden ongeveer op hoogte van een lijn Weert - Venlo. Ten oosten van de landgrens loopt het verspreidingsgebied door in het Rijnland. Het woord is daar bekend in de dialecten van het zogenaamde Kleverlands: het gebied ten noorden van Krefeld dat in het noorden en oosten wordt begrensd door de Rijn en in het westen door de Nederlandse grens. In deze streek is het Nederlands nog lang de voertaal geweest en in de woordenschat van de dialecten uit dat gebied vinden we dan ook veel vormen die ook aan de Nederlandse kant van de grens voorkomen. In Belgisch-Limburg treffen we het woord *kaaien* aan in het noorden van de provincie en in het zuidwesten, in een gebied met als centraal punt de stad Sint-Truiden. Het woord gaat terug op een Middelnederlands *cāde* en Middelnederduits *kāde*, die beide al dezelfde betekenis hadden. Die *-d-* tussen de twee klinkers viel vervolgens weg of werd vervangen door een *-j-*klank, zodat meervoudsvormen van het type *kaaien*, *kaën* of *kaan* konden ontstaan. Die laatste vorm werd vervolgens als enkelvoud beschouwd, en leverde vervolgens weer een nieuwe meervoudsvorm op die ook in het Algemeen Nederlands een plaatsje heeft gevonden: *kanen*. Hetzelfde verschijnsel trad bijvoorbeeld ook op bij het woord *schoen*. Dat woord luidde in het Middelnederlands *schoe* en in het meervoud *schoen*. Ook daar werd na verloop van tijd de tweede vorm als enkelvoud beschouwd en ontstond er een nieuwe meervoudsvorm: *schoenen*. In de verkleinvorm van het woord *kaai* treedt in de dialecten van het Limburgs klinkerverandering (umlaut) op en dat levert bij *kaai* de al eerder genoemde vorm *käöikes* op die we dan ook in veel plaatsen in de beide provincies terugvinden.

Het tweede woord dat in de Limburgse dialecten wordt gebruikt voor kaantjes, *krappen* of *krabben* en de daarbij behorende verkleinvormen *krepkes* of *krebbekes*, komt in het midden en zuiden van de provincie Nederlands-Limburg voor. In Belgisch-Limburg is het in de dialecten

in het midden en zuidoosten van de provincie bekend. In het Maasland van de Belgische provincie komen daarnaast ook de afgeleide vormen *krappele* en *kreppelke(n)s* voor. Dat zijn de verkleinvormen van het grondwoord *krap* met een uitgang *-el*. Ook in het Nederlands kennen we daar voorbeelden van, denk maar aan *kruimel* (bij *kruim*) of *stippel* (bij *stip*). De Limburgse dialecten hebben nog meer van die vormen zoals *treugel* 'kleine trog, bak' of *bössel* 'bosje, handvol (groente e.d.)'. In de dialecten in het zuidoosten van Nederlands-Limburg en in de Voerstreek wordt het meervoud van het woord *krappe* – Limburgs *krepeke* – op een andere manier dan in het Standaardnederlands gevormd, namelijk door toevoeging van de meervoudsuitgang *-eren*. Daar spreekt men dus van *krepekeren* of *krepejere*.

Uit een dialectkaart die Grootaers en Pauwels in 1929 samenstelden, blijkt dat het *krappen*-gebied in het westen van de provincie Belgisch-Limburg steeds smaller wordt en dat het daar meer en meer wordt ingesloten door de twee al eerder genoemde *kaaien*-gebieden. In de buurt van Diest komen de grenslijnen tussen *kaaien* en *krappen* samen. Ook in de dialecten in de Belgische provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Oost-Vlaanderen is *kaaien* het meest gebruikte woord en pas in West-Vlaanderen wordt het weer afgelost door een nieuw woord: *krakelingen*. Aan de oostkant van Limburg loopt het *krappen*-gebied nog iets door in een klein deel van het Rijnland. De verspreiding wordt in het noorden begrensd door een lijn die onder Roermond in oostelijke richting naar Mönchengladbach loopt, daar afbuigt naar het zuiden en iets onder Jülich weer terug naar het westen draait. Grotere plaatsen in het gebied waar men *krappe*, *krabbe* of de verkleinvorm *kröpkes* gebruikt zijn bijvoorbeeld Erkelenz en Heinsberg.

Volgens Grootaers en Pauwels zijn de woorden *krappen* of *krabben* verwant met het Duitse woord *Krapfen*, dat met name in het zuiden van het Duitse taalgebied bekend is in de betekenis 'soort feestgebak dat vooral in de vastentijd werd gebakken'. Op basis van het Duitse woordenboek van Grimm voeren zij deze vorm via het Middelhoogduits *krapfe* en het Oudhoogduits *grapho* terug op een Middellatijns *craphus*, *crapus*. In de jongere Duitse etymologische woordenboeken gaat men echter van een Germaanse oorsprong uit: de naam van het gebak zou een metafoor zijn bij het woord *krapfen*, Oudhoogduits *krapfo*, Middelhoogduits *krap(f)e*, 'haak, gebogen klauw'.

Het kaartbeeld van het verspreidingsgebied van *krappen* of *krabben* in de Limburgse en Rijnlandse dialecten wijst erop dat wij hier met een relictheelgebied te maken hebben. Het woord wordt immers aan alle zijden door andere woorden ingesloten. In het westen en noorden zijn dat de woorden *kanen* en *kaaien*, in het oosten *Griebe(n)*. Dat laatste woord komt voor in de dialecten van een groot deel van het Rijnland. Het is bovendien ook het woord dat in het Hoogduits wordt gebruikt voor 'kaantjes' en tegelijkertijd het derde woord dat in de Limburgse dialecten in deze betekenis kon worden opgetekend. *Griebe(n)* vinden we terug in de dialecten van Kerkrade en omgeving en in een aantal plaatsen in het noorden van de provincie Luik: Gemmenich, Montzen, Welkenraedt en Baelen. Opvallend is dat in al deze dialecten – in tegenstelling tot de Hoogduitse vorm – sprake is van een vorm met *-v-* of *-f-*: *grievie* in het meervoud en *griefkes* of *jriefjere* als het meervoud van het verkleinwoord.

Ook in verschillende dialecten in het Rijnland vinden we deze opvallende, volgens Grootaers en Pauwels voor het Nederfrankisch gebruikelijke vormen terug, bijvoorbeeld als *jreve* of *jrevele* in Mönchengladbach, Jülich en Aken.

2. Ham

De vier poten van het geslachte varken leverden evenzoveel hammen op. Met het woord *ham* worden doorgaans de twee achterste poten van het varken aangeduid. Zij zijn van betere kwaliteit dan de twee voorste poten, de schouders. Na de slacht werden de hammen vaak te drogen gehangen in de schoorsteen. Om ze tegen vliegen en stof te beschermen, werden ze in een linnen zak gedaan die in het Noord-Limburgse Gennep en de plaatsen daaromheen als *scheenkezak* bekend stond.

Een achterpoot van een varken wordt in het noorden van Nederlands-Limburg dan ook een *schink* genoemd, terwijl men die in de dialecten in het zuiden van de provincie en in het zuidoosten van de Belgische provincie met het woord *sjink* of *sjenk* aanduidt. Het *sjink*-gebied loopt via het zuiden van Nederlands-Limburg door in het Rijnland. De dialecten in het noordoosten van de Belgische provincie en het midden van de Nederlandse gebruiken het woord *sjónk*. Het is een vorm die zich tot *schink/sjink* verhoudt zoals *dronk* tot *drink*, *bond* tot *bind*, etc. In de taalkunde spreekt men in een

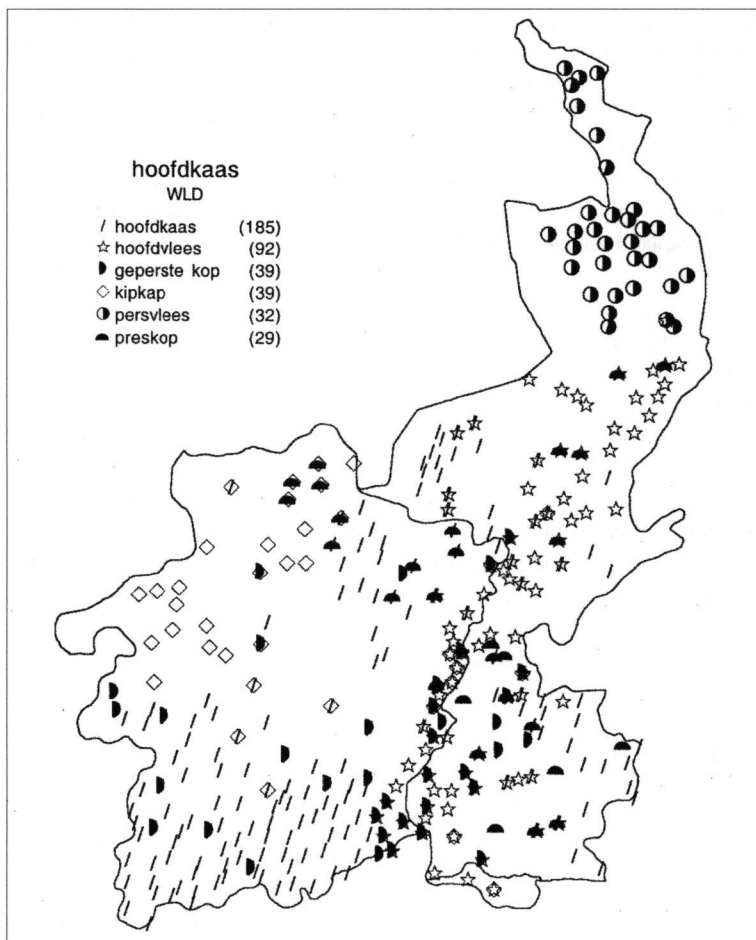
dergelijk geval van een zogenaamde ablauts-vorm. Grotere plaatsen waar we het woord *sjónk* aantreffen zijn bijvoorbeeld Bree en Roermond. De woorden *sjink* en *sjónk* zijn overigens ook de trefwoorden in een van de meest gebruikte sjibboletzinnnetjes om het Limburgs, en dan met name de *sj*-klank daarin, te karakteriseren: *sjoëën sjink*, *Sjang* ‘mooie ham, Jan’. *Schink* en *schonk* betekenden oorspronkelijk ‘dijbeen of bovenarmbeen van de mens of dier’ en kregen in de Limburgse, maar bijvoorbeeld ook in Overijsselse dialecten en in de Achterhoek de meer specifieke betekenis van ‘ham’.

De westelijke helft van Belgisch-Limburg kent een ander woord voor ham, namelijk *hesp*. Ook in het dialect van Weert en in de kleinere plaatsen in de omgeving daarvan is het woord bekend. Het grote *Woordenboek der Nederlandsche Taal* zegt van *hesp* dat het een ‘vooral in Zuid-Nederland zeer gewoon woord’ voor ‘ham’ is. *Hesp* kwam oorspronkelijk vooral in de Vlaams-Brabantse dialecten voor, maar heeft zich inmiddels over geheel Vlaanderen verspreid en verdringt daar steeds meer de andere benamingen voor ham. Volgens Goossens (1988:4) wordt het inmiddels door veel Vlamingen als Algemeen Nederlands beschouwd. De oorspronkelijke betekenis van *hesp* is overigens identiek met die van ham: ‘kromming, hoek’ vervolgens ‘buiging, bocht van het been’ en zo bij uitbreiding ‘achterbout’.

3. Hoofdkaas

Een van de andere producten die werd gemaakt wanneer er aan huis geslacht werd, was hoofdkaas. Hoofdkaas werd vervaardigd van fijn gemalen of -gehakt hoofd vlees dat gekookt en licht gekruid in vormen werd gegoten. Het werd in schijven gesneden en met toevoeging van mosterd of azijn bij het brood gegeten.

In tegenstelling tot het Standaardnederlands, kennen de Limburgse dialecten diverse benamingen om dit product aan te duiden. De belangrijkste zijn met behulp van symbolen ook in bijgevoegde kaart opgenomen.² Om de overzichtelijkheid van het kaartbeeld te behouden zijn daarbij verschillende uitspraakvarianten bijeen gevoegd tot een aantal Nederlandse of vernederlandste trefwoorden. Zo zijn de Limburgse benamingen *huidkie(ë)s* en *heudkie(ë)s* opgenomen onder het trefwoord ‘hoofdkaas’ en *huidvleis(j)* en *heudvleis(j)* onder ‘hoofd vlees’.

Kaart 1: De benamingen voor hoofdkaas in de Limburgse dialecten

Hoofdkaas wordt in het noordwesten van de provincie Belgisch-Limburg in plaatsen als Lommel, Overpelt, Peer en Heusden vooral aangeduid met de term *kipkap*. Dit woord is een afleiding van het werkwoord *kipkappen* 'klein- of fijnhakken'. Het werkwoord werd gevormd door herhaling van de eerste lettergreep (*kap*) waarbij de klinker *a* in *i* gewijzigd werd. Op deze wijze ontstond een zogenaamd frequentatief, een

werkwoord waarmee een zich herhalende handeling kan worden aangeduid. *Kipkap* is in Nederlands-Limburg nauwelijks bekend: het werd slechts twee keer opgetekend en wel in Beegden (in Midden-Limburg) en, heel opmerkelijk, in Heerlen. Het Heerlens woordenboek geeft het onder het trefwoord *kiepkap* ‘hoofdkaas, zult’.

De dialecten in het noorden van Nederlands-Limburg duiden hoofdkaas dan weer met een ander woord aan: *parsvleis* of *paarsvleis*. Het gebied waar dit woord wordt gebruikt loopt ongeveer tot iets boven Venlo. De meest zuidelijke plaatsen waar *parsvleis* nog werd opgetekend waren Grubbenvorst en Sevenum. De benaming *parsvleis* is een samenstelling waarvan we het eerste deel *pars-* terugvinden in het werkwoord *parse* dat in de dialecten van dit gebied het gebruikelijke woord voor ‘persen’ is. Hetzelfde naamgevingsmotief treffen we overigens ook aan in de term *preskop* die verspreid in de beide provincies (bijvoorbeeld in Sittard, Broeksittard en Grevenbicht) voor ‘hoofdkaas’ werd opgegeven.

Een benaming die in de beide Limburgen een grote verspreiding kent is het woord hoofdkaas, uiteraard weer met diverse uitspraakvarianten in de verschillende dialecten. In Belgisch-Limburg is *heudkees* in bijna heel Haspengouw en het zuiden en oosten van de Kempen het algemene woord en in Nederlands-Limburg wordt *huidkie(ë)s*, *heudkie(ë)s* vooral in Midden-Limburg en in het oostelijke deel van Zuid-Limburg gebruikt. In het Rijnland vinden we het woord maar in een klein gebied terug. Het *Rheinisches Wörterbuch* geeft vermeldingen uit de volgende plaatsen: Monschau, Aken, Jülich, Düren, Bergheim, Erkelenz, Heinsberg en Würselen en in de vorm *hutkies* ook in Eupen. Het gebied sluit dus mooi aan bij het Limburgse *hoofdkaas*-gebied.

Een aantal dialecten van gemeentes aan de oostelijke kant van de provincie waaronder Kerkrade, Wittem en Epen kennen een variant van *huidkieës* en wel *huierkieës*. Deze vorm vinden we behalve in de hier genoemde dialecten, in Limburg verder nergens terug. *Huier* is volgens het Akens woordenboek het meervoud van *huid*, ‘hoofd’. Het Kerkraads dialectwoordenboek, *d'r Kirchröadsjer Dieksiejoneer*, geeft naast deze vorm ook *heut*, beide in de betekenis ‘hoofd’. Men gaat ervan uit dat *huid* of *heud* vroeger in het Limburgs de algemene benaming voor ‘hoofd’ moet zijn geweest en dat die pas later werd vervangen door het nu meestal gebruikte ‘kop’.

Het Belgische en het Nederlandse *hoofdkaas*-gebied worden gescheiden door een wigvormig gebied dat voor een groot deel parallel aan beide zijden van de Maas verloopt en waarin dialectwoorden worden gebruikt die onder een Nederlandse noemer *hoofd vlees* kunnen worden samengevat. De Limburgse dialecten vertonen uiteraard ook hier weer een aantal uitspraakvarianten zoals *huid vleis* (bijvoorbeeld in Roermond, Echt), *uid vleis* (in Stokkem) en *huid fleisj* (in Valkenburg). De benaming *huid vleis* treffen we aan in een strook aan beide zijden van de Maas. In Belgisch-Limburg betreft het een gebied dat zich van het noorden van de provincie tot aan de taalgrens in het zuiden langs de rivier uitstrekt. In Nederlands-Limburg grenst het in het noorden aan het *parsvleis*-gebied en loopt het via de Maas in de richting van de Voerstreek en de taalgrens. In het Rijnland is het woord nauwelijks bekend: het *Rheinisches Wörterbuch* geeft slechts één vermelding *huitfleisch* voor de plaats Heinsberg-Millen in de betekenis 'Leberwurstteig, zu Kuchen geformt (mit Fleischstückchen vom Kopfe des Schweins)'. Bij het woord *huid vleis* betreft het een samenstelling waarbij het eerste deel van het woord *huid*- 'hoofd' een specificatie van het geheel geeft: 'vlees van de kop van het beest gemaakt'.

In het zuiden van Nederlands-Limburg ten slotte werd voor 'hoofdkaas' verder nog sporadisch het woord *flöbbes* genoteerd. De vorm *flöbbes* komt voor in de dialecten van Heerlen en Kerkrade, een variant *löbbes* werd voor Klimmen opgegeven. Het Akens dialect kent het woord *flöbbes* ook. In het *Rheinisches Wörterbuch* vinden we het terug onder het trefwoord *flöppen* dat onder meer 'licht met de vlakke hand slaan, in het bijzonder tegen loshangende kleren zodat zij flapperen' betekent. Het lillende, trillende voorkomen van het gerecht zal hier bij de naamgeving wel een rol hebben gespeeld. Het Akens dialectwoordenboek geeft overigens voor 'hoofdkaas' nog meer van dit soort woorden zoals *wagelemannes* en *tseddervleasj* (letterlijk 'siddervlees').

4. Bloedworst

Een ander product van de huisslacht was de bloedworst. Bloedworst werd, behalve met het bloed van het varken, vervaardigd met stukjes spek, beschuit en wat kruiden. Nadat de ingrediënten in een schoongemaakte darm waren gedaan, werd het geheel ongeveer een uur gekookt in water. Daarna liet men de worst hangend afkoelen. Tot slot

werd de worst gebakken, waarbij soms stukjes zure appel in de pan werden toegevoegd.

Ook voor 'bloedworst' zijn er in de Limburgse dialecten diverse benamingen bekend. In Belgisch-Limburg zijn het vooral de woorden *pens* en *worst* en samenstellingen daarmee die in de dialecten voor 'bloedworst' worden gebruikt. Het westelijke deel van de provincie kent behalve het simplex *pens* ook de samenstelling *bloedpens* en de woordgroep *rooie pens*. De eerste benaming is vooral gebruikelijk in en rond Sint-Truiden en de tweede met name in de buurt van de taalgrens in de omgeving van Borgloon. *Pens* is een ontlening uit het Franse *panse* met als betekenis 'dierenmaag'. Het Belgisch-Limburgse *pens*-gebied vormt de uitloper van een groter Brabants gebied waar *pens* ook de algemene benaming is voor 'worst' en meer specifiek voor 'bloedworst'. In het uiterste noorden van het *pens*-gebied in Belgisch-Limburg in plaatsen zoals Lommel, Neerpelt en Overpelt en in Nederlands-Limburg in Meijel vinden we nog een ander woord voor de bloedworst: *beuling* of *bulling*. Dit woord is in met name de dialecten van Noord-Brabant het gebruikelijke woord voor 'bloedworst'. Het Middelnederlands kende vormen als *bodelinc*, *bolinc* en *beulinc* in de betekenis 'darmen, worst'. Het woord is van Romaanse oorsprong en gaat terug op een ontlening aan een Latijns woord *botellus* 'worstje'.

De dialecten in het oostelijk deel van de provincie Belgisch-Limburg kennen voor de bloedworst vooral een benaming die ook in een groot deel van Nederlands-Limburg gebruikelijk is: bloedworst. Ook hier zijn er uiteraard weer diverse plaatselijke uitspraken van het woord als *bloeiwòrs(t)* (in het noorden van Nederlands-Limburg), *bloodwòrs*, *bloodwòrsj* (in Midden-Limburg), *blòdwoeësj* (in Zuid-Limburg) en *bloodweurs* (in Maastricht). *Bloedworst* is net als de vergelijkbare woorden *leverworst*, *braadworst* etc., een zogenaamde specificerende samenstelling: 'worst die van bloed wordt gemaakt'.

Opmerkelijk is verder ook nog een benaming die zowel in de Nederlandse als in de Belgische provincie Limburg vooral rond de Germaans-Romaanse taalgrens opduikt: *trip* of *trup*. In Belgisch-Limburg vinden we het woord terug in de dialecten van een aantal gemeentes ten zuiden van Tongeren en in de Voerstreek in de plaatsen Sint-Maartens-Vocren, Sint-Pieters-Vocren en 's-Gravenvocren. In Nederlands-Limburg betreft het Gronsveld

en Oost-Maarland (bij Eijsden) en iets noordelijker Schimmert waar men van *bloodtriep* of *bloodtrup* spreekt. Het Maastrichts woordenboek kent het woord nog in een samenstelling: *tripsop* ‘soep, waarin lever en ingewanden zijn gekookt’. *Trip* of *trup* was vroeger in een vorm *triep* of *trip(e)* ook in het Nederlands bekend, maar tegenwoordig is het woord alleen nog maar in de Zuid-Nederlandse dialecten gebruikelijk. Opmerkelijk is dat het ook in het Waals bekend is: daar vinden we het in de vorm *tripe* met als betekenissen ‘darm, ingewanden’ en ‘pens, hart, nieren als vleesspijs’.

De benaming *poetes* of *poettes* voor ‘bloedworst’ komt in Nederlands-Limburg alleen voor in de dialecten in het zuidoosten van de provincie. In het kader van de enquêtes van het Limburgs Woordenboek werd het woord opgegeven door informanten uit de volgende plaatsen: Klimmen, Heerlerheide, Heerlen, Valkenburg, Mechelen (bij Gulpen), Kerkrade, Simpelveld en Bocholtz. Ook in de dialecten van de Voerstreek en in het Duitstalig gebied van de provincie Luik is het woord gebruikelijk. Zo kent men in de Voerdorpen ook *poetesesop* ‘het water waarin de bloedworst gekookt werd; het geheel werd met uien als soep opgedist’ en *poeteskirmes* ‘het feestmaal dat door de boeren werd gehouden wanneer er een varken was geslacht’.

De verspreiding van het woord *poettes* in de Limburgse dialecten vormt een uitloper van een groot Rijnlands gebied dat volgens het *Rheinisches Wörterbuch* in het noorden ongeveer loopt tot op hoogte van Venlo, in het oosten wordt begrensd door de Rijn en in het zuiden door een lijn die zich uitstrekt van de Rijn via Schleiden en Monschau naar het Belgische Malmedy. Zo geeft bijvoorbeeld het Akens woordenboek behalve *poettes* ‘bloedworst’ ook de samenstellingen *poettesdaag* ‘worstdag’, *poettesbröi* en *poettes(se)tsop* ‘bloedworstsoep’ en *poeteshöansje* ‘horentje dat bij het worstmaken wordt gebruikt’. Het grondwoord *poet* vinden we ook terug in *budden* ‘maag van de koe’ en *gebütt* ‘ingewanden van het slachtvee en dan met name long, lever, hart en nieren’ die algemeen verspreid zijn in grote delen van het Rijnland en in het woord *gepüts* ‘ingewanden, gedarmte’ dat in het Valkenburgs dialect bekend is. Het Akens dialect gebruikt een vergelijkbare vorm *jepüttes*. Al deze varianten gaan terug op een woord uit het Latijn *botulus*, dat zowel ‘worst’ als ‘darm, ingewand’ kan betekenen en dat we in de vorm *botellus* ‘worstje’ al eerder zijn tegengekomen. Het Kerkradse *poettes* en het Lommelse

beuling blijken dus verre (taal)verwanten van elkaar te zijn: beide woorden stammen af van eenzelfde Latijnse vorm.

Een laatste benaming voor bloedworst die hier ter sprake komt, heeft slechts een klein verspreidingsgebied. De term *sjwatse Frens* ‘zwarte Frans’ werd door de invullers van het WLD slechts twee keer opgegeven en wel voor Kerkrade en Simpelveld. Ook in het Akens dialect is het begrip bekend. Het Akens woordenboek vermeldt het op pagina 171 als *schwazze Fränz*. De benaming *sjwatse Frens* wordt in het Kerkraads trouwens niet alleen voor ‘bloedworst’ gebruikt, in het WLD vinden we haar ook terug in de betekenis ‘steenkool’.

Het Kerkraads kent overigens nog een speciale uitvoering van de bloedworst: *sjwademajer*. In het Kerkraads woordenboek wordt dit gerecht omschreven als ‘bloedworst met spek’. In Aken is het bekend onder de naam *sjwademaag* of *sjwademaje* en in Keulen als *sjwademage*. Ook bij deze, volgens het Keuls woordenboek als een varkensmaag gevormde, dikke worst was bloed het voornaamste bestanddeel. Verder werden er ook nog kruiden, spek en in kleine stukjes gesneden zwoerdjes, de reepjes huid die aan een snede spek vastzitten, toegevoegd. Het gerecht werd bij brood of bij aardappelen gegeten.

Een product dat met ongeveer dezelfde ingrediënten wordt samengesteld, is balkenbrij. Om balkenbrij te maken werden volgens het *Rheinisches Wörterbuch* bloed, spekstukjes, long, lever en maag in vleesnat gekookt en vervolgens met boekweitmeel al kokend tot een dikke brij vermengd. Na het afkoelen werd de massa in schijven gesneden die dan vervolgens in de pan werden gebakken.

In de Limburgse dialecten zijn er diverse benamingen voor dit gerecht. In het noorden en midden van de Nederlandse en Belgische provincie Limburg is het vooral bekend onder de naam *kreboet*. Uiteraard zijn er ook hier weer diverse uitspraakvarianten als *kroepoet*, *krepoet*, *kerboet*, *karboet*, *keboet*, *korboet* en *krapoet*. Al deze vormen gaan waarschijnlijk terug op een Nederlandse vorm *kruipuit*, een zogenaamde imperatieve samenstelling. Men gaat ervan uit dat het gerecht deze benaming heeft gekregen doordat de brij tijdens het bakken, zeker wanneer hij in een darm zit, de neiging heeft om daar uit te kruipen. In het Rijnland treffen we *kroepoet* in dezelfde betekenis aan in het westen van het gebied tegen

de Nederlandse grens in de dialecten van Heinsberg, Erkelenz en Doveren.

De dialecten in de omgeving van Roermond hebben dan weer een ander woord om balkenbrij aan te duiden: *tuut*. Aan de Belgische kant van de grens vinden we hetzelfde woord terug in een paar plaatsen in het Maasland: Kessenich, Ophoven en Maaseik. In het Rijnland wordt het woord in deze betekenis gebruikt in de dialecten van het zogenaamde Zuid-Nederfrankisch, een gebied dat in het noorden wordt begrensd door een lijn die loopt van Venlo tot aan de Rijn en in het zuiden door een lijn die zich uitstrekt van Geilenkirchen via Neuss naar de Rijn. De herkomst van *tuut* blijft onduidelijk. Mogelijk betreft het hier een klankschilderend woord. Deze verklaring lijkt aannemelijk als we bedenken dat het gerecht in het Rijnland ook als *klappertuut* bekend is. In de Rijnlandse dialecten worden er meer van dit soort klankschilderende woorden voor 'balkenbrij' gebruikt. Het *Rheinisches Wörterbuch* noemt onder meer ook *dätsch*, *knabbeldants* en *knabbedap*, en in het Limburgs vinden we vergelijkbare vormen als *knabberdans* (in Heerlen), *stoepperdeloet* (in Born) en *stopperdewop* (in Thorn).

De benaming *balkenbrij*, *balkebrie* duikt vooral in de dialecten van Midden- en Zuid-Limburg op. Hoewel dit woord van oorsprong Gelders was, is het inmiddels ook de benaming in het Standaardnederlands geworden. De herkomst van het woord is enigszins onduidelijk. Enerzijds tracht men het te verklaren door het feit dat het gerecht vroeger in een doek geknoopt aan een balk in huis werd opgehangen (vergelijk ook *hangop*). Anderzijds wordt ook een verband gelegd met de Middelnederlandse vormen *balch*, *ballich* 'buik, ingewanden van de slacht' en *gebalchte* 'darmen, pens'.

In Zuid-Limburg vinden we, naast het hierboven al genoemde *poettes*, als benaming voor balkenbrij ook *pannas* terug. In de enquêtes van het WLD werd het opgegeven voor de plaatsen Sittard, Munstergeleen, Schimmert, Eygelshoven en Kerkrade.

Het woord is ook in grote delen van het Rijnland bekend en vormt daar volgens het *Rheinisches Wörterbuch* de vervanger van oudere woorden als *balkenbrei*, *bünnik*, *dätsch*, *klappertuut*, *klümpes*, *knabbeldanz*, *knabbedapp*, *krüppels*, *croepuut*, *poettes* en *tuut*. *Pannas*

is een volksetymologische vervorming van *panharst*. Het tweede deel van het woord, *harst*, vinden we ook terug in het Middelnederlandse *harst(e)*, *herst(e)* ‘gebraden stuk vlees’. Dit zelfstandig naamwoord hoort bij een werkwoord *harsten*, *hersten* ‘braden’ en een zelfstandig naamwoord *harst* ‘droogoven’.

In het Oudhoogduits bestond een werkwoord *hersten*, *harsten* en in het Middelnederduits *harsten*, beide in de betekenis ‘roosteren’ of ‘braden’.

Tot slot

In deze bijdrage werden een paar Limburgse benamingen voor producten van de huisslacht besproken. Uiteraard moest daarbij een selectie worden gemaakt, want zoals al eerder werd gememoreerd, leverde zo’n geslacht varken een groot aantal vleesproducten op. Opmerkelijk is dat het Limburgs daarvoor een grote variatie aan dialectbenamingen kent, dit in tegenstelling tot het Standaardnederlands dat in zo’n geval meestal niet verder komt dan één of hoogstens twee woorden. Opvallend is ook dat de Limburgse termen soms de laatste sporen vormen van woorden die oorspronkelijk een groter verspreidingsgebied kenden. Voorbeelden daarvan zijn *sjink* en *sjónk* voor ‘ham’ en *krabbe* en *krepkes* in de betekenis ‘kaantjes’.

NOTEN

---

1. De dialectwoorden in deze bijdrage worden gespeld in de *Spelling 2003 voor de Limburgse dialecten*, een uitgave van Bureau Streektaal Nederlands-Limburg.
2. De woordkaart werd samengesteld met behulp van de gegevens uit het lemma HOOFDKAAS in aflevering III, 2.3 van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*. Hoofdkaas wordt verder ook behandeld in de bijdrage over Zeeland (blz. 191), Antwerpen (blz. 263) en Oost-Vlaanderen (blz.295).

BIBLIOGRAFIE

- Amkreutz, L. en G. Bemelmans e.a. (red.) (1987): *Kirchröadsjer Dieksiejoneer*. Kerkrade.
- Crompvoets, H. (1986): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Deel II, niet agrarische vakterminologieën, aflevering 1 (huisslachter en bakker)*. Assen/Maastricht.
- Derix J. en S. Lommen (1973): 'Huisslaching niet meer om aan te zien?' In: *Dagblad voor Noord-Limburg*, zaterdag 10 februari 1973.
- Endepols, H. (1955): *Diksjenaer van 't Mestreechs*. Maastricht.
- Goossens, J. (1988): *De woordenschat van een Belgisch-Limburgse varkenskermiss*. Hasselt. [Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde nr. 46].
- Grootaers L. en J.L. Pauwels (1929): 'De "kaan" in de Zuidnederlandse dialecten'. In: *Leuvensche bijdragen* 2, blz. 73-91.
- Hermanns, W. (1973²) *Aachener Sprachschatz*. Aachen.
- Janssen, A. (1949): *Bijdrage tot de landbouwoordenschat van de Voerstreek*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Luik.
- Müller J. e.a. (1928 - 1971): *Rheinisches Wörterbuch*. Bonn, Berlin. (9 delen)
- Vries, M.de, L.A. te Winkel (e.a.) (1882-1998): *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage/Leiden.
- Wijngaard, T. van de (2004): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Deel III, algemene woordenschat, aflevering 2.3 (Eten en drinken)*. Groningen.

Wrede, A. (1988¹⁰): *Neuer Kölnischer Sprachschatz*. Köln. (3 delen).
Enquête Schrijnen, Van Ginneken, Verbeeten (1914).
Vragenlijst N 16 van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde.

Ronny Keulen

SPEK BE EIER EN DE ÖRTE VAN DE NOEN

**ENKELE DIALECTWOORDEN UIT DE BELGISCH-LIMBURGSE
KEUKEN**

In deze bijdrage wordt dieper ingegaan op enkele interessante en merkwaardige Belgisch-Limburgse dialectwoorden met betrekking tot eten en drinken. De aandacht gaat hoofdzakelijk uit naar de dialectwoorden zelf, minder naar de typische Limburgse streekgerechten en eetgewoonten, die doorgaans slechts een bescheiden lexicale variatie opleveren. We beginnen ons verhaal aan het begin van de dag met een stevig ontbijt, nuttigen vervolgens een driegangenmenu en steken ten slotte enkele gebakjes en kockjes achter de kiezen. Sommige woorden of woordvormen zullen typisch Limburgs blijken te zijn, andere overschrijden de provinciegrenzen, maar leveren interessante dialecttegenstellingen binnen Belgisch-Limburg op. Laat het smaken!

1. Ontbijt

Reeds aan de ontbijttafel kan men zijn Limburgse medemens herkennen. Is het voor een keer niet aan de melodieuze uitspraak, dan verraden de verschillende dialectwoorden voor de genuttigde spijzen de Limburgse herkomst wel. Tegenwoordig nemen veel mensen 's morgens slechts een licht ontbijt en een kleine minderheid ontbijt zelfs helemaal niet. Dat lichte ontbijt bestaat dan veelal uit een bescheiden sneetje brood met wat beleg of ontbijtgranen allerlei. Al voor het 'besmeren van een boterham' met boter, vet of beleg als chocopasta en confituur treffen we in Belgisch-Limburg dialectvariatic aan. In het westen van de provincie *bereidt* men een boterham, met uitzondering van de Dommellandse dialecten (o.a. Hamont-Achel, Overpelt, Kaulille, Eksel) die aansluiten bij de oostelijke dialecten en waar men net als in het Nederlands spreekt van het *smeren* van een boterham. De grens tussen een boterham *bereiden* en *smeren*

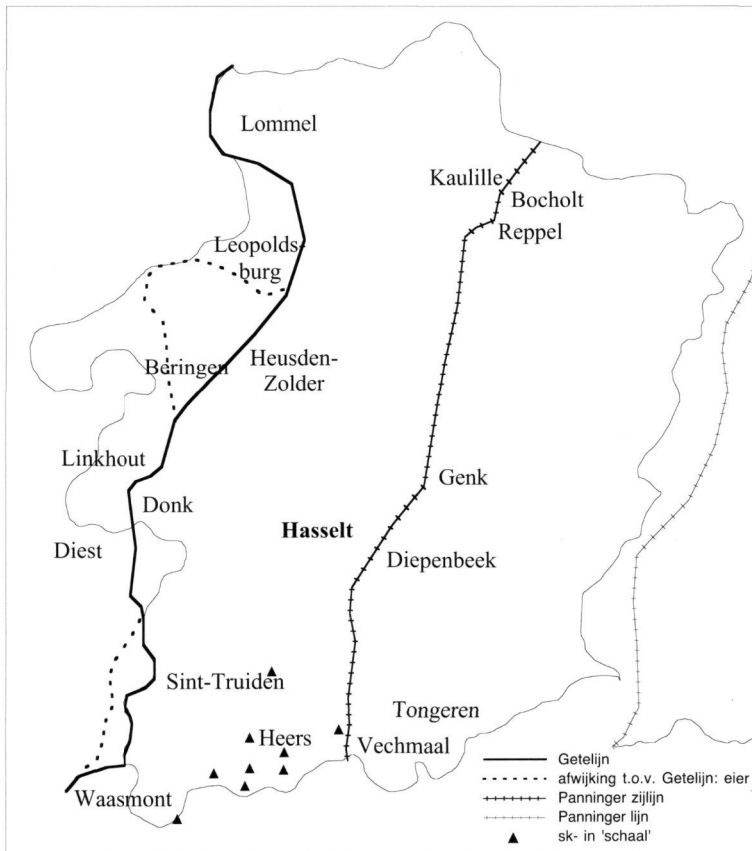
kent (met uitzondering van het Dommellands) bijna exact hetzelfde verloop als het onderscheid dat in de traditionele dialectologie tussen de West-Limburgse en de Centraal-Limburgse dialecten gemaakt wordt. In Paal, Heppen, Leopoldsburg en Kerkhoven wordt naast *bereiden* voorts ook wel eens *strijken* gebruikt voor ‘smeren’ (Van de Wijngaard 2004).

Nog niet zo heel lang geleden echter, toen de kleine plattelandsdorpen hoofdzakelijk bestonden uit een landbouwersbevolking, was het de gewoonte de dag te beginnen met een stevig ontbijt om gewapend te zijn tegen de zware fysieke arbeid op het land. Voor hun voedsel waren de dorpsbewoners vaak afhankelijk van de opbrengst van het land en van hun veestapel. Een traditioneel ontbijt was dan ook *spek met eieren*, beide van dieren die een vaste plaats verworven hadden in een doorsnee boerderij.

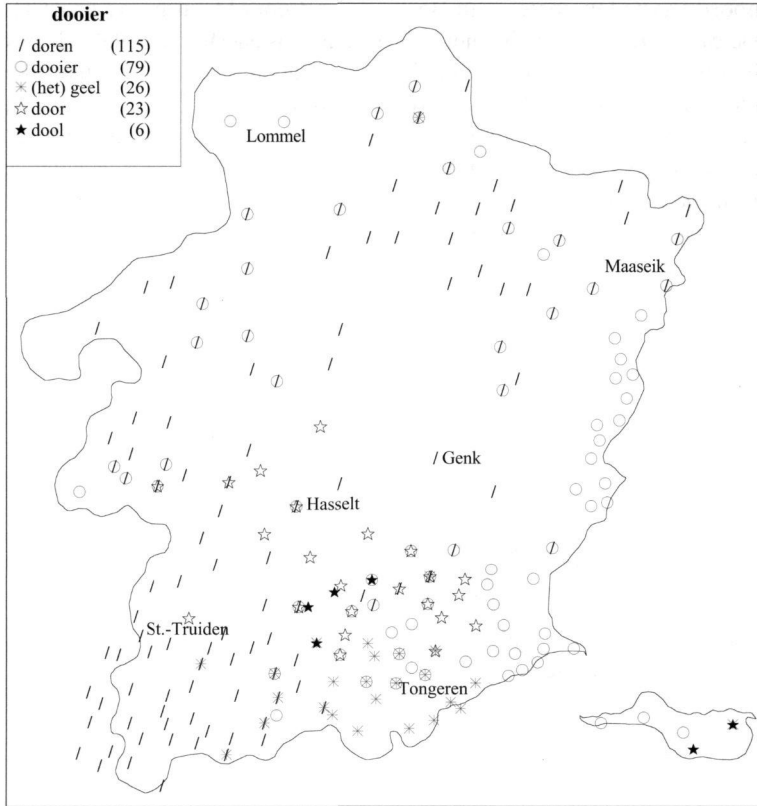
De meervoudsvorm *eieren* is in het Nederlands eigenlijk een buitenbeentje. In het Algemeen Nederlands zijn er namelijk slechts vijftien zelfstandige naamwoorden die een meervoud op *-eren* hebben¹. Het gaat hier om zogenoemde ‘stapelmeervouden’, dit zijn in feite dubbele meervoudsvormen. In het Middelnederlands eindigde het oorspronkelijke meervoud van deze woorden op *-er*, net als tegenwoordig nog in het Duits (vergelijk *Ei – Eier*); pas later is in het Nederlands daar nog *-en* aan toegevoegd (*eieren*) naar gelijkenis met andere meervoudsvormen op *-en*. In de meeste Limburgse dialecten is de oude meervoudsvorm op *-er* echter bewaard gebleven: het merendeel van de Limburgers spreekt dan ook over *eier* of een van zijn uitspraakvarianten: *aar*, *aer*, *eer*, *eeër*, *eejer*... Alleen in het uiterste westen van de provincie komen vormen op *-eren* voor (waarbij de *-n* meestal niet uitgesproken wordt).

Zo spreekt men in Zelem, Meldert, Linkhout, Loksbergen en Halen van *aere*. De grenslijn tussen ‘*eier*’ en ‘*eieren*’ volgt grosso modo de grens van het vroegere groothertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik. Pauwels en Morren (1960) hebben in de buurt van deze voormalige provinciegrens een bundel dialectgrenzen vastgesteld en nauwkeurig beschreven. Als een soort gemene deler van deze dialectgrenzen kwamen ze tot wat zij de ‘typische’ of ‘ideale’ Getelijn noemden. Deze grens loopt ten westen van Waasmont en Walshoutem in Vlaams-Brabant, volgt dan de huidige provinciegrens met uitzondering van Grazen, laat de vijf genoemde dorpen met *aere* ten westen liggen en vervolgt zijn spoor

noordwaarts ten oosten van Beringen en Leopoldsburg (zie kaart 1). De *eier-eieren*-grens wijkt hier volgens Pauwels en Morren (1960) slechts lichtjes van af: in de provincie Vlaams-Brabant is de oorspronkelijke meervoudsvorm zonder *-en* verder ook bewaard gebleven in Landen, Attenhoven, Halle-Booienhoven en Dormaal, in Limburg geldt dit eveneens voor Heppen en Beverlo (beide *ajer*). De *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) voegt daar in Limburg nog Kwaadmechelen (*aar*), Oostham (*aar*), Paal (*aer*) en Beringen (*aer*, naast *aere*) aan toe.

Kaart 1: De *eier-eieren*grens in Limburg

Kaart 2: De benamingen voor de dooier in Belgisch-Limburg

Een kwarteeuw eerder had Pauwels (1935) voor een beperkter gebied, het Hageland, al enkele dialectgrenzen van de Getelijn beschreven. Een van de begrippen die hij toen behandelde was de *dooier* van een ei, met een tegenstelling tussen westelijk *dooier* en oostelijk *doren*. De grens tussen beide vormen volgt in het Hageland exact hetzelfde tracé als de grens tussen *eieren* en *eier*: ook hier gaan de Vlaams-Brabantse plaatsen Waasmont, Walshoutem, Landen, Attenhoven, Halle-Booienhoven en Dormaal mee met het aangrenzende Limburg en spreken van een *dore(n)*. Vanaf Grazen echter buigt deze grenslijn via Diest naar het westen en kent een geheel eigen grillig verloop noordwaarts, waardoor Pauwels en Morren (1960) ze in hun latere studie niet meer opnemen. Maar ook

binnen de provincie Limburg is de situatie verre van eenduidig. In het zuidwesten, in de streek rond Sint-Truiden en Borgloon, wordt bijna uitsluitend *dore* gebruikt. In de hele noordelijke helft van de provincie worden *dore* en *dooiër* door elkaar gebruikt, langs de Maas en in het Bilzerlands is *dooiër* dan weer de enige benaming. Langs de Demer, in de nabije omgeving van Hasselt, Diepenbeek en Bilzen, wordt ook *door* gebruikt en voor Kortesseem, Vliermaalroot, Wellen en Kerniel is eveneens *dool* opgetekend. Rond Tongeren ten slotte is als meest frequente benaming *het geel* (van *het ei*) opgegeven (zie kaart 2, naar Crompvoets en Goossens m.m.v. Van Schijndel (1998)).

Ook de *schaal* van een ei levert interessante dialecttegenstellingen op in Limburg, dit keer met betrekking tot de uitspraak. Om te beginnen heeft dit woord in het westen en oosten van Belgisch-Limburg een verschillende herkomst. De West-Limburgse vormen *school*, *schooël* en *schoeël* (*sjoeël*, *skoeël*) gaan terug op een West-Germaanse lange *aa* (Oudgermaanse lange *ee*), de oostelijke vormen *schaol/sjaol* en *schaal/sjaal* komen voort uit een West-Germaanse gerekte korte *a* (Goossens 1967). In het noorden van de provincie en rond Tessenderlo zijn, net als in het Nederlands, beide West-Germaanse klanken samengevallen en is niet uit te maken waarvan *schaol* afkomstig is. Helemaal in het (zuid)westen van Limburg, aan de grens met Vlaams-Brabant, gebruikt men *schölp* ‘schulp, schelp’ om de *schaal* van een ei aan te duiden (zo bijvoorbeeld in Linkhout, Nieuwerkerken, Sint-Truiden en Montenaken).

De beginklank van *schaal* gaat terug op een oude *sk-*, die in de jaren vijftig van vorige eeuw nog opgetekend is in de omgeving van Heers (*skoeël*). Met betrekking tot deze klank loopt een belangrijke grens tussen West- en Centraal-Limburg, namelijk de Panninger zijlijn. Deze grens komt tussen Kaulille en Bocholt in het noorden de Belgische provincie Limburg binnen en laat vervolgens Roppel, Ellikom, Meeuwen, Opglabbeek, As, Genk, Diepenbeek, Kortesseem, Guigoven, Gors-Opleeuw, Jesseren, Bommershoven en Vechmaal ten oosten liggen (Schrijnen 1907, met correctie Verstegen 1942; zie ook kaart 1). De plaatsen ten oosten van deze grenslijn, de opgesomde plaatsen inclusief, spreken de *sch-* voor een klinker of een *-r* aan het begin van een woord uit als *sj-*, bijvoorbeeld Bocholter *sjaop* ‘schaap’, *sjoeën* ‘schoen’, *sjier* ‘schaar’, ‘sjeete’, ‘schieten’, *sjuuve* ‘schuiven’, *sjriev* ‘schrijven’ en zo ook *sjaal* ‘schaal’. Ten westen van de Panninger zijlijn spreekt men deze

woorden net als in het Algemeen Nederlands met *sch-* uit, bijvoorbeeld Kauliller *schaop*, *schoeën*, *schier*, *scheete*, *schuuve*, *schriev* en *schaal*.

Het bestaan van een Panninger 'zijlijn' impliceert een Panninger (hoofd)lijn. Deze grens volgt in Nederlands-Limburg eerst de *ik-ich*-grens (tussen Venlo en Tegelen), buigt vanaf Panningen (vandaar de naam) zuidwaarts richting Maas en loopt vanaf Maasbracht ongeveer vijf kilometer ten oosten van de Maas naar Maastricht² (zie kaart 1). De dialecten ten oosten van deze grens spreken de *s-* voor een *l*, *m*, *n*, *t* of *p* uit als *sj-*, bijvoorbeeld *sjlape* 'slapen', *sjmiete* 'smijten', *sniede* 'snijden', *sjtaon* 'staan' en – om naar de sfeer van ons ontbijt terug te keren – *sjpek* 'spek', ten westen spreekt men deze woorden met een *s-* uit. Wanneer een tafelgenoot bij het ontbijt dus spreekt van *spek met eier*, is de kans groot dat die persoon uit Belgisch-Limburg afkomstig is, al is er een smalle strook in Nederlands-Limburg waar men dit ook zegt. Verder oostwaarts, in het overgrote deel van Nederlands-Limburg, spreekt men van *sjpek met eier*. Ten westen van Belgisch-Limburg, alsook in enkele noordwestelijke grensplaatsen, eet men dan weer *spek met eiere*.

Voorts laat het voorzetsel *met* een preciezere lokalisering van de herkomst toe. In het zuidwesten van Belgisch-Limburg, in de omgeving van Sint-Truiden en Borgloon, gebruikt men hiervoor *be* of *bö*, uiterst zelden *bet*. Dit *be(t)* 'met' reikt in het noorden tot Heusden-Zolder en Zonhoven, en in het oosten tot Diepenbeek, Vliermaal, Gors-Opleeuw, Bommershoven en Vechmaal. Voor Zonhoven geldt volgens het *Zonhovens woordenboek* de verdeling *be* voor een medeklinker, *bet* voor een klinker, maar voor het merendeel van de zuidwestelijke dialecten is dit zeker niet het geval, men hoort er bijna uitsluitend *bè* of *bö*. Omgekeerd hoort men in de rest van Limburg meestal *met* of *mèt*, slechts zelden *mè*. Ook hier zijn er geen scherpe regels op te stellen die voor het hele gebied gelden, al hoort men in Hamont, Achel en Sint-Huibrecht-Lille verhoudingsgewijs vaker *mè*.

2. Warme maaltijd

In de vorige paragraaf is bij de dialectbenamingen voor de *eierschaal* gebleken dat een vrij scherpe grens tussen het westen en het oosten van Belgisch-Limburg loopt wat betreft de uitspraak van *schaal*.

De benamingen voor het middagmaal verdelen de provincie opnieuw in tweeën, dit keer in een noordelijk en een zuidelijk deel – hoewel de grenslijn minder scherp is als bij *schaal*. Het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) vermeldt *middag* (ook *middeg*, *middig*) voor ‘middagmaal’ als algemeen in het noorden en midden van Belgisch-Limburg (Van de Wijngaard 2004). We hebben hier met een betekenisoverdracht te maken: *middag* is de oorspronkelijke benaming voor het tijdstip midden op de dag, rond twaalf uur, en is later ook overgedragen op de maaltijd die men op dit tijdstip nuttigde. In de taalkunde spreekt men bij een dergelijk procédé van een metonymie. In het zuiden van de provincie, in Haspengouw, heet de middagmaaltijd *noen*. Dit woord is afkomstig van het Latijns *nōna*, dat volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) allicht via de kerktaal in het Germaans terecht gekomen is “als naam voor den middaggodsdiens die op het negende uur van den dag, d.i. naar de oude rekening te 3 uren, werd gehouden”. Pas later werd met *noen* het eigenlijke middaguur bedoeld. Ook bij *noen* is de betekenis ‘middag’ (tijdsaanduiding) later metonymisch overgedragen op ‘middagmaaltijd’. Wellicht hebben de benamingen *middageten* en *noeneten*, die sporadisch ook wel eens respectievelijk in het noorden en het zuiden van de provincie voorkomen, hierin een rol gespeeld. Maar daar houdt de betekenisontwikkeling niet op. Net zoals een stevig ontbijt vroeger onontbeerlijk was voor het harde werk op het land, zo was ook het middagmaal een belangrijke, zo niet de belangrijkste, maaltijd van de dag. Het WNT vermeldt voor *noeneten* dan ook de betekenis ‘de voornaamste maaltijd (ongeveer op den middag)’. Het middagmaal was voorheen doorgaans de warme maaltijd, ’s avonds volstond men met een lichtere maaltijd. Hierbij spelen twee elementen een rol: vroeger at men ’s avonds wat later en men ging ook wat vroeger slapen zodat een lichtere maaltijd meer aangewezen was. Daardoor is de betekenis van *middag* en *noen* naast ‘middag’ en ‘middagmaal’ langzamerhand verruimd met ‘warme maaltijd’, waarbij de laatste twee betekenissen oorspronkelijk wel synoniemen waren. Tegenwoordig maken de landbouwers slechts een kleine minderheid uit van de doorsnee plattelandsbevolking en zijn de eetgewoonten in vele gezinnen gewijzigd. Niet zelden wordt de warme maaltijd nu ’s avonds genuttigd op een moment dat het hele gezin samen kan zijn. De dialectbenamingen voor de ‘warme maaltijd’ zijn echter gebleven, zodat men tegenwoordig ook ’s avonds (*de*) *middag* of *noen* kan eten!

2.1. Voorgerecht

Een traditioneel voorgerecht tot op heden is soep. In het uiterste noorden van Belgisch-Limburg, in het Dommellands en in het Lommels, wordt dit woord als het Nederlandse *soep* uitgesproken, in het overige deel van de provincie hoort men meestal *sop*.

Op zich is dus weinig te vertellen over dit uit het Frans overgenomen leenwoord (Fr. *soupe*), dat op zijn beurt uit het Germaans komt. Tegenwoordig treffen we *soep* of *sop* echter aan in heel wat al dan niet schertsend bedoelde scheldwoorden die meestal naar een negatieve (karakter)eigenschap verwijzen.³ Zo kent men bijvoorbeeld in Bocholt, Kaulille en Geistingen het woord *sopsieme* voor een ‘sul, onnozele hals’ en in Bree, Stokkem en Uikhoven *sopsiemes* voor ‘halve gare, snul, lobbies’. Het tweede deel van deze samenstelling is ondoorzichtig. Sniijders (1996) stelt de vraag of het misschien *sim* ‘aap’ (Middelnederlands *simme*, van Latijns *simia*) is, maar daarover kunnen wij geen uitsluitsel geven. In Diepenbeek zegt men voorts *sopkoebes* voor een ‘goedzak, snul’ en in Geistingen is een *soeptrien* niet alleen een ‘soepterrine’, maar ook een ‘langzaam vrouwpersoon’. Hier heeft de gelijkkluidendheid van *trien* ‘terrine, een soort kom van aardewerk’ en *trien* ‘dom, onnozel vrouwpersoon’ wel een rol gespeeld.

In Bocholt en Val-Meer⁴ wordt *sophin* (lett. soephen) gebruikt voor zowel een ‘soepkip’ als een ‘onnozele vrouw, persoon’. Het WNT vermeldt voor *soepkip* de betekenis ‘kip die niet geschikt is om te braden, doch wel om er soep van te koken’, het WLD licht verder toe: “Als soepkippen worden doorgaans kippen gebruikt die circa anderhalf jaar oud zijn en aan het eind van hun legperiode”. *Soepkippen* of *sophinnen* zijn dus de kippen van mindere kwaliteit. Ook *soepvlees*, ‘het magere vlees, vaak van het rund, waar soep van getrokken wordt’, is kwalitatief minderwaardig.

Voorts vermeldt het WNT als tweede betekenis van *soep* “geheel van met zekere geringschatting beschouwde zaken, mengelmoes, zoodje”. Allicht zijn bestaande samenstellingen als *sophin* of *soptrien* eerst overgedragen op personen, nadien werden ook nieuwe samenstellingen met *soep*-gevormd. Van een iets andere orde ten slotte is *soplup* ‘soeplip’ voor een ‘dikke lip, pruillip’ in Sint-Truiden, dat niet naar een persoon verwijst, maar wel overduidelijk een negatief betekeniselement bevat.

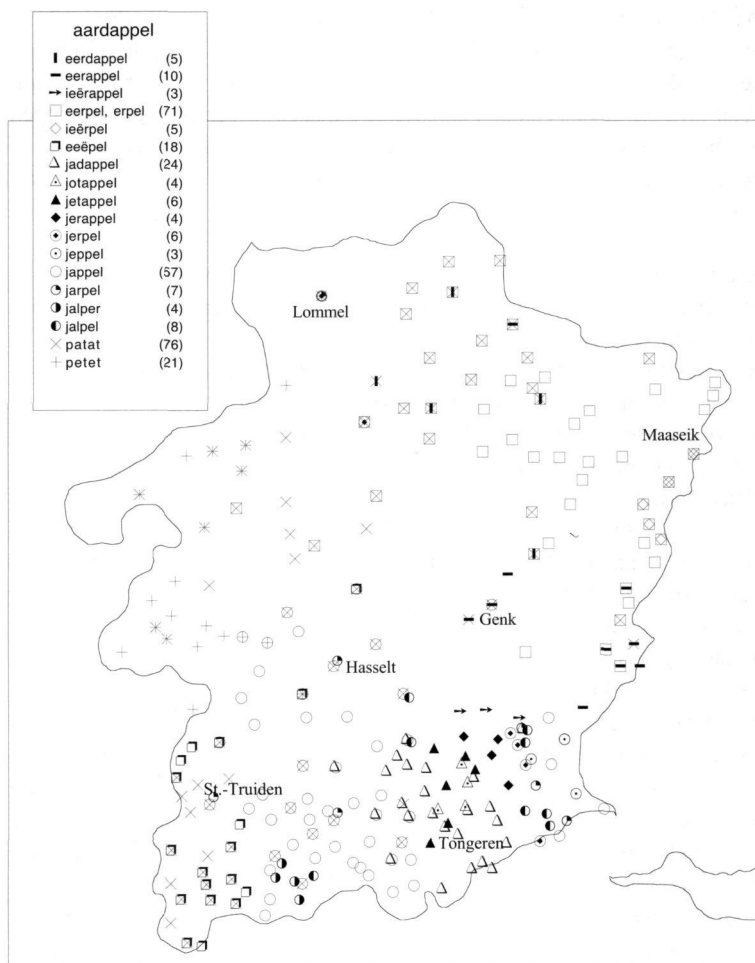
2.2. Hoofdgerecht

Een evenwichtig inheems hoofdgerecht bestond en bestaat nog steeds uit aardappelen, groenten en vlees. Tegenwoordig maken ook allerlei exotische gerechten deel uit van de Vlaamse en de Nederlandse keuken. We denken dan bijvoorbeeld aan Italiaanse gerechten als spaghetti, pizza of lasagne, aan de vele Chinese (afhaal)restaurants, aan de döner- en kebabzaken... Zij vormen ongetwijfeld een verrijking voor het menu, maar leveren slechts zelden interessante dialectwoorden of -tegenstellingen op. In onze bespreking van verdere hoofdgerechten houden we het in deze paragraaf dus op begrippen met een interessante variatie aan dialectwoorden in Belgisch-Limburg.

Reeds in de zestiende eeuw deed de aardappel via Spanje zijn intrede in Europa, maar pas in de achttiende eeuw werd de aardappel een alom verspreid volksvoedsel. Gezien de prominente en (bijna) dagelijkse aanwezigheid van de aardappel op het hedendaagse menu, hoeft het niet te verwonderen dat de benamingen een rijke (fonologische) variatie vertonen. Op de bijgevoegde kaart worden de belangrijkste uitspraakvarianten voor de *aardappel* in Belgisch-Limburg weergegeven (kaart 3). Naast *aardappel* wordt slechts een ander woord gebruikt in de provincie, namelijk *patat*, een ontlending aan het Spaanse *patata* dat volgens het WNT zelf van Amerikaanse oorsprong is. In Limburg heeft het woord zijn intrede gedaan via Vlaams-Brabant en Antwerpen. We hebben hier te maken met een voorbeeld van Brabantse expansie: de jongere Brabantse benaming *patat* dringt de oudere benaming *aardappel* verder naar het oosten. *Patat* komt dan ook hoofdzakelijk voor in het westen van de provincie en heel wat informanten van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) merken inderdaad op dat *patat* jonger is dan *aardappel*, sommige informanten van meer oostelijk gelegen plaatsen kenmerken *patat* voorts als schertsende benaming. Dit laatste lijkt in tegenspraak met de stelling van Grootaers (1926: 90) dat *patat* “als meer beschaafd wordt beschouwd, daarom wordt het door het jongere geslacht gemakkelijk aangenomen”, maar dit hoeft niet zo te zijn. In het westen van de provincie is dit ongetwijfeld zo geweest, maar blijkbaar is er in het Limburgse taallandschap een breuk geweest waardoor men *patat* niet langer als beschaafder, maar integendeel als schertsende benaming is gaan beschouwen. Grootaers’ voorspelling “naargelang de oudere generatie verdwijnt, zal ze het als traditioneel gevoelde *aardappel* mee naar het

graf slepen” lijkt in Limburg dan ook een halt te zijn toegeroepen en geldt niet voor het oosten van Belgisch-Limburg, waar *aardappel* en zijn uitspraakvarianten vrij goed stand hebben kunnen houden.⁵

Voor de dialectbenamingen van verschillende vlees- en visproducten

Kaart 3.: De benamingen voor de aardappel in Belgisch-Limburg

verwijzen we hier naar deel III, aflevering 2.3: Eten en Drinken van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), waarin de tweede

paragraaf aan vlees en vleesproducten gewijd is en de derde aan vis en visproducten, vroeger naar kerkelijke gewoonte het vaste gerecht op vrijdag. We beperken ons hier tot enkele korte beschouwingen bij de dialectbenamingen voor *gaar* '(van spijzen) genoeg gekookt, gestoofd, gebakken of gebraden om naar behoren gegeten te worden', in het bijzonder richten we onze aandacht naar de dialectvormen *merfen* daarbij aansluitend *merg*.

Voor vele dialectsprekers is de herkomst van deze woorden immers vrij ondoorzichtig, alhoewel de Nederlandse tegenhanger ongeveer dezelfde betekenis als *gaar* kan hebben. Zowel *merf* als *merg* hebben namelijk dezelfde oorsprong als het Nederlandse *murw*, Middelnederlands *murwe*, *morwe*, dat volgens het WNT 'week, zacht, niet hard, niet vast' kan betekenen, "inzonderheid op hetgeen zacht of gaar wordt door het te koken of te stoven". Het WNT vermeldt daarnaast voor het West-Vlaamse *merf* een Germaanse vorm met een *a* in de stamlettergreep. Voor de Limburgse dialecten hoeven we geen rekening te houden met een grondvorm met *a*. *Merfen* en *merg* komen alleen voor in het zogenaamde 'ontrondingsgebied', een gebied waar alle geronde klinkers (bijv. *u*, *o*, *ö* ...) ongerond (*i*, *e*, *è* ...) uitgesproken worden. In de overige Limburgse dialecten spreekt men deze woorden uit als *mörf* en *mörg*. Andere voorbeelden van gelijkaardige ontrondingen zijn *reg* 'rug', *ket* 'kudde', *velle* 'vullen' enz. In Limburg gaat *merf* dus net als *reg* terug op een grondvorm met een *u* in de stam. Goossens (1996) voert dit *murw* terug op een grondvorm *murwia. Dan rest er voorts de medeklinker aan het einde van het woord. In het merendeel van de Belgisch-Limburgse dialecten heeft de *-w* van *murw*, die in het Nederlands overigens bijna onuitspreekbaar is, zich kunnen handhaven als *-f*, vandaar de vormen *mörf* en – met ontronding – *merf*.

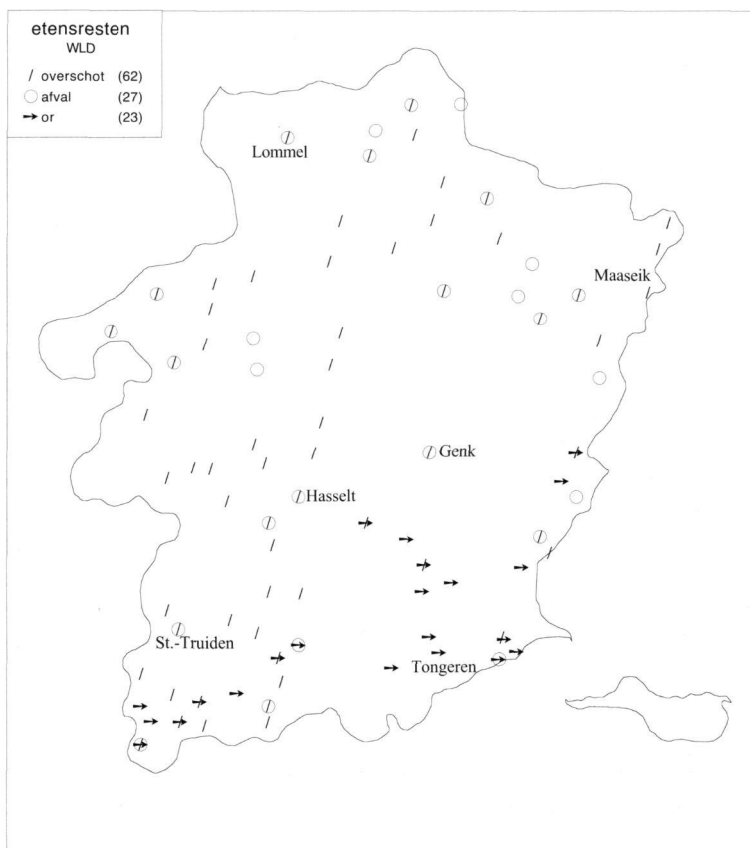
Een gelijkaardige ontwikkeling zien we bijvoorbeeld bij de vorm *terf* voor 'tarwe' (dat overigens niet te verwarren is met *turf*, *törf* 'graspol, graszode, heideplag', waarvan de ontronde vorm in sommige dialecten samenvalt met *terf* 'tarwe'). In het noordoosten van Belgisch-Limburg, in een gebied dat ongeveer een vierde van de provincie in beslag neemt en dat aansluit bij een groot centraal deel van Nederlands-Limburg, heeft de eind-*w* zich anderzijds tot *g* ontwikkeld. Een wisseling tussen *w* en *g* is wel bekend in enkele Nederlands-Franse paren als *Willem* – *Guillaume*. Goossens (1996) geeft nog enkele voorbeelden van een *w/g*-wisseling

in de Limburgse dialecten: *spurg*, *spurreg* voor ‘spurrie: muurachtige plant als veevoeder’ uit **spurwiô- / *spurwia-* (ook in de samenstelling *spurriekoe*) en misschien ook *berg* voor ‘berrie: elk van de twee bomen waartussen een paard voor de kar is ingespannen’. Ook *mörg*, *mörreg* en *merg*, *merreg* sluiten hierbij aan, hoewel deze w/g-wisseling allerminst een frequent verschijnsel is.

Bij een evenwichtig en gezond hoofdgerecht horen ten slotte ook groenten. Net als bij de benamingen voor het middagmaal treffen we bij de algemene benamingen voor groente een tegenstelling aan tussen het noorden en het zuiden van Belgisch-Limburg. We kunnen hier echter niet van een scherpe grens spreken, veeleer van het feit dat een term dominant is ten opzichte van de andere. In het noorden komt hoofdzakelijk *groente(s)* voor, een afleiding van *groen* (Germaans *grôni*), dat overigens van dezelfde wortel (*grô-*) als *groeien* komt. *Groen* betekent dus eigenlijk ‘dezelfde kleur hebbende van wat groeit’ en *groeien* kan op zijn beurt ‘groen zijn’ betekenen (WNT). In het zuiden van de provincie, in de omgeving van Hasselt, Sint-Truiden, Borgloon en Tongeren, wordt meestal *légume*, een ontleening aan het Frans, gebruikt. Omgekeerd komt *groente* sporadisch ook voor in het zuiden en *légume* in het noorden. Allicht heeft de Franse benaming *légume* vanuit het zuiden de oorspronkelijke benaming *groente* niet helemaal kunnen verdringen. Zo worden *groente* of (met klankwettige umlaut) *greunte*, *gruunte* en *légume* in de omgeving van Bilzen en Riemst door elkaar gebruikt en komen ook elders in het zuiden geïsoleerd *groente*-vormen voor. Anderzijds heeft *légume* uitschieters naar het noorden, maar de hele provincie heeft het woord niet kunnen veroveren.

Een andere tegenstelling tussen het noorden en het zuiden van Belgisch-Limburg treffen we aan bij de benamingen voor de overblijfselen van een maaltijd, de etensresten (kaart 4). In het noorden wordt *overschot* gebruikt, een afleiding van het werkwoord *overschieten* in de betekenis ‘overblijven, resteren’. In het zuiden kent men hiervoor de benaming *orte*, *örte*. Het WNT vermeldt dit woord onder *ORT (I)*. Voorheen luidde dit woord *oorate*, *oorete*. Het is gevormd door een voorvoegsel *or-* (*uz-*) en een afleiding van het werkwoord *eten* ‘zich voeden met’, maar de relatie tussen beide samenstellende delen is minder duidelijk (Müller 1894). *Orte*, *örte* komt helemaal niet voor in het noorden van Belgisch-Limburg, de noordelijke benaming *overschot* daarentegen treffen we in het zuiden

wel sporadisch aan. Dat kan erop wijzen dat *overschot*, allicht onder invloed van het Brabants en het Algemeen Nederlands, de expansieve term is en terrein wint ten koste van de oorspronkelijke benaming *orte*, *örte*. Vaak gebruiken de jongeren in het zuiden reeds *overschot* waar de oudere dialectsprekers nog van *orte* of *örte* spreken. Ten slotte komt verspreid in de hele provincie *afval* voor. Het is een afleiding van afvallen, oorspronkelijk ‘de kruimels die bij een maaltijd van de tafel afvallen’ en bij uitbreiding ‘al het *overschot*, dat van iemands tafel overblijft’. Vaak wordt deze benaming naast *overschot* of *orte*, *örte* gebruikt. *Afval* wordt dan gebruikt voor ‘de niet-eetbare overblijfselen’, terwijl *overschot* en *orte*, *örte* ‘de eetbare overblijfselen’ zijn. In een en dezelfde gemeente

Kaart 4: De benamingen voor etensresten in Belgisch-Limburg

in het zuiden van de provincie kunnen zo bijvoorbeeld de drie net besproken woorden naast elkaar gebruikt worden. Voor de eetbare overblijfselen, bijvoorbeeld voor het eten dat te veel is nadat iedereen gegeten heeft en dat 's daags nadien eventueel nog gegeten kan worden, gebruiken de oudere dialectsprekers *örte*, terwijl de jongeren hiervoor hoofdzakelijk *overschot* kennen. *Afval* daarentegen is dan een verzamelnaam voor de niet-eetbare overblijfselen, bijvoorbeeld de aardappelschillen, de knoken aan het vlees enz.

2.3. Nagerecht

Een tegenwoordig vaak genuttigd nagerecht, vooral 's zomers, is *ijs*, een lekkernij van bevroren room met suiker, eieren en specerijen of vruchtensap. We nemen dit begrip graag als uitgangspunt om even te wijzen op de rol die de rijksgrens tussen Nederland en België op de dialectwoordenschat kan uitoefenen. In Belgisch-Limburg, en bij uitbreiding in zowat heel Vlaanderen, wordt de Franse benaming *crème* of het daarvan afgeleide verkleinwoord *crèmeke*, *crèmke* gebruikt, in de gemeente Voeren *crème-glace*. In Nederlands-Limburg is de Algemeen Nederlandse benaming *ijs* gangbaar, meestal in het verkleinwoord *ijsje*, waarbij het oorspronkelijke *ie*-vocalisme (West-Germaans *is*) bewaard gebleven is: *ies*, *ieske*. In Belgisch-Limburg wordt *ijs* alleen gebruikt met betrekking tot bevroren water. Studies van Cajot (1989, 2004) tonen aan dat de dialectgrens tussen *crème*, *crèmeke*, *crèmke* en *ies*, *ieske* 'roomijs' precies samenvalt met de landsgrens. Het gebied dat onderwerp is van Cajots onderzoeken beslaat weliswaar slechts het zuiden van beide provincies, namelijk van Kanne tot Stokkem en Rotem in België en van Eijsden tot Grevenbicht en Susteren in Nederland, maar verschillende lokale woordenboeken van noordelijker gelegen plaatsen tonen aan dat de grens tussen *crème(ke)* en *ies(ke)* probleemloos doorgetrokken worden kan.⁶ De rijksgrens is hier dus tegelijkertijd een scherpe dialectgrens tussen Belgisch- en Nederlands-Limburg.

Vanzelfsprekend geldt dit niet alleen voor *crème* en *ies*. Hierboven zagen we dat in Belgisch-Limburg naast *groente* ook *légume* voorkomt, in Nederlands-Limburg treffen we *légume* niet aan. Nog in de sfeer van eten en drinken vermeldt Cajot (1989) voorts onder andere

Belgisch-Limburgs *doos* versus Nederlands-Limburgs *blik* ‘conservenblik’, *frigo* versus *ijskast* ‘koelkast’, *praline* versus *bonbon* ‘gevuld chocolaatje’ of *régime* versus *dieet*.⁷ Bij andere voorbeelden als *frikadel* versus *gehaktbal* ‘bal van gehakt vlees’, *crevette* versus *garnaal* ‘klein schaaldier’ of *vidéke* versus *pasteike* ‘met ragout gevuld deegbakje’ blijkt de grens tussen beide Limburgen volgens het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* verder noordwaarts heel wat minder scherp te zijn (Van de Wijngaard 2004).

2.4. *Gebak en koekjes*

Bij het vieruurtje treffen we een gerecht aan dat allicht als het meest typische Limburgse gerecht kan gelden: *vlaai*, een ‘rond gebak van brooddeeg, eieren, melk enz., met opstaande rand en gevuld met vruchten of rijst’. Het woord is afkomstig van een ouder *vlade* en komt voor in heel Belgisch-Limburg. We treffen er in de dialecten dezelfde klinkeren medeklinkerwisseling aan als bijvoorbeeld in *lade*, *laden*, *schade*. Zo spreekt men in het Maasland bijvoorbeeld van *vlaaj*, *laaj*, *laje* en *schaaj*, in Haspengouw van *vlaoj*, *laoj*, *laoje* en *schaoj* enz.

Een bijzondere vorm van streekgebonden specialiteiten zijn voorts de verschillende soorten koeken die vooral in de Maasstreek en omgeving deel uitmaken van een heuse traditie. Zo wordt de *knapkoek* ‘een harde, luchtig gebakken, zoete koek’ hoofdzakelijk geassocieerd met Maaseik, getuige ook de spotnaam *knapkeukmen* ‘knapkoekenmannen’ die in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) voor de inwoners van Maaseik is opgetekend. *Knapkoek* is een samenstelling van *koek* en het werkwoord *knappen* ‘een kort, ploffend of klappend, geluid voortbrengen’, een klanknabootsend woord dat verwijst naar het geluid dat zo’n koek maakt bij het breken of eten. Blijkbaar was dit gerecht zo typisch voor Maaseik, dat de inwoners er hun bijnaam aan te danken hebben.

Een ander soort ‘koek’ vinden we terug in de ondertitel van het onlangs gepubliceerde *Bocholter woordenboek*. *Zoeë plat as eine bögg'se kook*. Een *boggese kook* is een ‘boekweitkoek’, een pannenkoek van boekweitmeel dus, maar wordt veralgemenend ook wel voor een gewone pannenkoek ‘koek die in een pan gebakken is’ gebruikt. *Boekweit* is

een samenstelling van *boek* 'beuk' (boom) en *weit* 'tarwe' (vergelijk Engels *wheat*) en duidt een bepaald gewas aan, letterlijk 'beukentarwe' (zie ook het artikel over Vlaams-Brabant). De associatie met Bocholt is wel niet te danken aan het feit dat dit gerecht typisch is of was voor Bocholt of dat de Bocholtenaren meer pannenkoeken zouden eten dan hun streekgenoten. Integendeel, deze eer lijkt eerder voor Eksel weggelegd te zijn aangezien de organiserende Ekselse karnavalsvereniging de naam *Boegezekeokers* draagt. Het verband met Bocholt ligt veeleer in de uitspraak van het woord: *bogget* of *boggetj* is in Bocholt (en omgeving) zowel de benaming van 'boekweit' als van de gemeentenaam 'Bocholt'.

Ten slotte

Het is geen geheim dat de Limburgse dialecten een taallandschap vormen dat door vele interne dialectgrenzen en tegenstellingen gekenmerkt wordt, maar anderzijds heel wat gemeenschappelijke kenmerken heeft. Ook in de terminologie met betrekking tot eten en drinken komt deze eenheid in verscheidenheid overduidelijk tot uiting. Enerzijds treffen we heel wat dialectvariatie in Belgisch-Limburg aan. Het kan daarbij zowel om noord-zuid-tegenstellingen (b.v. *middag* versus *noen*) als oost-west-tegenstellingen (b.v. *sjaal*, *sjaol* versus *school*, *schoeël*) gaan. Anderzijds zetten de Limburgse dialecten zich als geheel graag af tegen de hun omringende dialecten. Zo is er zowel een duidelijk onderscheid tussen de Limburgse en de meer westelijke dialecten (bijv. Limburgs *eier* versus Brabants *eiere*) als tussen de dialecten van Belgisch- en Nederlands-Limburg (bijv. *crèm-(ke)* versus *ies(ke)*).

NOTEN

---

1. Het gaat om: *beenderen* ‘botten’, *bladeren* ‘boombladeren’, *eieren*, *gelederen*, *gemoederen*, *goederen*, *hoenderen*, *kalveren*, *kinderen*, *klederen* ‘kledingstukken’, *lammeren*, *liederen*, *raderen*, *runderen* en *volkeren*.
2. Zie Schrijnen (1902) voor een gedetailleerde beschrijving.
3. De gegevens in deze paragraaf zijn ontleend aan de verschillende lokale woordenboeken.
4. Eigen gegevens. In Val-Meer gebruikt een deel van de jongeren ook *sopknwok* (soepknook) voor een ‘onnozcl persoon’, doch dit is niet algemeen gangbaar.
5. Voor de aardappel verwijzen we ook naar andere bijdragen: zie o.a. Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Belgisch-Limburg, Oost-Vlaanderen en West-Vlaanderen.
6. Vgl. de woordenboeken van Geistingen, Bree, Bocholt en Kaulille en de (onuitgegeven) idiotica van Meeuwen en Achel in Belgisch-Limburg en het Weertlands woordenboek in Nederlands-Limburg.
7. In deze en de volgende voorbeelden staat het Belgisch-Limburgse woord steeds eerst.
8. De verschillende lokale woordenboeken die als materiaalverzameling geraadpleegd zijn bij het totstandkomen van dit artikel zijn niet opgenomen in de bibliografie om deze niet nodeloos lang te maken. Een overzicht van de verschillende lokale woordenboeken en hun referenties is te vinden op de website <http://fuzzy.arts.kuleuven.ac.be/rewo>

- Cajot, J. (1989): *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'? Zum Einfluss politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-luxemburgischen Euregio*. Rheinisches Archiv. Keulen/Wenen: Böhlau.
- Cajot, J. (2004): 'Dialecten aan de Selfkant'. In: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 6, blz. 91-112.
- Crompvoets, H. en J. Goossens m.m.v. J. van Schijndel (1998): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel I: Agrarische terminologie, aflevering 12: Kleinvee, pluimvee*. Assen: Van Gorcum.
- Goossens, J. (1967): 'Een Limburgse cierschaal: geen lege dop'. In: *Album dr. M. Bussels*. Hasselt, blz. 257-262.
- Goossens, J. (1996): 'Merrie, berrie, spurrie en murw in het Nederlands en het Limburgs'. In: Hout, R. en J. Kruijssen (red.), *Taalvariaties. Toonzettingen en modulaties op een thema*. Dordrecht, blz. 99-108.
- Grootaers, L. (1926): 'De benamingen van den aardappel'. In: *Leuvense Bijdragen*, jg. 28, blz. 88-93.
- Kruijssen, J., J. Goossens en H. Brok (1994): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel I: Agrarische terminologie, aflevering 5: Verbouw van knol- en andere gewassen*. Assen: Van Gorcum.
- Müller, J.W. (1894): 'ORT, ORTEN'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 13, blz. 219-233.
- Pauwels, J.L. (1935): 'De taal in het Hageland'. In: *Steden en landschappen – VIII: De Demervallei*. Antwerpen, blz. 31-40.
- Pauwels, J.L. en L. Morren (1960): 'De grens tussen het Brabants en het Limburgs in België'. In: *Zeitschrift für Mundartforschung*, jg. 27, blz. 88-96.
- RND: *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*.
- Schrijnen, J. (1902): 'Benrather-, Uerdinger- en Panningerlinie'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 21, blz. 249-251.
- Schrijnen, J. (1907): 'Taalgrenzen in Zuidnederland – Het mich-kwartier'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 26, blz. 81-85.
- Snijders, D. (1986): *Epaarte kaal over de Geistering taal*.
- Van de Wijngaard, T. (2004): *Woordenboek van de Limburgse Dialecten, deel III: Algemene Woordenschat, aflevering 2.3: Eten en drinken*. Groningen: Gopher.

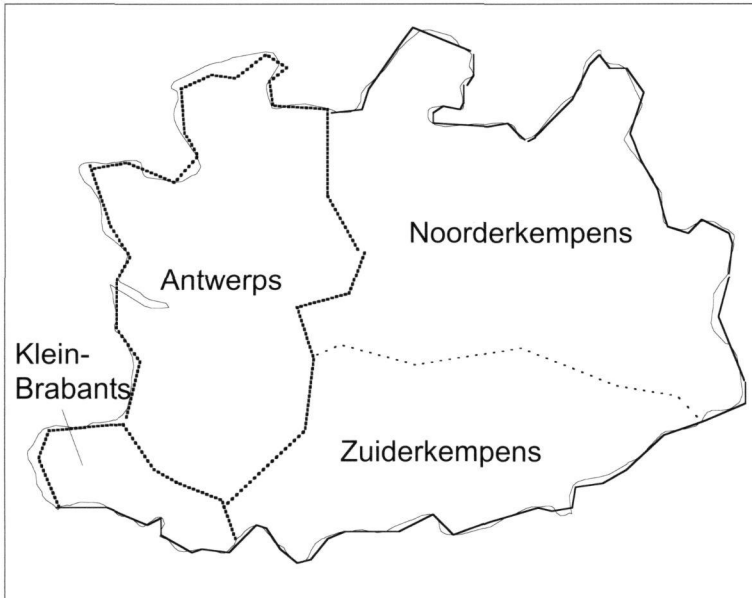
- Verstegen, V. (1942): 'De wgm. *sk* in de Zuidnederlandse dialecten'.
In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Dialectologie en Toponymie*, jg. 16, blz. 31-42.
- WLD: *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*. Verschijnt in delen en afleveringen (1982-) Assen: Van Gorcum.
- WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom* (2000).

Miet Ooms

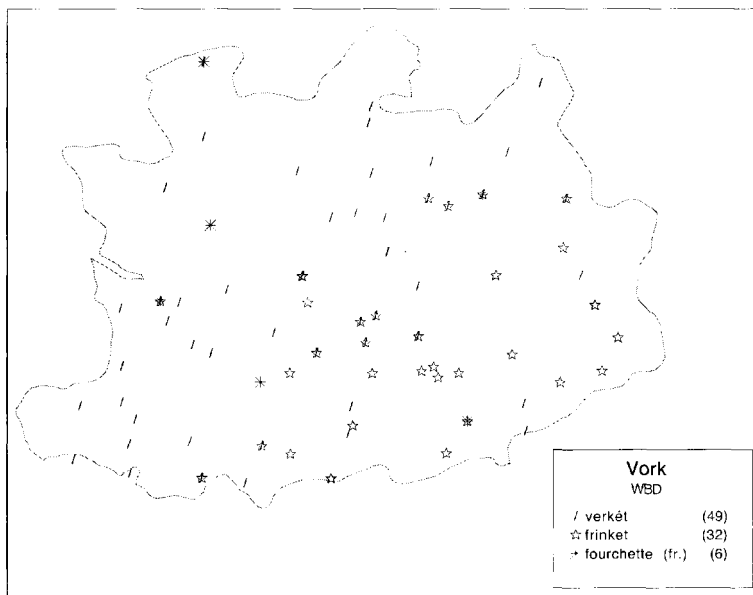
BEULING MET PEEKES EN ALS DESSERT EEN APPELKOK
DE ANTWERPSE KEUKEN NADER BEKEKEN

In deze bundel bekijken we de dialectwoorden in de keuken wat nader. Voor het Brabantse gebied hebben we het voordeel dat in de afgelopen drie jaar twee belangrijke afleveringen van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) afgewerkt zijn: ‘Eten en drinken’ en ‘De woning’ (waarin aan de terminologie rond keukengerei een paragraaf gewijd wordt). Hierin vinden we dus een uitgebreid overzicht van alles wat met eten en drinken te maken heeft.

Kaart 1: Dialectgebieden in de provincie Antwerpen naar het voorbeeld van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten

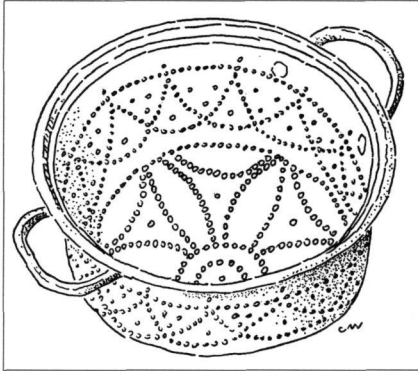
Kaart 2: *Vork in de Antwerpse dialecten*

medeklinker, vgl. Nederlands *derde* en Duits *dritte*), in combinatie met een nasalisering (meer door de neus uitspreken) van de klinker.

Het kleine lepelkje dat gebruikt wordt om in dranken te roeren en suiker te nemen bij koffie of thee, wordt over het algemeen *koffielepeltje* of *theelepeltje* genoemd. Een andere toepassing van dit lepelkje is echter ook het uitlepelen van gekookte eieren, van daar de (sporadisch voorkomende) benaming *eierlepeltje* in de Antwerpse Kempen.

De algemene betekenis van *kit* is 'een draag- en schenkvat voor vochten, meer of minder van de gedaante van een kan, gemaakt van hout (van gekuipte duigen met houten, koperen of ijzeren banden), van metaal, of van steen (aardewerk)' (WNT). Etymologisch is het woord verwant met *keet* 'hut, schuur'. Het wordt vaak gebruikt bij vaatwerk dat bier bevat, maar bij de vijfde meer specifieke betekenis vinden we de uitleg die van toepassing is in de streek rond de stad Antwerpen: 'een melkvat van bepaalde vorm'.

In de Middeleeuwen was het woord *spint* vrij algemeen bekend in de

betekenis van ‘mandje’. In die zin is het ook verwant met een spinde, een oude voorraadkast of provisiekamer. *Spinde* was nog vrij algemeen bekend tot in het midden van de twintigste eeuw, toen er in elk boerenhuis nog wel een voorraadkast te vinden was. Een kleine plaats om wat voorraad in te bewaren zou dan een mand kunnen zijn. Tegenwoordig heeft het woord

in een beperkt aantal dialecten in de Noorderkempen een betekenisverenging ondergaan: het is nu een mandje waarin men de aardappelen schilt. In de rest van de provincie is het woord, zowel in de algemene als in de meer specifieke betekenis, verdwenen.

Een woord dat in een groot gedeelte van de provincie (en sporadisch ook daarbuiten) bekend is, is *trizee*. Meestal is het een vergiet (een schotel die van vrij grote gaten voorzien is en die wordt gebruikt om bijv. gewassen groenten te laten uitdruipen), soms kan het ook om een zeef gaan. Dat ‘vergië’ de belangrijkste betekenis is, zien we aan het feit dat *trizee* ook wel voor de soepzeef gebruikt wordt, maar niet voor een theezeefje. *Trizee* is de verkorting van *trezeerbekken*, dat ook ‘vergië’ betekent. Het eerste lid staat in verband met het werkwoord *trezelen* of *trijzelen*, dat ‘graan zuiveren door middel van een *trezel*, een graanzeef’ betekent. Onrechtstreeks krijgen we hier te maken met een betekenisverschuiving: waar de *trezel* een graanzeef is, staat de *trizee* voor een voorwerp om groenten uit te laten lekken.

2. Etenstijd!

2.1. Vlees en groenten

Als je in de provincie Antwerpen (behalve in het westen) een stukje gebraden spek wilt, vraag je best naar een *krip* of *krep* ‘spek’. De oorsprong van dit woord is onbekend, en de precieze betekenis kan verschillen van streek tot streek, hoewel het altijd wel een of ander stuk vlees is. In

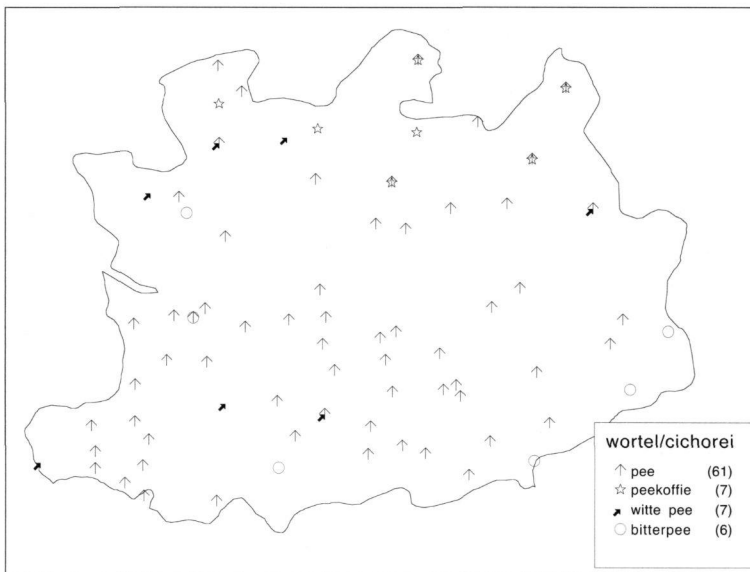
de Antwerpse Kempen is het, zoals gezegd, een snee spek, in Breda eerder een runder- of kalfslapje en in Zeeuws-Vlaanderen soms een karbonade. Dat het woord al heel lang in gebruik is, blijkt ondermeer uit het feit dat het in heel wat zeventiende-eeuwse (kook)boeken vermeld wordt voor een snee of stuk vlees. In het religieuze werk *Bankket-werk van goede gedagten* uit 1660 vinden we zelfs “De Vrouwe is gelijck een moote of krippe van de eerste man” (WNT).

In het midden en noorden van de provincie Antwerpen (en in een gedeelte van Noord-Brabant) kent men het woord *beuling* voor de bloedworst. Dit woord wordt in Middelnederlandse teksten al aangetroffen als *bolinc*, een samentrekking van *bodelinge*. Het eerste gedeelte van het woord, *bodel*, is aan het Oudfranse *bodel* ontleend (Nieuwfrans *boyau*). De oorspronkelijke betekenis is (in het meervoud) ‘darmen of ingewanden’. Volgens het WNT wordt het in Zuid-Nederland nog gebruikt voor de ingewanden van een dier. In meer recente woordenboeken zoals het WBD en het WLD komt het echter amper nog voor buiten de provincie Antwerpen. Aangezien een bloedworst een darm is die gevuld is met gehakt varkensvlees en gekookt bloed, ligt de link met de oorspronkelijke betekenis voor de hand.¹

Een andere vleesbereiding die aanleiding geeft tot een grote variatie in dialectbenamingen, is de hoofdkaa.² Hoofdkaa is een op kaas gelijkende massa, die ook als broodbeleg gebruikt wordt, en die bestaat uit met kruiden en azijn toeberaid, en in stenen of glazen vormen gestold hoofdvlees, meestal van het varken. Waar de standaardtalige benaming het uitzicht (kaas) en de herkomst (hoofd) benoemt, wordt in de benaming *varkenskop* (verspreid in het midden en het westen van de provincie, ook verkort als *kop*), uitsluitend en meer specifiek de nadruk gelegd op de herkomst van het vlees, nl. de kop van het varken. Een andere benaming, die in dezelfde streek voorkomt, is *frut*. Dit is een meer algemeen woord, dat eigenlijk ‘vleesafval, fijngehakt vlees of gehakt’ betekent. Vandaar dat het woord ook (zij het veel minder vaak) in de betekenis van ‘gehakt’ en ‘kipkap’ (blokjes vlees) voorkomt.

De Antwerpse (en gedeeltelijk ook Zeeuwse, Noord-Brabantse en Zuid-Hollandse) benaming voor de eetbare, oranje wortel is *pee* (meestal in het meervoud als *peekes*). Dit is de oorspronkelijke benaming voor het

huidige bekende *peen*, dat door een verkeerd begrepen meervoudsvorming ontstaan is (vgl. *schoen*, het oorspronkelijke meervoud van *schoe*, dat nu het enkelvoud is geworden). Oorspronkelijk kon dit woord voor verschillende soorten van eetbare wortelen gebruikt worden, ondermeer de gewone. In de Denderstreek echter vinden we het terug in de betekenis van ‘cichorei’, de koffievervanger die van de gebrande wortel van de cichoreiplant gemaakt wordt. In de provincie Antwerpen dan weer wordt deze koffievervanger over het algemeen *bittere pee* of *bitterpee* genoemd, met een specificator (een bittere soort wortel). Waarschijnlijk is die Denderstreekse benaming *pee* een verkorting van *bitterpee*. Dat deze verkorting niet in de provincie Antwerpen zelf voorkomt, is te danken aan het feit dat men hier *pee* al kent in de betekenis van de gewone oranje wortel. Daarnaast wordt de pastinaak, een grote witte vlezig eetbare wortel, ook wel *witte pee* genoemd, dus ook weer met een specificator. Aansluitend bij Noord-Brabant vinden we in het noorden van de provincie Antwerpen ook nog *peekoffie* terug, letterlijk dus ‘wortelkoffie’. Deze koffie is uiteraard niet gemaakt van de gewone oranje wortel, maar van cichorei. We kunnen dus voor Antwerpen stellen dat *pee* waarschijnlijk oorspronkelijk gebruikt werd voor heel wat eetbare wortels, getuige hiervan de mogelijkheid om ook de cichoreiwortel toch nog een soort

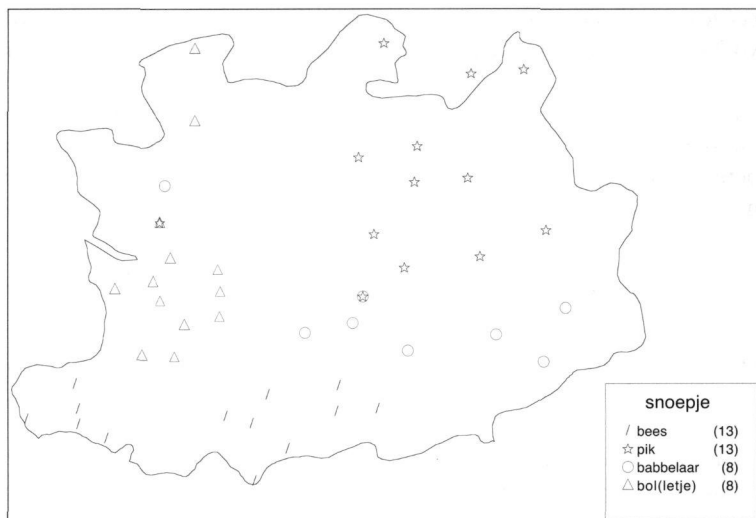
Kaart 3: De benamingen voor wortel en cichorei in de Antwerpse dialecten

pee te noemen. Daarna, of gelijktijdig, werd de benaming *pee* gereserveerd voor de oranje wortel, en daarom had de cichoreipee toch een specificator nodig, nl. 'bitter'. *Peekoffie* is dan waarschijnlijk een verkorting van *bitterpeekoffie*. Uit gewone *pekes* wordt geen koffie gemaakt, dus een vergissing is hier uitgesloten. *Bitterpee* zelf heeft dan een betekenisverschuiving ondergaan, als benaming van de wortel naar de naam van het product zelf.

2.2. *Dessertjes: fruit en snoep*

De perzik wordt in het noorden van Antwerpen ook wel *pers* genoemd. Deze vorm kan enerzijds verklaard worden als verkorting van *perzik*, misschien naar het voorbeeld van *kers*, en anderzijds (aangezien de *r* vaak niet uitgesproken wordt) ontstaan onder invloed van het Franse *pêche*, dat in de rest van de provincie gezegd wordt. Een typisch Kempense nevenvorm hiervan is *spers* (ook als *spes* en *spös* uitgesproken) met een toegevoegde *s*. Een verklaring hiervoor is er niet, maar het verschijnsel vinden we, volgens het WNT, ook in het Zutphense *spirk* tegenover het Gelderse *pirk* (perzik).

In de streek rond de stad Antwerpen vinden we voor de abrikoos het woord *appelkok*. Hier en daar wordt het ook abusievelijk vermeld voor 'perzik', maar gezien de grote gelijkenis tussen de twee vruchten is die verwarring niet zo verrassend. Het woord heeft een hele reis afgelegd voor het in onze contreien belandde: het is uit het Latijn via het Grieks en Arabisch in het Spaans en Portugees terechtgekomen, en vandaar via het Frans tot bij ons. Bij de Romeinen noemde men de vrucht *praecox*, wat 'vroegrijpe' betekent, vooral in tegenstelling tot de later rijpende perzik. Vandaar dat de abrikoos in de Middeleeuwen hier ook wel *vroege pers* genoemd werd. Het Arabische woord *al-berkok* (waarbij *al* het lidwoord is), kwam als *albercoque* in het Spaans terecht (nu *albaricoque*) en van daaruit verspreidde het woord zich over de rest van Europa. In de zestiende eeuw namen onze voorouders, die veel handel dreven met Spanje, het woord over als *abrikok*, en hier vinden we al het tweede deel van onze Antwerpse *appelkok*. Vanwaar nu het tweede gedeelte *-koos* dat in de standaardtaal te horen is? Enkele eeuwen later kreeg de Franse hovenierskunst op de tuinbouw hier een grote invloed, en werd ondermeer het Spaanse *abrikok* vervangen door het Franse woord *abricot*. Bovendien

Kaart 4: Enkele benamingen voor het snoepje in de Antwerpse dialecten

nam men het woord over in het meervoud, *abricots*, in een tijd dat de meervouds-*s* in het Frans nog uitgesproken werd. Vandaar dus: *abrikoos*. Het eerste gedeelte van ons dialectwoord is waarschijnlijk een geval van volksetymologische vervorming. *Abri* betekent niets in de oren van een Nederlandstalige, maar *appel* wel; het is zelfs een vrucht, en eentje die iedereen kent.³

Een voorwerp als een snoepje, dat bij kinderen heel bekend en geliefd is, levert traditioneel heel wat dialectvariatie op. In het Noorderkempen en rond de rijksgrens vinden we het *pikske*. De eerste betekenis van *pik* is 'een kleinigheid' of 'een klein beetje' en wordt op die manier ook voor een klein kind gebruikt. Een andere betekenis van dit woord is de kleverige stof, de hars die uit naaldbomen verkregen wordt. Uit deze betekenis wordt volgens het WNT door vergelijking de link gelegd naar een soort gesuikerde bolletjes of *suikerde pik*. Het lijkt dan ook logisch dat hier de volgende stap, een betekenisontwikkeling van een specifieke soort suikerballetjes naar snoep in het algemeen, gezet is. Zo'n veralgemening van een benaming voor een specifieke soort snoep naar snoep in het algemeen zien we wel vaker gebeuren, binnen de provincie Antwerpen zelfs. In het Zuiderkempen namelijk wordt een snoepje een *babbelaar*

genoemd. In de eerste plaats is dit een specifiek soort snoepje, namelijk een rechthoekig snoepje in de vorm van een kussentje, dat gemaakt is van siroop of suiker die gekookt wordt. In het Zuiderkempens echter wordt deze benaming veelvuldig opgegeven voor het snoepje in het algemeen. Het woord is afkomstig van het werkwoord *babbelen*, dat naast het bekende ‘praten’ ook ‘kauwen’ betekent. De beweging van de mond bij deze twee activiteiten is vergelijkbaar, vandaar. Volledigheidshalve vermeld ik dat in Noord-Brabant een soortgelijk woord voor snoepje gebruikt wordt: *babbel(tje)*.⁴

2.3. Koeken en brood

De krentenbol wordt in enkele plaatsen rond Antwerpen-stad ook wel *piot* of *piottenkoek* genoemd. Een *piot* is eigenlijk een soldaat bij het voetvolk of een infanterist, en het is een vervorming van het Franse *pièton* (voetganger) of *pion*. Blijkbaar is er een link tussen de krentenbol en de infanterist, want naast *piottenkoek* vinden we hiervoor ook nog de benaming *soldatenkoek*. Zou de krentenbol of tenminste een krentenkoek tot de rantsoenering van de Franse infanterie behoord hebben?

Een bepaald soort wit broodje wordt in de Zuiderkempens ook wel een *mastel* genoemd. Volgens het WNT is het een rond broodje of koekje van tarwebloem, soms ook met boter, kaneel, suiker, anijs enz. gebakken en met een kuiltje in het midden. Het is ontleend aan het Oudfranse *wastel*, een bijvorm van *gastel* (herkenbaar in het huidige Franse *gâteau*). De overgang van *w* tot *m* in een bijtonige lettergreep komt wel vaker voor (bv. het voegwoord *maar* uit *neware*: indien (het) niet ware), vooral onder invloed van de *n* uit het lidwoord *een*. In het Noord-Brabants en in het Zeeuws vinden we hetzelfde woord overigens terug als *bestel*.⁵

In de tijd voor de automatische snijmachines bij de bakker en in het warenhuis, bakte men vaak zelf zijn eigen brood en sneed men er met het broodmes naar believen sneden mee af. Voor een dikke snee brood of een homp was de verscheidenheid in dialectbenamingen vrij groot. Twee benamingen blijken vrij exclusief voor de provincie Antwerpen te zijn, meer bepaald *knoeft* in de streek rond Antwerpen-stad en *fach(t)* in het Zuiderkempens. *Knoeft* is een samenvoeging van twee woorden, die

beiden iets met eten te maken te hebben. In de eerste plaats is er *hoeft*, een verkorting van *hoeftebrood*: deelbrood voor armen (uit *hoeftig*: behoeftig) en Bargoens voor gewoon brood. Daarnaast vinden we in Vlaams-Brabant een enkele keer *knoep*, het zelfstandige naamwoord afgeleid van het werkwoord *knoepen*, dat 'bijten' of 'knabbelen' betekent. *Facht* of *fag* houdt waarschijnlijk ook verband met *fak*, wat 'kluit' of 'zode' betekent, door de gelijkenis tussen een brok aarde en een brok brood.

3. Smakelijk

Ondanks het feit dat Antwerpen als provincie zowel geografisch als taalkundig een centrale plaats inneemt in het zuiden van het taalgebied, vinden we er toch ook woorden die niet of nauwelijks in een andere provincie of streek te horen zijn. Het gaat meestal om woorden die ofwel bij de stad Antwerpen en omgeving horen, en die niet over de Schelde geraken, ofwel in de Kempen hun wortels hebben en er blijven hangen. Voor keuken- en voedingsterminologie is dat uiteraard niet anders. Sommige woorden, zoals *appelkok*, vertegenwoordigen een hele ontstaansgeschiedenis, de herkomst van andere woorden (bijv. *krip/krep*) is in de nevelen van de tijd verdwenen. Gemeenschappelijk is dat ze een stukje Antwerpse of Kempense cultuur vertegenwoordigen, die de plaatselijke keuken toch een extra pittig smaakje geeft.

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over Zeeland (blz. 193) Nederlands-Limburg (blz. 230) en over Oost-Vlaanderen (blz. 298).
2. Hoofdkaas wordt ook de bijdragen over Zeeland (blz. 189), Nederlands-Limburg (blz. 227) en Oost-Vlaanderen (blz. 295) besproken.
3. Zie ook appelkoos in de bijdrage over Zeeland (blz. 201).
4. In de bijdrage over Vlaamse-Brabant (blz. 271) wordt uitgebreider ingegaan op benamingen voor het snoepje.
5. Zie ook de Zecuwse bijdrage (blz. 197).

BIBLIOGRAFIE

- Blomme, I. (2002): 'Een 'babbelke' om van te 'smokkelen', de benamingen voor 'snoepje' in het Brabantse gebied'. In: W. Wellekens, L. Pletinckx en M. Ooms (red.), *Brabantse dialecten: cultureel erfgoed: publicatie bij de Vierde Brabantse Dialectendag georganiseerd door de Stichting Brabantse Dialecten op 12 oktober 2002 te Mechelen*, blz. 58-62, Leuven.
- Blomme, I. en R. Belemans (2004): 'Brusselse suikerij en West-Vlaamse chicons voor een Oost-Vlaamse taalman'. In: J. De Caluwe, G. De Schutter, M. Devos en J. Van Keymeulen (red.), *Schatbewaarder van de taal Johan Taeldeman. Liber amicorum*, blz. 87-96. Gent.
- Blomme, I (2004): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III Sectie 2. Het huiselijk leven. Aflevering 3 Eten en drinken*, Groningen.
- Cornelissen J. en J.B. Vervliet (1899-1906): *Idioticon van het Antwerpsch Dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*, 2 delen + Aanhangsel en Bijvoegsel, Gent.
- Dams, A. (1991): 'Brabant, Noord-Brabant en Antwerpen'. In: H. Crompvoets en A. Dams (red.), *Het dialectenboek 1. Kroesels op de bozzem*, blz. 113-121, Waalre.
- Ooms, M. (2003): *Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Deel III sectie 2. Het huiselijk leven. Aflevering 1 De woning*, Assen.
- Weijnen, A.A. (2003): *Etymologisch dialectwoordenboek, 2de verbeterde en vermeerderde druk*, Den Haag.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)* (1882-1998), Den Haag.

Ines Blomme

KOFFIE-FLETS IN VLAAMS-BRABANT

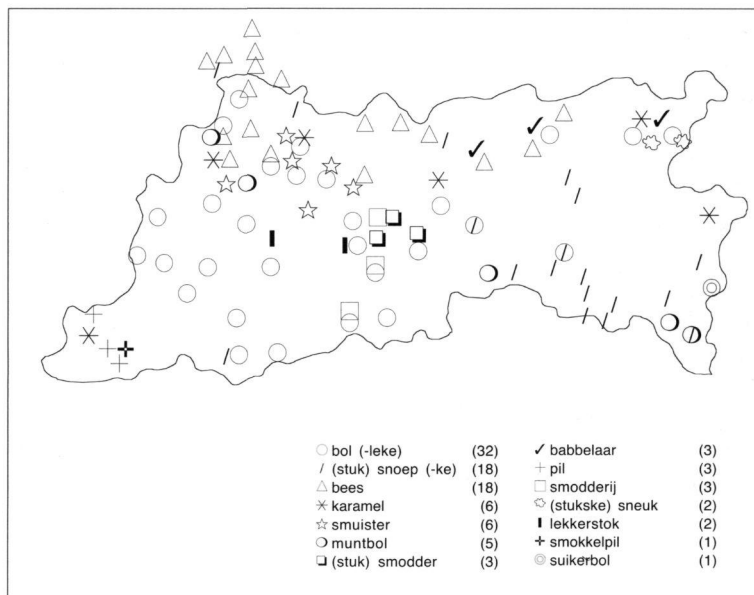
**SNOEPJE, ROOMHOORN, PANNENKOEK, SLAPPE KOFFIE EN
KOFFIEDIK IN DE DIALECTEN VAN VLAAMS-BRABANT**

Eten en drinken maakt ook de dialecttongen los. Vele lemma's uit de aflevering 'Eten en drinken' van het *Woordenboek van de Brabantse dialecten* bieden immers boeiend materiaal en mooie kaarten. Een keuze maken uit deze overvloed is dan ook moeilijk. Voor Vlaams-Brabant worden het snoepje, de pannenkoek, de roomhoorn, slappe koffie en koffiedik onder de loep genomen. Koffiedik omdat de dialectwoorden vaak rijkelijk pejoratief gekleurd zijn. Slappe koffie omdat de dialectbenamingen bij deze ongewenste smaak, de creativiteit van de taalgebruiker illustreren. Roomhoorn omdat hier zo duidelijk de voor het zuiden van Vlaams-Brabant typische, Romaanse invloed zichtbaar is. Pannenkoek omdat je alleen al met behulp van de dialectwoorden het recept kent en snoepje omdat het heel zoete kinderwoorden oplevert. Een rijke koffietafel voor Vlaams-Brabant dus.

1. Snoepje

Het begrip 'snoepje' zorgt in het Brabantse gebied voor een rijke lexicale dialectvariatic. Dat er zoveel dialectwoorden voor dit begrip voorhanden zijn, hangt samen met het woordveld waartoe 'snoepje' behoort. 'Snoepje' bevindt zich vooral in het domein van de kindertaal. Begrippen die tot dit domein behoren worden overvloedig van dialectvariatie voorzien en worden beschermd tegen taalzuivering. Kinderen hebben immers niet de behoefte om zich aan een talige norm aan te passen. Bovendien verhoogt de affectiviteit die met het voorwerp verbonden is, de dialectvariatie. Ouders geven niet graag de woorden prijs die ze voor positief gewaardeerde voorwerpen, zoals 'snoepje', in de communicatie met hun kinderen gebruiken. Hetzelfde fenomeen zien we in het domein

van speeltuigen, bijvoorbeeld bij het begrip ‘schommel’, waarvoor net zoals bij ‘snoepje’ talrijke dialectwoorden bestaan die op de kaart mooi afgelijnde gebieden vormen. De verschillende dialectwoorden voor snoepje kunnen in een drietal betekenis categorieën ondergebracht worden. We bespreken daarna ook de variant *karamel*.

Kaart 1: Benamingen voor het snoepje in Vlaams-Brabant

1.1. *Kauwen, smullen, snoepen*

Deze eerste groep bevat de varianten die afgeleid zijn van een werkwoord dat ‘kauwen, smullen of snoepen’ betekent. Vele van deze werkwoorden zijn frequentatieven die aanduiden dat de actie herhaaldelijk gebeurt en dus een bepaalde tijdsduur vergt, wat bij snoepen zeker het geval is.

Alhoewel *babbelaar* in de eerste plaats verwijst naar een specifiek soort snoepje, nl. ‘een langachtig snoepdingsken gelijk een kussentje, gemaakt

van siroop en suiker, die men samenkookt, dan met rekken en trekken taai maakt, en eindelijk in stukjes snijdt' (De Bo), wordt het in Molenstede, Aarschot en Rotselaar gebruikt voor snoepje in het algemeen. Het woord *babbelaar* stamt af van het werkwoord *babbelen* dat naast 'praten' ook 'kauwen' kan betekenen.

Verder vormt de variant *smuister* een gebiedje in de zuidoostelijke hoek van Klein-Brabant, met een paar aangrenzende opgaven in het Pajottenland en in Centraal-Zuid-Brabant. *Smuister* is afgeleid van het werkwoord *smuisteren* dat 'snoepen' betekent.¹

Vervolgens is *smok* afgeleid van *smokkelen*, een werkwoord dat gevormd is door het samenvallen van de frequentatieven van *smuigen*, *smuiken* en *smokken*. Eén van de betekenissen van *smokkelen* is '(heime)lijk snoepen'. *Smokkel* komt onder de vorm *smokkelpil* een enkele keer voor in Herne.

De benamingen *smodder* en *smodderij* (*stuk smodder* in Leefdaal) komen verspreid voor in Centraal-Zuid-Brabant. Beide vormen gaan terug op het werkwoord *smodderen*, dat 'smullen, smikkelen' kan betekenen. *Smodderen* is dan op zich waarschijnlijk afgeleid van *smodder* 'modder' of bestaat als neenvorm bij *modderen* dat naast 'handelingen met of in modder' ook betekent 'bepaalde bewegingen met de mond of de lippen maken bij het kussen'. Bij deze laatste betekenis worden de kauw- en smakbewegingen waarmee het snoepen gepaard gaat vergeleken met die bij het kussen.

Ten slotte komt *stukske sneuk* eenmalig voor in Webbekom. Het is afgeleid van *sneukelen*, een frequentatief van *sneuken*, dat 'snoepen' betekent.

1.2. Smaak

Hier stoten we ten eerste op de variant *lekkerstok*, die in Ganshoren en Wezembeek-Oppem gebruikt wordt en die zowel naar de smaak als naar de vorm van de snoep verwijst. Vervolgens kan *suiker* in *suikerbol* (Halle) zowel de zoete smaak als het basisingrediënt van een snoepje benoemen. Ook *munbol* (Peizegem, Mollem, Neerwinden en Landen) verwijst naar de smaak van de snoep. Bij *munbol* en *lekkerstok* is het echter

onwaarschijnlijk dat ze een snoepje in het algemeen benoemen. De informanten verwijzen met deze benaming vermoedelijk meer specifiek naar een pepermuntje, 'een snoepje gemaakt van suiker en munt dat plat of rond kan zijn'.

1.3. Uitzicht

De benaming *bol(leke)* (ook *suikerbol*) wordt algemeen gebruikt in het Pajottenland en in Centraal-Zuid-Brabant. Hij komt ook voor in Klein-Brabant, in het Hageland en het Geteland. Aansluitend bij *bolletje* is *bees*, een variant die op de grens met de provincie Antwerpen frequent verschijnt. *Bees* verwijst naar de grootte en naar de ronde vorm van een bes, eerder dan naar de smaak van die vrucht. Ook de opgave *pil* (Galmaarden, Tollembeek en Herne) refereert metaforisch aan vorm en uitzicht van de gelijknamige medicatie. Een gelijkenis qua smaak lijkt hier alleszins uitgesloten.

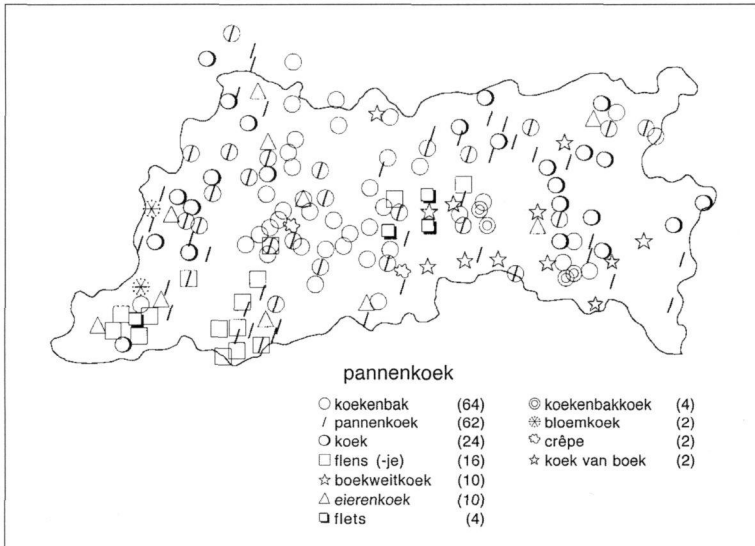
1.4. Karamel

Karamel benoemt in eerste instantie een specifiek soort snoepje. De benaming is ontleend aan het Franse en Spaanse *caramel* dat teruggaat op een kruising van het Middellatijnse *cannamella* 'suikerriet' met *caramillo* 'riet'. Het is een snoepje gemaakt van gebrande suiker en vaak vermengd met room, vanille of koffie. Tot de ontleening uit het Engels van *toffee*, was *karamel* de algemene term voor een dergelijk snoepje. Sinds de introductie van *toffee* zou *karamel* een fijner snoepje dan *toffee* aanduiden. *Karamel* komt over de hele provincie verspreid voor. Het is niet onmogelijk dat de benaming ook gebruikt wordt voor snoepje in het algemeen.

2. Pannenkoek

De pannenkoek kan eigenlijk worden beschouwd als de voorloper van het brood. In voorhistorische tijden werden rogge, tarwe, gierst of boekweit met behulp van stenen gemalen en tot pap geroerd. Op hete stenen gebakken ontstonden er platte koeken. Dit soort brood was lang houdbaar als het heel dun gebakken en goed te drogen gehangen werd. Men ontdekte

al gauw dat de koeken door toevoeging van eieren lekkerder werden. Zo ontstonden de pannenkoeken die we vandaag kennen. Ze kunnen zoet maar ook hartig gegeten worden en zijn vanouds een volkse lekkernij. De benamingen voor pannenkoek zijn hieronder voornamelijk geordend volgens de ingrediënten van de pannenkoek. Verder verwijzen sommige varianten naar het bakken van de koek. Tot slot komen de benamingen *flensje* en *crêpe* aan bod.

Kaart 2: Benamingen voor de pannenkoek in Vlaams-Brabant

2.1. Ingrediënten

2.1.1. Meel

Vroeger werd het deeg voor de pannenkoeken vaak gemaakt met boekweitmeel. Boekweit is plantkundig gezien een vrucht en geen graan, maar vanwege haar uitzicht en haar toepassingen wordt boekweit meestal wel tot graan gerekend. Boekweit behoorde vroeger tot de courante graansoorten en werd pas in de laatste decennia herontdekt als glutenvrije

eiwitverschaffer. Etymologisch betekent *boekweit* ‘beuk-tarwe’; *boek* (*beuk*) omdat de vruchten van boekweit veel op een beukenootje lijken. *Weit* heeft dezelfde stam als het Engelse *wheat* ‘tarwe’. De benaming *boekweitkoek* voor ‘pannenkoek’ komt vaak voor in het zuiden van het Hageland, maar werd ook opgegeven door informanten in Hever, Bertem, Neerijse, Drieslinter en Kuntich. De varianten *boekestekoek* en *koekesboek* komen voor in Booienhoven en *koek van boek* in Hakendover en Goetsenhoven. Boekweitkoecken waren vroeger een echte lekkernij, zoals ook uit volgend citaat van Bredero blijkt: “Symen ik verlief op jou als een boer op een boeckweyte-koeck”.

Vaak werden de boekweitkoecken gebakken met appelen en krenten. Wie deze luxe-ingrediënten verving door iets anders werd als zeer spaarzaam beschouwd: “’t Was sucken suynigen wijfgen, sy backte boeckedckoecken mit smeer, mit schijgens van koolstruycken, in de stee van appelen en krenten” (Hooft). Dat er in de pannenkoeken vaak appelen gebakken werden blijkt uit de benaming *appelkoek*, die in Zichem opgegeven werd. De variant *bloemkoek* die in Liedekerke en Oetingen voorkomt, verwijst naar een pannenkoek gebakken met tarwebloem, zoals tegenwoordig de gewoonte is.

2.1.2. Eieren

Dat eieren een belangrijk bestanddeel zijn in de pannenkoek blijkt uit de variant *eierenkoek*, die verspreid in het Pajottenland voorkomt en daarnaast ook in Malderen, Wolvertem, Dworp, Maleizen, Scherpenheuvel en Lubbeek. Enerzijds differentieert de variant *eierenkoek* de pannenkoek duidelijk van broodachtige koecken zonder eieren, de voorlopers van brood. Anderzijds is een Eierkoek evengoed een soort van koek, maar dan een dikke pannenkoek, gebakken uit een beslag met eieren als hoofdingrediënt. Het is dus mogelijk dat in de gebieden waar informanten die *eierenkoek* als benaming voor ‘pannenkoek’ opgeven, de pannenkoek verhoudingsgewijze meer ei bevat dan de courante soort.

2.2. Bakken

Dat pannenkoeken gebakken worden, wordt benadrukt in de varianten

koekenbak en *koekenbakkoek*. *Koekenbak* komt heel frequent voor in de westelijke helft van de provincie Vlaams-Brabant, maar is ook goed vertegenwoordigd in het Hageland en het Geteland. *Koekenbakkoek* wordt gebruikt in Leuven, Heverlee, Tienen en Oorbeek. Dat het op sommige plaatsen veruit de meest gekende kock is, blijkt uit het feit dat daar de verkorte vorm *koek* voorkomt, zonder specificatie. Deze variant komt verspreid voor in Klein-Brabant en in het Pajottenland en wordt frequent gebruikt in het Hageland en het Geteland. Het standaardwoord *pannenkoek* (frequent in heel Vlaams-Brabant) en de variant *panskoek* (Wolvertem) wijzen erop dat de koek in een pan gebakken wordt. Vervolgens treffen we in Oetingen de benaming *pallap* aan. Dit is vermoedelijk een samenstelling van *pan* en *lap* tot *pannenlap* dat vervolgens door assimilatie *pallap* wordt.

2.3. *Flens(je)*

Flens(je) is afgeleid van *flensen* dat teruggaat op *flansen*. *Flansen* is een klanknabootsende vorming en betekent ‘met een ruk neergooien, smijten, kletsen, plansen’. *Flens* betekent in het Standaardnederlands ‘een dunne, ongerezen pannenkoek’. Het kan in de standaardtaal ook melioratief ten opzichte van pannenkoek gebruikt worden. Het duidt dan een verfijnde, niet-volkse pannenkoek aan. Daarvan getuigt volgend citaat: “Inmiddels is de kasteleines van Horsel bezig met pannenkoeken te bakken die honoris causa flensjes zullen worden genoemd” (Pierson). In de dialecten in het zuiden van het Pajottenland en Centraal-Zuid-Brabant wordt *flens*, in de varianten *flets*, *flasj* of *flasjke* frequent gebruikt voor een gewone pannenkoek.

2.4. *Crêpe*

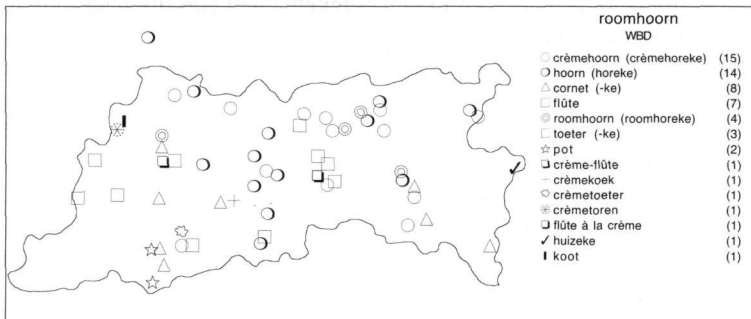
Wie gedacht had dat pannenkoeken een typisch Vlaamse aangelegenheid zijn, heeft het mis, want Nederlanders zijn vanouds nog doller op pannenkoeken. Vooral de hartige pannenkoek viert daar hoogtij. In Frankrijk is dan weer de zoete pannenkoek heel geliefd. De *crêpe* wordt zowel op straat als in Parijse crêperieën genuttigd. De Franse benaming *crêpe* wordt in Schaarbeek en Huldenberg gebruikt. Naast het feit dat deze gemeenten tegen Brussel en tegen de taalgrens liggen, kan het een

rol spelen dat de Franse keuken erom bekend staat de meest verfijnde gerechten en gebakjes af te leveren. Met de benaming *crêpe* is de pannenkoek dan lang niet meer alleen een volkse lekkernij, maar evengoed een verfijnde koek, onder meer geserveerd in chique tearooms.

3. Roomhoorn

Een ander staaltje van Franse culinaire termen vinden we bij het begrip ‘roomhoorn’. Dit met roompudding gevulde, gebakken hoorntje is weliswaar in Frankrijk nauwelijks gekend, maar door een deel van de samenstelling of het hele woord van onze Waalse burens te ontlenen klinkt het alvast heel verfijnd.

Kaart 3: Benamingen voor de roomhoorn in Vlaams-Brabant

3.1. Franse benamingen

Het Franse woord voor roompudding is *crème*. Zo krijgen we verspreid in Centraal-Zuid-Brabant, in het Hageland en het Geteland de benamingen *crèmehoorn* of *crèmehoreke*. In Linkebeek wordt ook *crémotoeter* gebruikt. In Wallonië wordt voor roomhoorn *cornet à la crème* gebruikt. In het oostelijk Pajottenland en in het Geteland duidt men roomhoorn

met de verkorte Franse benaming *cornet* aan. Deze krijgt in Brussegem, als diminutief *cornet-ke*, dan opnieuw een Brabants karakter.

‘Hoorn’ kan in het Frans ook als *flûte* vertaald worden en alhoewel *flûte* in Frankrijk niet roomhoorn betekent, betekent het dat wel in Wemmel, Wespelaar, Linkebeck, Overijse, Herent, Wilsele en Heverlee. Meer gespecificeerd wordt dat *crème-flûte* in Leuven en *flûte à la crème* in Wemmel.

3.2. Nederlandse benamingen

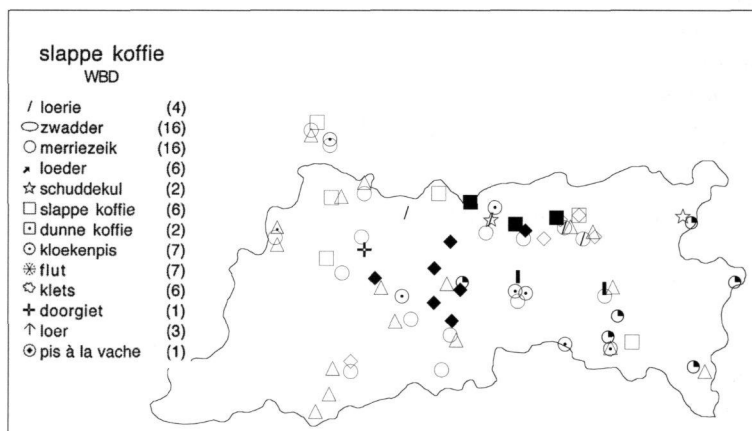
De variatie in de Nederlandse dialectbenamingen voor ‘roomhoorn’ zit hem vooral in het tweede gedeelte van de samenstelling. Roomhoorn wordt *toeter* in Hekelhem en Pamel, *toeterke* in Wambeek, *huizeke* in Rummen, *pot* in Lot en Essenbeek en *koot* in Droeshout. Deze laatste benaming verwijst naar de uiterlijke gelijkenis van een roomhoorn met een vinger. Diezelfde vergelijking vinden we overigens in de benaming *zweterige vinger*, opgegeven in de twee Noord-Brabantse plaatsen Eindhoven en Nederwetten. Ten slotte komen de standaardbenaming *roomhoorn* (ook *roomhoreke*) en de verkorte versie *hoorn* (of *horeke*) algemeen voor in Vlaams-Brabant.

4. Slappe koffie

Slappe koffie, een afgietsel dat ten allen prijze vermeden moet worden, geeft aanleiding tot een zeer uiteenlopende dialectvariatie.² De keuze van het metaforisch of metonymisch principe dat mensen in het benoemen van ‘slappe koffie’ hanteren, is niet geografisch bepaald maar lijkt veeleer situatie- en persoonsgebonden. Afhankelijk van de keuze van de taalgebruiker en van het moment waarop hij spreekt, verwijst het gebruikte woord voor ‘slappe koffie’ naar de handeling van het koffiezetten, naar urine, naar de doorzichtigheid van koffie of naar nog iets anders.

Zo komt het dat er per gebied meer dan één woord opgegeven werd om ‘slappe koffie’ te benoemen. Wel geografisch bepaald is het specifieke woord dat binnen de gekozen vergelijking gebruikt wordt. Het woord dat gebruikt wordt om naar de lage kwaliteit van koffie te verwijzen bijvoorbeeld, is in Centraal-Zuid-Brabant *flut* maar in het Geteland *klets*.

Van gebied tot gebied verschillen de woorden die gebruikt worden voor het goedje dat doorzichtig is, doet denken aan urine en alleen nog goed is voor de kippen.

Kaart 4: Benamingen voor slappe koffie in Vlaams-Brabant

4.1. Loerie

Loerie komt in Vlaams-Brabant voor in Zemst, Haacht, Gelrode en Nieuwrode.³ De vorm *loerie* is waarschijnlijk verwant met de vorm *loeder* die in het Hageland veelvuldig voorkomt. De exacte betekenisgeschiedenis van *loeder* en *loerie* voor slappe koffie is moeilijk te achterhalen. Er zijn drie mogelijke verklaringen. Ten eerste is *loeder* (Middelhoogduits *luoder*: hinderlaag) onder meer een scheldwoord voor een gemene kerel (WNT) of een ‘slechtaard, boef’ (Schuermans). Voor de afleiding *loederachtig* geeft Schuermans ‘lomp, los’ op. Kiliaan geeft als betekenis voor *loeyer*, *luyer* ‘vodde, flets’ (cf. *luiier* ‘doek voor baby’s’). De overeenkomst met slappe koffie is duidelijk: een flets drankje, te vergelijken met een slappe vod. Volgens Van Dale is de vorm *loer* (Werchter en Gelrode) samengetrokken uit *loeder*. Die vorm komt in het lemma vooral voor in samenstelling met pis: *pisseloe(r)* (Kapelle-op-den-Bos).

Een tweede weg naar de betekenisvoorsprong van *loeder* of *loeter* is die van Weijnen. Hij geeft voor *loeter* de betekenis ‘schoongewassen’, wat

loeter meteen in de buurt brengt van benamingen met (troebel) water en benamingen waarin de betekenis ‘doorzichtig’ primeert (zie verder). Als we Weijnen volgen stamt *loeter* van het Middelnederlandse *lûter* > Hoogduits *lauter* af wat teruggaat op het Gotische *klĒtrs* ‘rein’, Grieks *klúzoo* ‘ik spoel’ en Litouws *bluoti* ‘ik spoel’.

Een derde mogelijkheid is de tweede betekenis die Schuermans voor *loeter* en *loeder* geeft. *Loeter (loeder)* betekent in het westen van Vlaams-Brabant en in het Meetjesland ‘zeikschepper, beerschepper of emmer met een langen steel om natte mest, als beer enz. uit putten te scheppen’. Als we die idee volgen zou slappe koffie metaforisch verbonden zijn met beer en urine. Hierbij is wel te bedenken dat sprake zou moeten zijn van een metonymische betekenisverschuiving, waarbij het object (urine, beer) de naam krijgt van het voorwerp waarmee het object behandeld wordt (loeder). Wellicht zou *loeder* dan als eufemisme fungeren voor ‘zeik’ of ‘pis’. Onwaarschijnlijk is deze weg wel doordat de dialectbenamingen *loeder* en *loer* voor ‘slappe koffie’ in de provincies Noord-Brabant en Antwerpen voorkomen terwijl Schuermans deze vormen in de betekenis van ‘zeikschepper’ verschillend en beperkter situeert, nl. in het deel van Vlaams-Brabant ten westen van Brussel. Bovendien is de hamvraag hierbij wat de etymologische achtergrond is van *loeder* met betekenis ‘beerschepper’. Stamt dit *loeder* af van het Middelnederlandse *luoder* (WNT) of *lûter* (Weijnen) of hebben we hier te maken met nog een ander grondwoord?

4.2. Pis

Feit is wel dat, wellicht op basis van de kleur en de pejoratieve connotatie, een metaforisch verband tussen ‘slappe koffie’ en ‘zeik’ bestaat. Een groot aantal dialectwoorden heeft immers *zeik* of *pis* als stam. Zo vinden we de vorm *merriezeik* verspreid over heel Vlaams-Brabant. Vervolgens vinden we *pis à la vache* (ook *à la vache*) in Grimbergen, Droeshout en Brussegem en *stierenpis* in Lot. Verder komt *kloekenpis* voor in het Hageland en in Centraal-Zuid-Brabant, in Puurs en Oorbeek. Andere trefwoorden met *zeik* of *pis* in het hoofdelement van de samenstelling of als simplex zijn *pis* (Hekelgem), *pisewit* (Kortenbergh), *muggenpis* (Diest), *oude pis* (Huizingen), *lullenpis* (Binkom). In de vormen *pisseloe* (Kapelle-op-den-Bos en Aarschot) heeft *pis* in de samenstelling een onderwerps-benoemende waarde t.o.v. *loeder*.

4.3. *Flauw of slecht*

Een volgend trefwoord dat in Vlaams-Brabant veelvuldig voorkomt is *zwadder*, dat volgens Schuermans ‘slappe koffie, slechte drank’ of ook wel ‘overschot van iemands drank’ betekent.

In Haacht en Diest krijgen we als dialectbenaming *schuddekul*.⁴ *Kul* stamt af van het Latijnse *culleus* ‘teelbal’. *Kul* is pejoratief geladen en komt vooral voor in vaste uitdrukkingen zoals *flauwe kul*, waarin het ‘onzin’, ‘iets van weinig belang’ betekent.

Hierbij sluiten trefwoorden aan waarin de lage kwaliteit van de koffie centraal staat: *flauwe koffie* (algemeen in het Pajottenland), *flut* (frequent in Centraal-Zuid-Brabant, ook in Nederoverheembeek en Rotselaar), *flutjeskoffie* (Duisburg), *fluttekoffie* (Sterrebeek), *klêts* (algemeen in het Geteland, ook in Everberg), *klëtskoffie* (Sint-Pieters-Vissenaken). Ook het standaardtalige *slappe koffie* (Bornem, Londerzeel, Brussegem, Aarschot en Tienen) en de dialectbenaming *dunne koffie* (Wilsele en Binkom) horen hierbij.

4.4. *Water*

Enkele opgaven verwijzen naar de doorzichtigheid van slappe koffie. Hieronder vallen samenstellingen met *water*: *pompwater* (Bornem), *besjeswater* (Puurs), *bezenwater* (Bornem en Kapelle-op-den-Bos). *Bes* zou ‘koffieboon’ kunnen betekenen. *Koffieboon* gaat op het Arabische *bunna* terug en betekende oorspronkelijk ‘bes’ (De Vries). Mogelijk associeert men ook in de Brabantse dialecten de koffieboon met een bes. Een andere mogelijkheid is dat slappe koffie vergeleken wordt met aangelengd sap van bessen dat zoals slappe koffie weinig smaak heeft. Ten slotte nog een uitdrukking die wijst op het doorzichtig karakter van slappe koffie en treffend is voor een gemeente die tussen Leuven en Brussel ligt: *Leuven en Brussel erdoor kunnen zien* (Kortenberg).

4.5. *Doorloop*

Andere trefwoorden verwijzen naar het proces waarop de slappe koffie tot stand gekomen is. Vroeger werd koffie gezet door een beurs met gemalen

koffie in de ketel of koffiekant te hangen. De beurs was een langwerpige, stoffen koffiezak die soms van een gewone kous gemaakt werd, met een ijzeren ring bovenaan. Dikwijls werd de gemalen koffie ook rechtstreeks in de ketel gedaan, zonder beurs. De in de ketel hangende zak bevatte minder koffie dan men tegenwoordig in een filter doet. Waarschijnlijk werd de koffie toen alleen opgegoten als men van plan was om de koffie nog een tweede of een derde keer te gebruiken. Aangezien de koffiezak minder koffie bevatte dan men tegenwoordig in een koffiefilter doet, verkreeg men door het opgieten slappe koffie. Zo krijgen we in Droeshout het woord *doorgiet*; in Herent, Leuven en Tienen *doorloop*. Eén trefwoord in Vlaams-Brabant verwijst naar de handeling waarbij men de koffie nog een tweede maal of derde maal gebruikt en zo slappe koffie of koffie van een lagere kwaliteit krijgt: *tweede snee* (Rummen).

5. Koffiedik

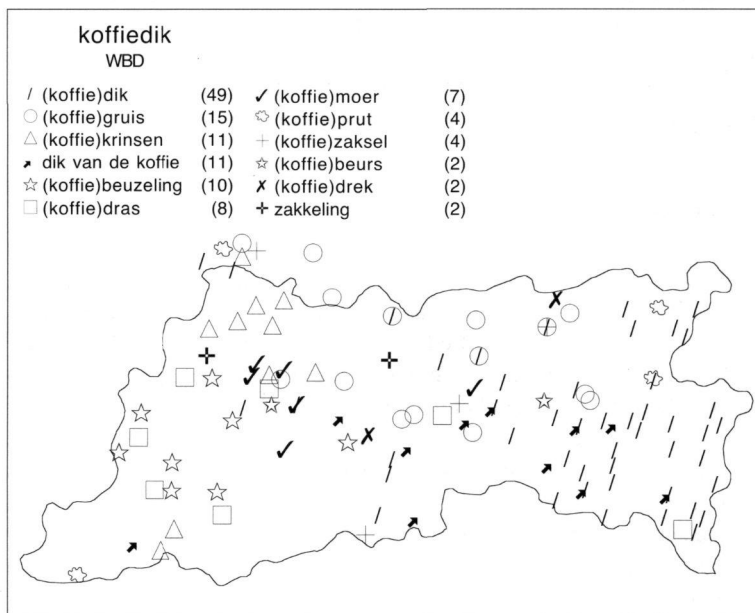
Na het koffiekraansje blijft voor de gastvrouw of -heer nog het opruimen. De tafel wordt afgeruimd, de vaat wordt gedaan en het koffiedik wordt weggegooid. Ook voor koffiedik bestaan er sappige en veelzeggende dialectwoorden⁵. Ze duiden aan dat koffiedik naar de grond zakt of op de grond blijft liggen, dat het geen waarde heeft, dat het een pappige of dikke massa is of dat het een bittere smaak heeft. De benoemingsmotieven zijn dan achtereenvolgens de beweging die het koffiedik maakt, de plaats waar het ligt, de waarde, de structuur, en ten slotte de smaak ervan. Veel van de benamingen verwijzen naar de geringe waarde van koffiedik, maar benoemen daarnaast ook nog iets anders. In de categorie 'waarde' zijn de benamingen ondergebracht, waarbij de gevoelswaarde overheerst.

5.1. Beweging

Het koffiedik in een kopje of in de koffiekant is in eerste instantie gemengd met de koffie, maar zinkt langzaam naar beneden. Vroeger deed men de koffie vaak gewoon in een pot die men vulde met heet water en die zo op de kachel bleef staan. De gemalen koffiebonen zonken langzaam naar beneden. Er zijn voor koffiedik veel woorden die dit bezinken benoemen. Zo hebben we *bezinksel* in Rumdorp, *zinkeling* in Tildonk, *zaksel* in Liezele, Leuven en Maleisen, *koffiezaksel* in Aarschot en

zakkeling in Mollem en Kampenhout. De benaming *droesem* wordt vooral gebruikt voor het bezinksel bij wijn, maar wordt in Drieslinter ook voor koffiedik gebruikt.

Ook de benaming *moer* betekent ‘bezinksel’, maar in de eerste plaats bij alcoholhoudende drank. *Moer* voor ‘koffiedik’ wordt gebruikt in Grimbergen, Meise, Nederoverheembeek, Brussel en Kessel-Lo. De variant *koffiemoer* werd opgegeven door informanten uit Meise en Brussel.

Kaart 5: Benamingen voor koffiedik in Vlaams-Brabant

5.2. Plaats

Sommige benamingen wijzen eerder op het feit dat het goedje zich op de bodem bevindt dan op het zinken of zakken ervan. De term *grondsels* (Leuven) duidt, net zoals het Franse *fond* (Nederoverheembeek), aan dat het koffiedik onderaan in het kopje of in de koffiekan blijft liggen. Vervolgens benoemen *dras* of *koffiedras* – benamingen die frequent

voorkomen in het Pajottenland en ook in Leuven en Landen – in eerste instantie ‘grond die met water doortrokken is’.

Deze betekenis kan verruimd worden tot ‘bezinksel van organische aard’ om ten slotte verengd te worden tot ‘koffiedik’. De oorspronkelijke betekenis van *dras* speelt geen rol meer bij de varianten *koffiedrag* (Halle) en *koffiedraf* (Leuven). Bij *koffiedraf* speelt bij de medeklinkerverwisseling de gedachte aan afval mee. Net als koffiedik is *draf* afval, maar dan van granen of zaden waaruit bier of alcohol gemaakt is.

5.3. Waarde

Koffiedraf kan bijgevolg ook onder het benoemingsmotief ‘waarde’ gezet worden. *Draf* kan door zijn afvalstatus in verruimde zin immers naar iets verwijzen dat niet veel waarde heeft. *Draf* heeft zelfs een nevenbetekenis van onreinheid. Dit gebruik heeft te maken met het gebruik van *draf* in de parabel van de verloren zoon. Daarin eten de varkens, vanouds onreine dieren, draf: “Ende hy [de verloren zoon] begeerde synen buyck te vullen met den draf, die de swynen aten” (Luc. 15/16). Ook de Klein-Brabantse benaming (*koffie*)*krinsen* (ook in Meise, Pepingen, Bogaarden en Vilvoorde) en de variant *krinksel* (Lovenjoel) verwijzen naar iets minderwaardigs. *Krinsen* en *krinksel* benoemen net zoals *draf* graanafval, maar meer specifiek onvolwassen graankorrels of dorsafval. De pejoratieve graanafval-betekenis wordt van *draf* en *krinsen* overgedragen op koffiedik. Deze overdracht wordt versterkt door de stofgelijkenis: koffiedik, dat uit kleine taac elementjes bestaat, lijkt in zijn structuur op graanafval.

Van dezelfde stam als *draf* is de variant *drabbe* (Holsbeek) en *koffiedrabben* (Herne). *Drab*(*be*) betekent ‘bezinksel’ of ‘troebele vloeistof’ en wordt soms ook gebruikt voor ‘slijk’. De pejoratieve connotatie van *draf*/*drab* komt goed tot uiting in het volgende citaat van De Brune, waarin de ouderdom met *drabbe* en *mooze* ‘slijk’ wordt vergeleken, en dus wordt geïnterpreteerd als het slechtste deel van het menselijke leven: “Men ziet den ouderdom aen, als de drabbe en de mooze, en dien volgende, voor het soodte van ’t gansche menscheliche leven” (De Brune). Zo zien we in elke betekenis van *drab* een verwijzing naar koffiedik. Koffiedik is zowel een bezinksel als een troebele vloeistof (in zijn met koffie vermengde staat), alsook iets minderwaardigs dat op slijk lijkt. Hierbij aansluitend gebruikt

men in Langdorp en Sterrebeek het pejoratief geconnoteerde (*koffie*)*drek* om koffiedik aan te duiden. *Drek* heeft als eerste betekenis ‘uitwerpselen van mensen en dieren’ en als verdere betekenissen ‘vuil in het algemeen’, ‘modder of slijk’ en ‘waardeloos goed, rommel’. We zien hier dezelfde verbinding met modder en slijk als bij *drab*. Impliciet bij *drab* en expliciet bij *drek* krijgen we een betekenisverruiming tot waardeloos goed, de betekenis die we ook bij *draf* vinden. Door koffiedik met *drek* aan te duiden wordt zowel naar de structuurgelijkenis van koffiedik en slijk verwezen als naar de geringe waarde van het koffieafval.

Een andere benaming die iets zegt over de waarde van koffiedik is *beuzeling*. Deze variant duidt ten eerste ‘onzinnig praten’ aan of ‘ijdel werk’. In overdrachtelijke betekenis wordt *beuzeling* gebruikt om iets van weinig waarde aan te duiden. *Beuzeling* of *koffiebeuzeling* komt vaak voor in het Pajottenland en werd ook door een informant uit Wezembeek-Oppem opgegeven als benaming voor koffiedik. Het gebruik van *beuzeling* wordt versterkt door de klankgelijkenis met *beurs* ‘koffiezak’. In Herent werd *beuze* opgegeven. *Beuze* is een nevenvorm met *r*-deletie of *r*-wegval van *beurs*. Vroeger werd de koffie in een stoffen zak (beurs) gedaan die men in de koffiekanting hing. Het hete water werd opgegoten en de zak bleef in het water hangen. Bij de benaming (*koffie*)*beurs* voor ‘koffiedik’ (Neder-overheembeek en Lubbeek) hebben we te maken met een metonymie waarbij de stof de naam krijgt van het object waarin de stof zich bevindt: het koffiedik zit in de beurs en wordt zelf *beurs* genoemd.

5.4. *Structuur*

Gruis is nog een woord dat bij overdracht verwijst naar iets gerings of onbeduidends. Het wordt echter voornamelijk als collectief gebruikt waarbij het onregelmatige, ruwe brokjes of brokken aanduidt. Vanwege dit laatste courant gebruik brengen we (*koffie*)*gruis* onder bij de categorie ‘structuur’. Beide betekenissen: ‘geringe waarde’ en ‘ruwe brokjes’, zijn bij koffiedik van toepassing.

Het koffie-afval bestaat inderdaad uit kleine onregelmatige brokjes zonder waarde. *Gruis* komt voor in Hellebeek en Aarschot en de variant *koffiegruis* komt verspreid voor in Klein-Brabant, Centraal-Zuid-Brabant en het Hageland. Ook informanten uit Meensel en Kiezegem gaven het op.

Het standaardwoord *koffiedik* is connotationeel heel neutraal en verwijst uitsluitend naar de structuur van het goedje. In tegenstelling tot de vloeibare koffie is het koffieafval een dikke massa. Naast *koffiedik*, dat in het Geteland en het Hageland frequent (en verspreid in Centraal-Zuid-Brabant; ook in St-Amands, Lippelo en Relegem) gebruikt wordt, hebben we de varianten *dik* (verspreid in het Geteland; ook in Nederoverheembeek, Tildonk, Overijse en Lubbeek) en *dik van de koffie* (verspreid in het Geteland en zeldzaam in Centraal-Zuid-Brabant en in het Hageland; ook in Herfelingen).

(Koffie)prut, een benaming gebruikt in Oppuurs, St-Picters-Kapelle, Molenstede en Waanrode, is een woord van klanknabootsende oorsprong. Het verklankt het geluid dat een pappige massa maakt als ze in gisting is of kookt. Zo'n pappige massa hebben we ook bij *koffiedik*. Tegelijk heeft *prut* ook opnieuw een pejoratieve connotatie. Het is een pappige maar zeker ook onsmakelijke massa.

5.5. Smaak

Van *koffiedik* proeft men het liefst niet. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er in deze categorie maar twee benamingen thuishoren die elk slechts éénmaal opgegeven werden. *Sjiek* komt voor in Beert. Het verwijst naar de smaak en wellicht ook naar het uitzicht van gebruikte pruimtabak. *Bittere* wordt in Wezemaal gebruikt en getuigt van de bittere smaak van het *koffiedik*.

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over Antwerpen, blz. 266.
2. Slappe koffie komt aan bod in de bijdragen over Friesland, Groningen, Overijssel en Zeeland.
3. *Loerie* is het meest algemeen voorkomende woord in Noord-Brabant. Zie Blomme 2002a.
4. *Schuddekul* is een benaming die vooral in het westelijke deel van de provincie Noord-Brabant voorkomt. Zie Blomme 2002a.
5. Zie ook de Zeeuwse bijdrage op blz. 188.

BIBLIOGRAFIE

- Biblia (1688): *dat is de gantsche H. Schrifture, vervattende alle de Canonijcke Boeken des Ouden en des Nieuwen Testaments*. Dordrecht en Amsterdam. (geciteerd in WNT)
- Blomme, I. (2002a): Zwadder, peut, schuddekul, flut of klets? Slappe koffie in de Brabantse dialecten. In: *Over Taal*, jg. 41, nr. 4, blz. 79-82.
- Blomme, I. (2002b): Ecn babbelke om van te smokkelen. De benamingen voor 'snoepje' in het Brabantse gebied. In: *Brabantse dialecten. Cultureel erfgoed*. Leuven, blz. 58-62.
- Bredero, G. A. (1885-1890): *De werken van Bredero. Volledige uitgave, naar de beste oude drukken bezorgd en opgehelderd door J. Ten Brink, H.E. Moltzer, G. Kalff, R.A. Kollewijn, J.A.W. Unger en J. Te Winkel*. Drie delen. Amsterdam. (1,252 geciteerd in WNT)
- De Bo, L. L. (1873): *Westvlaamsch Idioticon*. Brugge. (p. 71)
- De Brune (1661): *Emblemata of Zinne-werck*. Tweede druk. Amsterdam. (2, 65 ; geciteerd in WNT)
- De Vries, J. , De Tollenaere, F. (1995): *Etymologisch Woordenboek*. Utrecht.
- Geerts, G. , Heesterman, H. (1992): *van Dale, Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Van Dale Lexicografic, Utrecht, Antwerpen.
- Hooft (1871–1875): *Gedichten*. Eerste volledige uitgave, met aantekeningen van P. Leendertz. Twee delen. Amsterdam. (2, 322 ; geciteerd in WNT)
- Kiliaan, C. (1972): *Etymologicum Teutonicae linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum, praecipuas Teutonicae linguae dictiones et phrases Latine interpretatas, & cum aliis nonnullis linguis, obiter collatas complectens*, Hakkert, Amsterdam
- Luyken, J. (1778): *De Onwaardige Wereld, vertoond in vijftig zinnebeelden*. Amsterdam.
- Pierson, A. (1866): *Adriaan de Mérial*. Deel 2. Arnhem. (2,102 ; geciteerd in WNT)
- Schuermans, L.W., Met Tijd en Vlijt (1865-1870): *Algemeen Vlaamsch idioticon*. Leuven.
- Weijnen, A. A. (2003): *Etymologisch dialectwoordenboek*. Den Haag. *Woordenboek der Nederlandse Taal*, CD-Rom versie (1995).

Jacques Van Keymeulen

**EEN HANDVOL ETYMOLOGIEËN VOOR OOST-VLAAMSE
WOORDEN OVER VOEDING**

In het artikel dat volgt, wordt de herkomst van een aantal Oost-Vlaamse dialectwoorden in verband met voeding verklaard. We hebben getracht woorden te kiezen die een opmerkelijke etymologie hebben; in een aantal gevallen zien ze er op het eerste gezicht niet zo bijzonder uit, maar toch kunnen er leuke opmerkingen over gemaakt worden.

We hebben helaas moeten afzien van woordkaartjes. Hoewel de opvragingen over 'Voeding' bij het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten al vergevorderd zijn, is het taalmateriaal nog niet in de computer ingevoerd.

1. Heef, heeft 'zuurdesem'

Eertijds liet men bij het bakken een stukje deeg verzuren om daarmee achteraf het beslag voor een nieuw baksel te doen rijzen; dat heette dan de *heef(t)*. Het diende als een soort van gist. Het woord is een afleiding van de stam van *heffen*, een woord dat in dezelfde betekenissfeer ligt als *rijzen* 'omhooggaan'. Als iemand een noodzakelijk middel om een werk te voltooien zoek heeft gemaakt, zegt men in Oost-Vlaanderen wel eens: *Hij heeft den heef opgeten*.

Een nevenvorm van *heef* is *neef*; dat woord is ontstaan door verkeerde scheiding (zgn. metanalyse) van de woordgroep *den heef* = *de neef*. De *h* wordt immers in Oost-Vlaanderen niet uitgesproken. De *t* van *heeft* is een geval van *t*-toevoeging (zgn. *t*-paragoge); iets wat we in A.N. en dialect wel meer zien: vgl. bijv. dialectisch *kas* en Frans *riz* met A.N. *kast* en *rijst*.

2. Paardenoog ‘spiegelei’

Een paardenoog is een gebakken ei, waarvan men de dooier niet heeft laten uitlopen, een spiegelei dus. Het benoemingsmotief is doorzichtig: een op die manier gebakken ei ziet er inderdaad uit als het oog van een paard. Maar wel alleen als het ei vers is! Eieren kan men vrij lang bewaren, maar het eiwit verliest wel gaandeweg zijn hechte structuur. De meeste eieren die men tegenwoordig in de supermarkt kan kopen, zijn wel gezond, maar paardenogen zijn er lang niet altijd mee te maken.

Wie zich afvraagt waar A.N. *spiegelei* vandaan komt, moet naar het Frans kijken. Het is een leenvertaling van *oeuf au miroir*.

3. *Mollesla* ‘bladrozet van de paardebloem’

Eertijds kende de bevolking de natuur beter dan nu en ging men soms ‘wilde groenten’ verzamelen. ‘Wilde groenten’ zijn allerlei bladeren, paddestoelen, knollen en uitspruitsels, waarvan men wist dat ze eetbaar waren en die het doorgaans nogal saaie menu konden opvrolijken. Tegenwoordig weet men niet meer wat men zoal kan opeten in de natuur. Een van de laatste wilde groenten die men kende waren de bladeren van de paardebloem (in Oost-Vlaanderen tegenwoordig doorgaans *pisbloem* geheten).

De bladeren van de paardebloem werden rauw gegeten, vooral als ze nog jong en fris waren. Soms werden ze gemalen en in pannenkoekendeeg gemengd: de pannenkoek – hij werd dan *kruidkoek* genoemd – werd dan wel zo groen als gras. Men trachtte de smaak van het bladrozet van de paardebloem te verbeteren door het te bedekken met aarde: de bladeren werden dan wit en mals. Als men dat deed bij een aantal paardebloemen in de tuin, dan leek het erop alsof men wel zeer veel last had van mollen: de tuin leek immers bezaaid met molshopen. *Mollesla* (Van Dale neemt *molsla* op) is dan ook een verkorting van *molshoopsla*. In het dialect houdt men niet van lange samenstellingen, waardoor het middenste lid (hier *hoop*) soms uitgestoten wordt (= syncope), en een nieuwe samenstelling ontstaat - waar men dan soms een nieuwe interpretatie aan geeft. De paardebloemsla heeft echter niets met mollen te maken - mollen houden immers niet van sla - maar wel met molshopen. Tegenwoordig geeft men deze groente vooral aan konijnen. Jammer - ze verdient beter.

Andere woorden voor de mollesla zijn *veldsla*, *meerssla* en *suikerij*. Paardebloemen staan inderdaad veel in velden en meersen (in Zuid-Oost-Vlaanderen een woord voor de weiden in het algemeen, in de rest van Oost-Vlaanderen is het woord beperkt tot de betekenis '(natte) hooiweide'). *Suikerij* is afgeleid van *cichorei*, de benaming voor een plant waarvan de bladeren wel wat lijken op die van de paardebloem en die ook gegeten wordt.

4. *Kassaard* 'spekpannenkoek' / 'omelet met spek'

Een zeldzaam geworden woord voor een spekpannenkoek of een omelet met spek is *kassaard*. Het WNT verklaart het woord vanuit een vorm *kassaat*, met ingevoegde *r*. Blijkbaar heeft het woord aansluiting gezocht bij de woorden op *-aard*. Volgens het WNT is het "De naam van zeker gebak, t. w. eene soort van pannekoek of eierkoek met spek. ... Verg. (?) mlat. *caseata*, *cas(c)iata* ...". Het WNT vermoedt een verband met een Middellatijns woord, dat blijkbaar slaat op een koek waarin kaas (Lat. *caseus*) werd verwerkt. Kiliaan houdt het op een associatie met het woord *kassen/kissen*; het woord zou verwijzen naar het spetteren van het vlees in de pan (i.v. *kassaerd* ... *sic dicta a patellae stridore*).

5. *Smoelpap* 'griesmeelpap'

Ik had gehoopt een leukere etymologie te vinden voor *smoelpap* dan die die nu volgt. Griesmeelpap heeft echter niets met een smoel te maken, maar alles met het Franse *semoule* 'griesmeel'. Aangezien in een Nederlands ongeleed woord niet meer dan één heldere vocaal kan voorkomen, heeft men in het dialect *semoule* dus tot *smoel* gereduceerd.

6. *Kabuis* 'kool'

Het woord *kabuis* wordt in een aantal dialecten gebruikt voor bepaalde soorten kolen (soms witte, soms rode ...). Eigenlijk verwijst het woord naar de kool met de geleerde naam *Brassica oleracea capitata*, die zowel rood als wit kan zijn en die in het A.N. *krop-*, *kop-* of *sluitkool* wordt genoemd. Met die *capitata* van de geleerde naam zijn we eigenlijk al bij

de etymologie van het woord aanbeland. *Kabuis(kool)* komt van het Franse (*chou*) *cabus*, dat zelf afgeleid is van het Oudprovençaalse *cabus* dat teruggaat op het Latijnse *caput* 'hoofd'. Het woord zou ook via het Italiaans *capuccio* (< *capo* 'hoofd') in het Frans terechtgekomen kunnen zijn. De Franse keuken is immers ooit uit de Italiaanse ontstaan, en Italiaanse leenwoorden in de sfeer van de keuken zijn dus goed denkbaar.

7. *Pomkoek, lekkerkoek, zoetekoek 'peperkoek'*

Pomkoek wordt doorgaans beschouwd als een vorm van *pondkoek*. Het WNT laat in verband met dat laatste woord weten: "Een goedkope soort van stroopkoek die bij het pond verkocht wordt" en voegt eraan toe "in Vlaams-België ook: pom-, pomp-, ponkoek". Het is tegenwoordig een woord voor de peperkoek in het algemeen; het WNT geeft de oude bereidingswijze: "Eene soort van koek, uit meel met honing, suiker of stroop gemengd gebakken, waardoor gestooten peper is gedaan; later werden ook andere kruidkoeken aldus genoemd en heet ook gewone zoetekoek soms *peperkoek*." Alternatieve dialectbenamingen in Oost-Vlaanderen zijn: *zoetekoek* en *lekkerkoek*. Het benoemingsmotief voor die twee woorden ligt voor de hand: peperkoek is zowel zoet als lekker.

Hoewel het erg aannemelijk is om *pomkoek* uit *pondkoek* af te leiden, is er toch een klankwettig probleem. Het uitvallen van de *d* in de medeklinkergroep *-ndk-* kan wel meer gebeuren; men noemt dat verschijnsel clustervereenvoudiging (zoals ook bij bijv. *postbode*, dat als *pozibode* wordt uitgesproken). In het geval van *pondkoek* komt de *n* dan voor de *k* te staan, wat normaal de assimilatie *ng* oplevert: de uitspraak van het woord zou dus *pongkoek* moeten zijn (en het woord komt inderdaad in die vorm ook voor). De *m* in *pomkoek* is echter moeilijk te verklaren, behalve als het tweede lid van de samenstelling ooit met een *b* of *p* is begonnen, want dan assimileert de *n* tot *m*. In de Vlaamse dialecten vinden we voorbeelden van *d*-uitstoot + assimilatie van *n* tot *m* in woorden als *kantbed* 'wendakker' (= strook op de akker waarop de ploeg gewend wordt) > *kambedde*, *standbinde* (= een bepaalde balk in een gebinte) > *stambinde*; zie ook de voornaam *Lambrecht* < *Landbrecht*. Misschien heeft er ooit een woord *pondbrood* bestaan (= een brood dat een pond woog), dat dan als *pombrood* werd uitgesproken. Daardoor zou een vorm als *pom-* als eerste lid van een samenstelling te

verklaren zijn, een vorm die dan ook aan andere woorden gehecht kon worden. Vervelend is dat ik het woord *pondbrood* tot hiertoe nergens heb gevonden; het WNT vermeldt echter wel *pondboek*, *pondhoter*, *pondpapier* en *pondpenning*, allemaal woorden die in aanmerking komen om de vorm *pom-* op te leveren.¹

8. *Kop, hoofdvlak en groos 'hoofdkaas'*

Kop is een Brabants dialectwoord voor wat in het A.N. *hoofdkaas* heet: “Eene op kaas gelijkende of als kaas (op het brood) genuttigde massa, bestaande uit met kruiden en azijn toebereid en in steenen of glazen vormen besteld hoofdvleesch” (WNT). Het woord komt niet alleen voor in de Brabantse dialecten, die ook in de Oost-Vlaamse Denderstreek gesproken worden (o.a. Dendermonde is bekend om zijn ‘kop’), maar dringt ook door in de andere streektaalen en verdringt daar andere woorden, zoals *hoofdvlak*.

De verspreiding van het woord is een voorbeeld van zgn. Brabantse expansie. Het Brabants is immers een dominant dialect, dat woorden ‘doorstraalt’ naar het Vlaams en Limburgs (het omgekeerde komt niet voor). Tijdens de laatste Gentse Feesten kon men aan een stalletje ‘kop’ krijgen; ik neem aan dat de echte Gentenaars daar *uufvlake* (= *hoofdvlak*) gevraagd zullen hebben. *Uufvlake* smaakt overigens het best met een likje Tierenteynmosterd (in Gent wereldberoemd).

De herkomst van *kop* en *hoofdvlak* is vrij doorzichtig. *Kop* en *hoofd-* slaan inderdaad op de herkomst van het gebruikte vlees. Tegenwoordig praat men echter in het dialect over de kop van een varken, niet over het hoofd van een varken. Het woord *hoofd* is nu gereserveerd voor de mens (eventueel ook voor een paard, omdat men dat een edel dier vindt). Eertijds werd *hoofd* ook gebruikt voor dieren (dat is nu nog het geval in Frans-Vlaanderen, zie WVD I, Rund I: 84). Het is interessant om te zien hoe het woord *hoofd-* in de samenstelling *hoofdvlak* toch nog voor een dierenkop gebruikt wordt. In samenstellingen overleeft een oud woord (hier een oude toepassing ervan) beter dan als simplex.

Een alternatieve etymologie zou kunnen zijn *kop* af te leiden van een woord *kop* (< Lat. *cuppa*), dat dan slaat op de vorm waarin het hoofdvlees

werd geperst. In het WNT vinden we immers bij KOP II “Benaming voor verschillende, in den regel nap- of komvormige soorten van vaten”, met als vijfde betekenis: “Dienende om aan een min of meer weeke massa, terwijl deze daarbij al dan niet stijf wordt, een bepaalden vorm te geven”. Zaak is natuurlijk of *kop* in de betreffende dialecten ooit een pers- of pasteivorm heeft kunnen aanduiden.

Hoofdlakke is volgens De Bo (West-Vlaams Idioticon) ontstaan uit *hoofd* + *lak(ke)*; dat laatste woord zou dan een woord voor ‘pekkel’ zijn. Ook in deze samenstelling is de *d* door clustervereenvoudiging uitgestoten (= gesyncopeerd) *hoofdlakke* > *hooflakke*. Indien die etymologie correct is, dan zou men het woord als *hoofdlakke* en niet als *hoofdlakke* moeten schrijven. Debrabandere (2002) geeft een andere en waarschijnlijk betere uitleg. Hij schrijft als trefwoord *hoofdflakke* en beschouwt de *f* als een assimilatie uit *hoofdlakke*. Het woord *vlakke* is in woordenboeken opgetekend met de betekenis ‘plak, snee’; *flak* kan eventueel een variant zijn van *plak* (vgl. *fleures* – *pleuris*). Het woord is in Oost-Vlaanderen zeer wijd verspreid; aan de oostelijke grens komt naast *kop* ook nog *kipkap* voor, een woord dat in de meeste Brabantse dialecten ‘gehakt’ betekent, maar in de Denderstreek op (een minderwaardig?) soort hoofdkaas slaat.

In het noordoosten van Oost-Vlaanderen komt voor ‘hoofdkaas’ het woord *groost* voor. In het *Waasch Idioticon* van Joos lezen we bij *geroost*: “... Klein gekapt vleesch dat geperst wordt. Geroost, zegt men al lachende, is vleesch dat aan den haak niet hangen kan”. *Groost* is inderdaad hetzelfde als *geroost*, het voltooid deelwoord van *roosten*, dat blijkens het WNT “Roosteren: op den rooster braden, of ook: braden (in ’t algemeen)” en “Door het vuur verhit, gaar gemaakt worden” betekent. Het is op dezelfde manier gevormd als *gebraad* bij *braden*.²

9. Pensen, trippen en beulingen ‘bloedworst’

Een bloedworst is een zwarte worst bereid van varkensgehakt, varkensbloed en broodkruim; die massa wordt dan in een gereinigde dunne darm (een ‘snaar’) van het varken gestopt (tegenwoordig bestaan er ook omhulsels van kunststof). De exacte inhoud van de worst kan variëren; sommigen doen er bijvoorbeeld ook uien in.

De beschrijving van de inhoud van de bloedworst staat in het WNT als eerste betekenis bij *pudding*: “Mengsel van fijngesneden vleesch, meel of fijngemaakt brood, niervet en specerijen, gestopt in de maag of ingewanden van een dier en daarna gekookt; worst, beuling. Vergelijk voor de verbinding *zwarte pudding* „bloedworst” gelijkbetekend Eng. *black pudding*”. Er bestaat ook een (recentere) witte variant, bereid met cicrdooiers, broodkruim en soms ook met rozijnen. Bloedworsten, zwarte of witte, worden gebraden of rauw gegeten. In sommige streken wordt een grofgemalen vulling niet in de dunne, maar in de dikke darm van het varken gestopt: die worsten zijn dan heel dik. De moslimbevolking heeft er moeite mee te geloven dat autochtonen iets dergelijks durven op te eten.

Het woord *bloedworst* is doorzichtig: het is een worst met bloed toebercid. De woorden *trip*, *pens* en *beuling* betekenen in de verschillende dialecten ofwel ‘ingewanden’ ofwel ‘bloedworst’: de vulling van een bloedworst wordt inderdaad in een dunne darm geperst, vandaar dat de betekenissen ‘ingewanden’ en ‘bloedworst’ door elkaar zijn gelopen.

Pens ‘bloedworst’ is vooral bekend in Brabant en aangrenzend Oost-Vlaanderen (rechterkant van de Dender), waar *pensen met compote* (= appelmoes) een echt volksgerecht is. Het woord komt uit het Frans *panse* (de overgang *a>e* is nog niet goed verklaard), uit Lat. *pantex*, *-icis*, ‘pens, buik’. In het A.N. is het een plat woord geworden voor de maag van de mens (een gewoon woord echter voor de maag van sommige dieren).

Ook *trip* (ook *trijp*, *triep*, *trip(e)* geschreven) komt uit het Frans: *tripe* ‘dierlijke darm of ingewand’. Het WNT geeft als eerste betekenis: “Ingewanden en andere minderwaardige of minderwaardig geachte deelen van slachtvee, zooals maag, hart, lever en longen, op een bepaalde wijze gereedgemaakt voor consumptie; gewestelijk bepaaldelijk in Leiden en in Zuid-Nederland nog bekend. ... Bij uitbreiding in Vlaanderen voor een bepaalde soort van worst; men bezigt den meervoudsvorm”. Het feit dat de Leidse bevolking in de 17de eeuw voor meer dan 60% uit Zuid-Nederlanders bestond, zal wel de oorzaak zijn van het feit dat daar nog steeds ‘trippen’ worden gegeten. De herkomst van het Franse woord is nog steeds niet afdoend opgehelderd. Het is moeilijk in het Latijn een woord te vinden dat aan de basis van *tripe* kan liggen; misschien komt het uit het Arabisch *tharb*, dat ‘buikvlies’ of ‘ingewanden’ betekent (zie Philippa 1991).

Leuk is dat de woorden *pens* en *trip* al heel vroeg voorkomen in een geschreven tekst. In de schepenverordeningen van Calais uit 1293, een hybride tekst (= Latijn en Vlaams door elkaar geklutst), lezen we als verordening nr. 7 “Quod nullus carnifex teneat carnes recentes coctos nec crudos, *panchen* nec *tripen*, quin bestie mactentur infra villam et quod *tripen* et *panchen* sint bene cocte et sufficienter”. Vertaald luidt dat: “Geen enkele slachter mag vers vlees hebben, gekookt of rauw, *magen* noch *darmen*, tenzij de dieren binnen de stad geslacht zijn, en de *magen* en *darmen* moeten goed en voldoende gekookt zijn”. (Gysseling en Wyffels 1962).

Het woord *beuling*, eertijds *boling*, is afkomstig van *bodeling*, gevormd uit een woord *bodel* (dat echter in het Middelnederlands niet is geattesteerd), dat op zijn beurt – met verspringing van het accent – teruggaat op Oudfrans *bodel* (< Lat. *botellum*). Dat woord heeft dan in het moderne Frans *boyau* ‘darm, snaar’ opgeleverd; de uitdrukking *rendre tripes et boyaux* betekent ‘z’n maag helemaal omkeren’. *Beuling* betekent in sommige dialecten ‘ingewanden van dieren’, in andere ‘bloedworst’. Het WNT meldt: “Een darm, volgestopt met gehakt varkensvleesch, op eene bepaalde wijze toebereid; worst. Thans vaak in de bijzondere toepassing op *leverbeuling*”.³

10. Erpels en heel wat patatten ‘aardappelen’

Het woord *erpel* is een dialectische vorm van A.N. *aardappel*. Ook dit woord toont aan dat de dialectspreker niet houdt van samenstellingen die uit drie syllaben bestaan (zie ook hoger sub *mollesla* voor een vergelijkbaar geval). De middenste lettergreep werd uitgestoten, wat **aardpel* (dialect **eerdpel*) opleverde. Na clustervereenvoudiging door uitstoot van de *d* in de combinatie *-rdp-* (zie hoger bij *pomkoek*) ontstond de vorm *erpel*. In de uitdrukking *zo doof als een erpel*, slaat *erpel* echter waarschijnlijk op de mannetjescond (A.N. *woerd*), hoewel aardappelen natuurlijk ook wel doof zijn.

Het woord *patat* is volgens het WNT een bijvorm van “*Batate*, en evenals dit ontleend aan Spaans *batata* of *patata*, een woord van Amerikaanschen oorsprong”. Het is dus een woord uit een indianentaal is via het Spaans en bij ons ongetwijfeld dan via het Frans in de zuidelijk-Nederlandse

dialecten dat ingedrongen. *Batat/patat* sloeg eertijds op de zgn. zoete aardappel, maar is naderhand ook de gewone aardappel gaan benoemen. De aardappel is als volksvoedsel in onze streken vooral in de 18de eeuw veralgemeend. De boeren gingen toen massaal aardappelen verbouwen om er zeker van te zijn dat ze bij een misoogst bij het graan toch nog 'patatten' hadden om te overleven. In het zuiden van Europa worden aardappelen meer als een soort groente dan als basisvoedsel beschouwd. Het woord *patat* kent in Oost-Vlaanderen veel plaatselijke varianten: *patatten, pataten, potetten, patatters, pataters, patakkers, taten* enz.

Het woord *patat* is blijkbaar vanuit Brabant geëxpandeerd (zie het artikel + kaart van Grootaers 1926, in deze bundel afgebeeld in de bijdrage over West-Vlaanderen) en heeft in Oost-Vlaanderen gaandeweg het inheemse woord *erpel* verdrongen. In een aantal gevallen echter is er betekenis-differentiëring opgetreden; de aardappel veranderde van naam zodra hij gekookt werd: de *erpels* stonden in de lochting (= moestuin), de *patatten* stonden op tafel.⁴

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over West-Vlaanderen (blz. 309).
2. Zie ook de bijdrage over Zeeland (blz. 191), Nederlands-Limburg (blz. 227) en Antwerpen (blz. 263).
3. Zie ook de bijdrage over Zeeland (blz. 193), Nederlands-Limburg (blz. 230) en Antwerpen (blz. 263).
4. De aardappel wordt in heel wat bijdragen besproken. Zie o.a. Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Belgisch-Limburg en West-Vlaanderen. De kaart van Grootaers is afgedrukt op blz. 306.

BIBLIOGRAFIE

- De Bo L.L. (1892): *Westvlaamsch Idioticon*. Gent.
- Debrabandere F. (2002): *West-Vlaams Etymologisch Woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Uitgeverij L.J. Veen, Amsterdam / Antwerpen.
- Grootaers, L. (1926): 'Woordgeographische studiën II; de Nederlandsche benamingen van den aardappel'. In: *Leuvense Bijdragen* 18; blz. 89-93.
- Gysseling M. en C. Wyffels (1962): 'Diets in schepenverordeningen van Calais uit het einde der XIIIde eeuw'. In: *Studia Germanica Gandensia* 4; blz. 9-31.
- Joos A., (1900), *Waasch Idioticon*. Gent.
- Philippa M. (1991): *Koffie, kaffer en katoen. Arabische woorden in het Nederlands*. Amsterdam, Rap.
- Geerts, G. en C.A. den Boon [hoofdred.], i.s.m. D. Geeraerts e.a.(1999¹³): *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Van Dale Lexicografie, Utrecht-Antwerpen.
- WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage, Leiden (1863-1998).
- WVD I, Rund I = Ryckeboer H. (m.m.v. S. Coppens, M. Devos, J. Van Keymeulen en K. Van Der Sypt) (1993): *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Landbouwwoordenschat. Rund I*. Michiels, Gent-Tongeren.

Reinhild Vandekerckhove

DE TAALHISTORISCHE GELAAGDHEID VAN HET WEST-VLAAMSE DIALECTBUFFET

Goede gerechten geven hun geheimen niet zomaar prijs. Ze zijn het voorwerp van overlevering van generatie op generatie. Met iedere nieuwe generatie wordt het recept opnieuw geproefd, beproefd en aangepast aan de wensen en de behoeften van de nieuwe gebruiker. Het resultaat is een combinatie van eeuwenoude traditie en continue vernieuwing. Met de benamingen van eeuwenoude voedingsproducten is het niet anders. Oude benamingen ondergingen aanpassingen of kregen gezelschap van nieuwe benamingen. Wie de woordenschat voor bepaalde etenswaren of keukenproducten in de West-Vlaamse dialecten in kaart probeert te brengen, stoot op een boeiend stukje taalgeschiedenis. Voor de overlevering ervan deden we een beroep op verschillende bronnen (cf. bibliografie).

1. Goed bewaard

Heel vaak vinden we in de dialecten relictten van oudere taalfasen waarvan de sporen in de Nederlandse standaardtaal gewist zijn. Een voorbeeld hiervan leveren de West-Vlaamse equivalenten voor de Nederlandse *gar-naal*: *gèèrnaar*, *gèèrnare*, *gèèrnaart*. Zoals wel vaker hebben de West-Vlaamse dialecten de Middelnederlandse vorm bijzonder goed bewaard. In Middelnederlandse bronnen vinden we namelijk *g(h)eernaert*, met klemtoon op de eerste lettergreep. In het moderne Nederlandse *gar-naal* is de klemtoon op de tweede lettergreep beland, maar de West-Vlaamse *gèèrnaars* behielden de oorspronkelijke beklemtoning. Een ander belangrijk verschil tussen de nieuwe en de oude vorm betreft de medeklinkers: in de oude vorm krijgen we zowel in de eerste als in de tweede lettergreep een *r*. In de Nieuw-Nederlandse vorm is de *r* in de tweede lettergreep vervangen door *l*. De medeklinkers *r* en *l* worden binnen de taalkunde 'liquide' medeklinkers genoemd. We zien wel vaker

dat er in de loop van de geschiedenis verwisseling tussen beide optreedt. Wat in het Nederlands met *garnaal* gebeurd is, heet ‘dissimilatie’: twee medeklinkers evolueren van elkaar ‘weg’, ze gaan minder op elkaar lijken. In dit geval werd er van twee identieke liquidae één vervangen door een andere. Dat dit geen ongewoon fenomeen is bij dit type klanken mag blijken uit het West-Vlaamse *sleuter* ‘slutel’. Hier moest de tweede *l* uit het woord plaatsmaken voor *r*. Maar bij de West-Vlaamse *gèèrnaar(t)* vond dus geen dissimilatie plaats: de oude Middelnederlandse variant met tweemaal *r* overleefde. De eind-*t* van de oude vorm bleef dan weer niet overal bewaard: in de West-Vlaamse dialecten vinden we tegenwoordig zowel de vorm zonder eind-*t* als die met eind-*t*. De kustdialecten kennen enkel die zonder -*t* en in het meervoud (*gèèrnaars*) is nergens een *t* te horen.

Etymologie is een gevaarlijk beestje, maar de meest courante hypothese i.v.m. de herkomst van het woord zegt dat het afgeleid is van de Middelnederlandse vormen *gerne* en *grane* ‘snor’ (Debrabandere 2002). Die woorden zijn verwant aan het moderne Duitse woord *granne* ‘naald, baard’. De *garnaal* zou zijn naam dus te danken hebben aan zijn voelspriet. De vormen *grane* en *granne* verklaren misschien waarom het huidige Nederlands *a* heeft in de eerste lettergreep. Wellicht waren er steeds varianten met *a* in omloop, naast varianten van het type *gheernaert*, met *ee*.

We eindigen met twee West-Vlaamse uitdrukkingen die door De Bo in de tweede helft van de 19e eeuw opgetekend werden: “*de mossel wil de geernare dragen*” en “*hij heeft zoveel zinnen als geernaars pooten*”. De eerste werd gezegd van een kind dat een ander kind wou dragen, de tweede van een wispelturige persoon (“zeer veranderlijk van gedachten”).

Een mooi Middelnederlands relict is ook de West-Vlaamse *er(e)wete* ‘erwt’, met klemtoon op de eerste lettergreep. In het Middelnederlands treffen we de vormen *erweete* en *erwete* (ook *arewete*...) aan, d.w.z. exact dezelfde vormen als in de huidige West-Vlaamse dialecten. In het Standaardnederlands heeft zich een samentrekking voltrokken waarbij de *ee* uit de tweede (derde), onbcklemtoonde, lettergreep verloren ging. Niet zo in het West-Vlaams dus. Ook de doffe *e* op het einde van het woord bleef behouden, maar dat is een verschijnsel dat het woord *erewete* overstijgt: in de West-Vlaamse en de westelijke Oost-Vlaamse dialecten

bleef de oude eind-*e* uit het Middelnederlands in heel wat woorden bewaard. Het gaat hier voornamelijk om vrouwelijke woorden (bijv.: *doze*, *plante*), maar ook om telwoorden (bijv.: *viere*, *vijve*) en bijvoeglijke naamwoorden (bijv.: *groene*: ‘*die doze is groene*’).

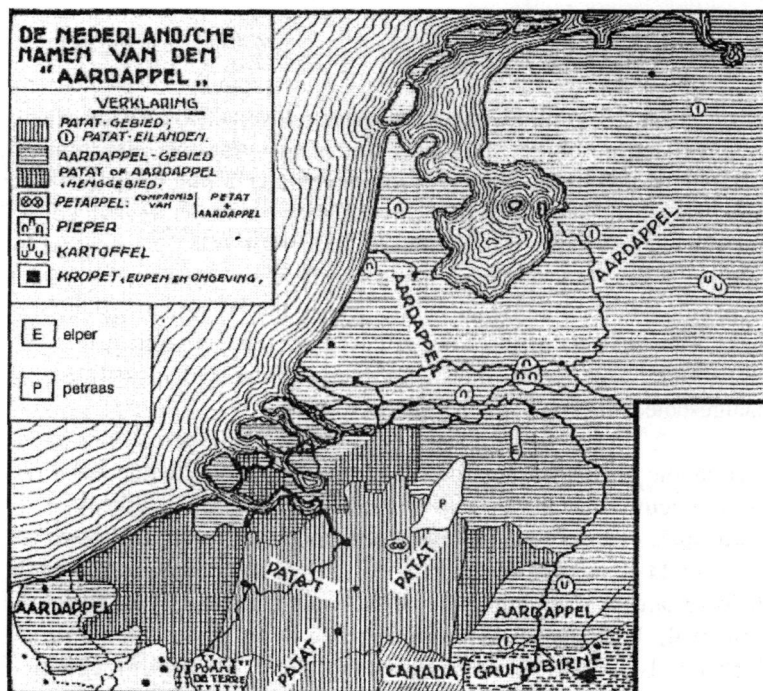
Een algemeen gebruikt en bekend West-Vlaams woord dat ook in Middelnederlandse bronnen opduikt is *stute*. De hedendaagse betekenis is ‘boterham’.¹ In het *Middelnederlandsch Woordenboek* van Verwijs & Verdam krijgt *stute* de volgende omschrijving: “een broodje van een bepaalde vorm of van een bepaald deeg”. De oorspronkelijke betekenis moet ‘homp, stomp’ geweest zijn, zoals de stuit als lichaamsdeel, aldus Debrabandere (2002), die ook op de verwantschap met het werkwoord *stuiten/stoten* wijst. Ook verwantschap met *stuiten* in de betekenis van ‘afknoten, korter maken’ sluit hij niet uit. De betekenis ‘ecnmansbroodje, gebakken van een afgeknot stuk deeg’ zou hierin zijn oorsprong kunnen vinden.

2. Oud en nieuw

Hoeveel relictten de West-Vlaamse dialecten ook vertonen, taalgeschiedenis is altijd een geschiedenis van verandering: oude woorden moeten plaatsmaken voor nieuwe en/of overleven alleen nog in de periferie van het gebied, soms krijgen ze een andere invulling onder invloed van nieuwe benamingen... Talen zijn geen stabiele grootheden en dat is ook aan het West-Vlaamse dialectlandschap te zien. Wie de variatie voor bepaalde woorden uit de culinaire sfeer in het West-Vlaamse gebied bestudeert, ontdekt niet alleen oud erfgoed maar ook een nooit ophoudende dynamiek. Waar oud en nieuw samenkomen, kan een stukje taalgeschiedenis bij elkaar gepuzzeld worden.

Een mooie illustratie vinden we bij een basisvoedingsmiddel dat sinds de 18e eeuw een centrale plaats toegekend kreeg in onze keuken: de aardappel.² Het woord *aardappel* is een oud woord dat in onze gewesten al gebruikt werd voor bepaalde gewassen voordat de voorloper van de huidige aardappel uit Zuid-Amerika geïmporteerd werd. Toen de nieuwe vrucht de keukentafel veroverde, kreeg ze in grote delen van het Nederlandse taalgebied de bestaande benaming *aardappel* toegekend. Dat was ook het geval in het West-Vlaamse taalgebied. Ook nu horen

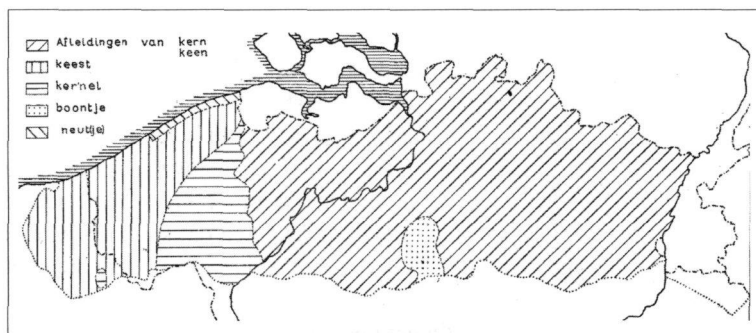
we in West-Vlaanderen nog wel eens varianten als *èèrappel* en ook *èèrpel/erpel*. Maar de meeste West-Vlamingen hebben het niet langer over *èèrappels*. Ze eten met zijn allen *patatten*. Het woord *patat* (< *batata*, cf. de bijdrage van J. Stroop in deze bundel) is in de 16de eeuw samen met het nieuwe gewas door de Spanjaarden naar Europa gebracht. Met onderstaande kaart van Grootaers² uit 1926 maken we meteen een hele sprong in de geschiedenis. Ze laat zien hoe het woord *patat* in het begin van de twintigste eeuw de enige gebruikelijke vorm was in Vlaams-Brabant, Antwerpen en een groot deel van Oost-Vlaanderen. Westelijk Oost-Vlaanderen en het grootste gedeelte van West-Vlaanderen vormden een menggebied: *patat* en *aardappel* (*èèrappel*, *èèrpel*, *erpel*) kwamen er samen voor. Grootaers³ (1926: 90) merkte op dat “in de Oost- en Westvlaamse dialecten die, naast aardappel, patat bezitten, dit laatste als meer beschaafd wordt beschouwd, daarom wordt het door het jongere geslacht gemakkelijk aangenomen; naar gelang de oudere generatie verdwijnt zal ze het als traditioneel aangevoelde aardappel mee naar het

Kaart 1: De benamingen voor de aardappel (Grootaers 1926)

graf sleepon.” M.a.w.: *èèrappel/erpel* was aan het begin van de twintigste eeuw niet meer ‘in’ bij de jonge generatie. Enkele eeuwen nadat het woord in West-Europa geïmporteerd werd, verdrong *patat* in West-Vlaanderen geleidelijk aan de oude *aardappel*, onder druk van de Brabantse dialecten die al langer *patat* kenden. Grootaers wijst op de buitengewone ‘expansiekracht’ van het woord *patat* en heeft het zelfs over het ‘patat-leger’ dat vanuit het oosten naar West-Vlaanderen oprukt. In Grootaers’ tijd waren in het uiterste westen van West-Vlaanderen nog twee exclusieve *èèrappel*-gebieden, maar ook die hebben ondertussen met de *patat* kennisgemaakt. Alleen in samenstellingen als bv. *erpelkot* (naast *patattekot*) zou de benaming *aardappel* er iets beter bewaard gebleven zijn.⁴ Verder geldt ondertussen in het westen wat ook voor de rest van de provincie opgaat: alleen de oudste generatie West-Vlamingen kent nog *èèrappelleters*.

Een mooi stukje West-Vlaamse taaldynamiek vinden we ook in een bijdrage van R. Willemyns (1966) over ‘De pit van een peer in de Zuidnederlandse dialecten’. Met de pit wordt in dit geval de ‘kern’ van de vrucht bedoeld. Voor de pit van een peer of appel kunnen in West-Vlaanderen drie benamingen opgetekend worden (zie kaart 2 van Willemyns hieronder). Twee benamingen hebben een relatief grote geografische reikwijdte: de West-Vlaming uit het westen en het noorden van de provincie heeft het over de *keest(e)*, in oostelijk en vooral zuidoostelijk West-Vlaanderen is *kernel* de gangbare benaming. Het woord *kernel* heeft, enigszins verrassend, klemtoon op de tweede lettergreep. De derde benaming vinden we alleen in een smal strookje aan de kust van Oostende tot Knokke: *neute* of *nutje*. We laten deze laatste vorm hier verder buiten beschouwing.

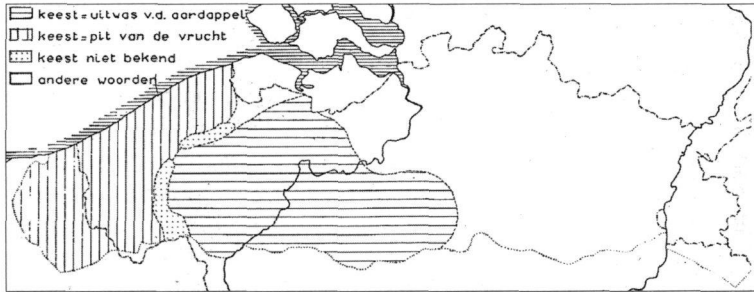
Kaart 2: De pit van de peer volgens Willemyns (1966)

Met de taakverdeling en geografische spreiding van *kernel* en *keest* was het ooit anders gesteld. Uit Willemyns' studie blijkt dat geheel West-Vlaanderen vermoedelijk tot de 16de-17de eeuw *kernel* gebruikte ter aanduiding van de pit van een vrucht. Dat betekent niet dat *keest* een onbekende was in West-Vlaanderen. De vorm *keest* maakte wel degelijk deel uit van de West-Vlaamse woordenschat, alleen had hij een andere betekenis, m.n. die van 'kiem'. Het woord werd in oudere Middelnederlandse teksten zowel in zijn letterlijke betekenis (kiem van zaad...) als in figuurlijke betekenis (de essentie, diepe zin van iets) gebruikt, dat laatste vooral in poëtische taal. Vanaf de 16de-17de eeuw kreeg *keest* geleidelijk aan een nieuwe betekenis, m.n. die van 'pit van een vrucht'. Het werd dus een concurrent van *kernel*. In het westen en noorden van West-Vlaanderen won *keest* het pleit en nam het de plaats in van het oorspronkelijke *kernel*. Voortaan was de pit van een vrucht in die regio dus een *keest*. Kiemen en uitwassen werden en worden er *schoten* of *scheuten* genoemd. In het oosten/zuidoosten van de provincie bleef de oude verdeling bewaard: de pit van een vrucht is er nog steeds een *kernel*. Het oude *keest* bleef behouden maar de betekenis werd verengd: *keest* wordt er nu voornamelijk gebruikt voor de scheuten van aardappelen. Dat wil dus zeggen dat *keest* in het huidige West-Vlaanderen twee betekenissen heeft.

De verspreidingsgebieden van die twee betekenissen overlappen elkaar niet, integendeel: tussen het westelijke en noordelijke gebied met '*keest* = pit' en het zuidoostelijke gebied met '*keest* = aardappelscheut', bevindt zich een klein gebied waar het woord in geen van beide betekenissen bekend is, of dat was toch anno 1966 nog het geval: daar zijn de uitwassen *scheuten* en de pitten *kernellen*.

Volgens Willemyns (1966: 132) bevat het '*keest-loze*' gebied de volgende gemeenten: Veldegem, Waardamme, Hertsberge, Kortemark, Staden, Westrozebeke, Zonnebeke, Passendale, Beselare, Dadizele, Wervik, Geluwe, Menen en Beernem. Aan de basis van de afwezigheid van *keest* in deze plaatsen kan 'polysemievrees' liggen. De plaatsen liggen daar waar de twee betekenisgebieden van *keest* elkaar raken en dat kan verwarrend werken: "In de grensstreek tussen twee betekenisgebieden kan men het woord dat aanleiding gaf tot misverstand in zijn beide betekenissen opgeven en vervangen door een ersatzbenaming." (Goossens 1962, geciteerd in Willemyns 1966:132)

In elk geval gaat achter de geografische verdeling van de woorden *kernel* en *keest* en de betekenisvariatie van ‘*keest*’ een mooi stukje taalgeschiedenis schuil: *keest* heeft *kernel* verdrongen naar het zuidoosten van de provincie. Aan de basis van dat proces lag een betekenisverschuiving bij *keest*.

Kaart 3: De uitwas van de aardappel volgens Willemyns (1996)

3. Ontleend aan Franse buur, gekneed in West-Vlaamse mond

In het hele Nederlandse taalgebied werden vele benamingen voor voedingsmiddelen en keukenattributen aan het Frans ontleend. Dat is in West-Vlaanderen niet anders. Lang niet altijd echter is de Franse herkomst nog transparant. Vele ontleningen ondergingen in de loop van de tijd grotere of kleinere vervormingen en dat maakt deze woorden des te interessanter.

De ene ontlening heeft een langere weg afgelegd dan de andere maar een bijzonder geval is in elk geval *pennepisse*. *Pennepisse* staat voor ‘peperkoek’ of ‘ontbijtkoek’ en is het resultaat van een verregaande vervorming van het Franse *pain d’épices*. Doordat de twee delen van de ‘oneigenlijke’ samenstelling op doffe *e* eindigen, heeft het woord een uitgesproken West-Vlaams karakter gekregen. Het is trouwens opvallend hoeveel benamingen in West-Vlaanderen voor dit voedingsproduct in gebruik zijn. Niet ontleend aan het Frans, maar een fascinerende benaming is *feeste*, vooral in het zuidoosten van de provincie bekend. Hier is sprake van een soort metonymische betekenisverschuiving: het was vroeger de gewoonte om van de jaarmarkt of de kermis een lekkernij naar huis mee te nemen, bijvoorbeeld een stuk peperkoek. Men nam ook peperkoek mee naar allerlei feestelijke gelegenheden, zo blijkt uit De Bo (1892).

De feestelijke koek kreeg in bepaalde delen van West-Vlaanderen dus de naam van de context waarbinnen hij gesitueerd werd, m.n. die van een feest.

In De Bo vinden we ook *liefskoeke*. *Liefskoeke* kon naar verschillende koeken verwijzen. De peperkoek was er een van. De Bo verduidelijkt: “een koek, dien men aan iemand geeft uit liefde en genegenheid.” Debrabandere linkt *liefskoeke* aan *lijfskoek* en vermoedt dat *liefskoek* in de interpretatie die De Bo eraan geeft een voorbeeld van volksetymologie is. De herkomst van *lijf* is onzeker: *lijf* zou op het Latijnse *libum* ‘koek’ kunnen teruggaan, maar Debrabandere sluit ook verwantschap met het Oudhoogduitse (*h*)*leib* ‘brood’ niet uit. Een andere, eveneens volksetymologische, verbastering van *lijfskoek* is *olijfskoek*. Met olijven heeft de koek in kwestie verder echter niets te maken. Twee andere benamingen die in grote delen van West-Vlaanderen nog steeds gebruikt worden, zijn ten slotte *zoetekoeke* en *lekkerkoeke*. Die laatste benamingen vragen weinig verduidelijking. Het ging hier onmiskenbaar om een gewaardeerde lekkernij. We kennen ze overigens nog altijd, maar in het Vlaanderen van de 21ste eeuw vindt ze vooral haar weg op de ontbijtboterham, vandaar ook de hedendaagse Algemeen Nederlandse benaming *ontbijtkoek*. Die laatste benaming wordt in West-Vlaanderen echter nooit gebruikt. *Pennepisse*, *feeste*, *zoetekoeke*, *lekkerkoeke* en *liefskoeke* zijn de kleurrijke West-Vlaamse alternatieven.⁵

Met een oeroud keukenproduct als de ui belanden we weer op het Franse pad: in geheel West-Vlaanderen en in het westen van Oost-Vlaanderen heeft men het over de *andjoen/ajoen*, of licht afwijkende varianten hiervan, alle met klemtoon op de tweede lettergreep. Bij de oude Bruggeling hoort men naar verluidt *azuun*.⁶ De West-Vlaamse vormen zouden al heel vroeg aan het Oud-Frans ontleend zijn (D’Haene 1950), maar de gelijkenis met de hedendaagse Franse *oignon* is er nog steeds.

Een oude West-Vlaamse uitdrukking die nog steeds gekend is, alludeert op de vele lagen van de ui: Wic ‘gekleed is lijk nen rauwen andjoen’ is warm ingepakt, té warm in vele gevallen, want dat is doorgaans de connotatie.

Twee andere groenten uit de traditionele keuken – samen met de *andjoen* goed voor soep en hutspot (ook wel *kluts* in bepaalde delen van West-

Vlaanderen!) – zijn wortel en prei. Ook voor deze groenten zijn de West-Vlaamse dialecten schatplichtig aan het Frans. In *karote* en zelfs *krote* is het Franse *carotte* nog heel gemakkelijk terug te vinden. Tegenwoordig worden deze vormen nog weinig gebruikt. Het zijn gemarkeerde dialectvormen geworden met een zekere sjibboletfunctie: ze worden graag naar boven gehaald om – vaak bij wijze van grap – het taalgebruik een extra ‘plat’ tintje te geven. Het Nederlandse *wortel* is de algemeen gangbare variant geworden, ook in West-Vlaanderen. *Poret* en *pret* doen het voorlopig vermoedelijk nog wat beter, maar zijn ongetwijfeld ook op de terugweg. Deze West-Vlaamse varianten van *prei* zouden teruggaan op het Oudfranse *porret*, dat een diminutief is van het Latijnse *porrum*. Daarmee hebben ze een ietwat andere herkomst dan het Nederlandse *prei*, dat nochtans ook op het Frans terug te voeren is. Alleen zou *prei* afgeleid zijn van het Oudfranse *poree* en niet van het diminutief *porret* (Debrabandere 2002).

4. Allegaartje

Tot slot een kleine *kluts* (= West-Vlaams hutspot) van typische West-Vlaamse benamingen voor eten en aanverwanten:

Zeem is ‘honing’. *Zeemzoet* wordt vaak figuurlijk gebruikt: zeemzoete woorden spreken. Dat laatste brengt ons bij een frequent gebruikt West-Vlaams werkwoord, m.n. *zemen*, wat zoveel betekent als ‘vleien’ en doorgaans een negatieve bijklank heeft. De *zemer* is een ‘mooiprater’. De Bo (1892) noteerde het al: “dat zeemen is onverdraaglijk”.

We houden het bij zoetigheid met het West-Vlaamse woord voor ‘snoepje’: *spekke*. Over de herkomst van *spekke* bestaan verschillende hypothesen (cf. Debrabandere 2002): sommigen verbinden *spekke* met het Nederlandse *spek* ‘vet’, anderen wijzen op verwantschap met woorden als *spaaak* en *spijker*. *Spekke* is in het laatste geval een afgesneden of afgespleten stuk van een groter geheel. Gezelle noteerde: “k en ga der u maar ’n spekke van geven, van dien lekkeren kaas”.

Eveneens zoet en vooral vroeger heel geliefd bij kinderen was de *kalissie-stok*, vaak verkort tot *klissie-stok*. *Kalissie* of ook wel *kalisse* is West-Vlaams voor ‘zoethout’. Het woord is overigens ook buiten West-Vlaanderen geen onbekende.

Een laatste woord uit de snoepsfeer is *seekla*. *Seekla* is een verouder(en)d woord voor chocolade dat alleen in het uiterste zuidoosten van West-Vlaanderen gebruikt wordt (m.n. vooral in de gemeente Deerlijk). Het bijzondere eraan, en dat maakt het vermeldenswaard, is dat de klemtoon op de eerste lettergreep ligt. In de rest van West-Vlaanderen hoort men een variant die we als volgt zouden kunnen weergeven: *sjekla* of *sjokla*, steeds met klemtoon op de tweede lettergreep.

Vele benamingen zijn er voor een oud volksgerecht met aardappel(puree), karnemelk, bruinebakken boter, muskaatnoot en peper. Het gerecht zelf neemt ook verschillende vormen aan: sommigen eten het in vloeibare vorm (als een soort soep), anderen serveren het als een dikke pap. We noteerden: *tatjespap* (vermoedelijk van *patatjespap*), *stampie* (oostelijk), *stampestovers*, *stovers*, *kadul* (Kortrijks) en *kèrepap*, maar dit lijstje is ongetwijfeld niet volledig.

Een klanknabootsing vinden we vermoedelijk in *klakkaard* of, zeldzamer, *klakker*, beide West-Vlaamse benamingen voor het Nederlandse *wentelteeffe*. Het gaat om brood dat geweekt wordt in melk en eieren en nadien, wellicht met klakkend geluid, in de pan terecht komt en gewenteld wordt om ten slotte met een laagje bruine suiker op het bord te belanden.

We eindigen met twee typische (West-)Vlaamse vragen: De eerste luidt *was 't goed van 't eten?* 'was het eten in orde' en is vaak de eerste vraag waarmee mensen die net terugkomen van een reis of uitstapje overvallen worden. Meteen een goede illustratie van het grote belang dat hieraan gehecht wordt. Goed eten, liefst gecombineerd met goed weer... en de reis kan niet stuk. Met de vraag *ej ol geko(o)ksel geetn vandage*, 'heb je al gekooksel gegeten vandaag' zitten we een beetje op dezelfde golflengte.

Het woord *geko(o)ksel*, al dan niet met de typische vocaalverkorting voor de medeklinkercluster, staat voor een warme maaltijd. De vraag vindt zijn rechtvaardiging in de opvatting dat je minimaal één warme maaltijd per dag moet nuttigen. Of hoe taal niet losstaat van de zeden...

NOTEN

---

1. Zie ook de bijdrage over Zeeland (blz. 186).
2. De aardappel komt ook aan bod in de meeste bijdragen in deze bundel. Zie o.a. Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant, Belgisch-Limburg en Oost-Vlaanderen.
3. Bewerking kaart Grootaerts 1926, kopie uit http://www.di.unito.it/~bakel/jan/public_html/liber/hoppenbr.htm
4. Veel dank aan dr. Hugo Ryckeboer voor deze informatie.
5. Zie ook de etymologie in de bijdrage van Oost-Vlaanderen (blz 294).
6. Ik dank Bert Cappelle van harte voor deze informatie en andere interessante en leuke suggesties (cf. ook einde artikel: 'geko(o)kscl').

BIBLIOGRAFIE

- De Bo, L.L. (1892): *Westvlaamsch Idioticon*. Gent.
- Debrabandere, F. (2002): *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam: Veen.
- De Vries, M., Te Winkel L.A. e.a. (1882-1998): *Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT)*. 's Gravenhage: Nijhoff.
- D'haene, P. (1950): 'De namen van de *ui* in de Zuidnederlandse dialecten'. In: *Taal en Tongval* 2, blz. 10-19.
- Grootaerts, L. (1926): 'Woordgeographische studiën II. De Nederlandsche benamingen van den aardappel'. In: *Leuvense Bijdragen* 18, blz. 89-93.
- Hoppenbrouwers, C.: *Over èlper, petraze en aardappels*. http://www.di.unito.it/~bakel/jan/public_html/liber/hoppenbr.htm
- Willemyns, R. (1966): 'De pit van een peer in de Zuidnederlandse dialecten'. In: *Taal en Tongval* 18, blz. 115-134.
- Verwijs, E., J. Verdam & F.A. Stocct (1882-1952): *Middelnederlandsch Woordenboek*.

Hugo Ryckeboer

TAALSPECIALITEITEN UIT DE FRANS-VLAAMSE KEUKEN

Wie keuken zegt, denkt aan eten en drinken, spijzen, ingrediënten, maaltijden, enz. En dat alles heeft een naam, en namen behoren tot de taal. In de taal interesseert ons de variatie van streek tot streek, wat precies de eigenaardigheden oplevert die ons dialectliefhebbers bekoren.¹

Keuken zelf is afgeleid van het Latijnse *coquina*; en daar hebben we ook ons woord *koken* aan ontleend. Het oude Germaanse woord voor 'koken' in de betekenis van opborrelen van water door verhitting is *zieden*. We kennen het in het Nederlands ook in de uitdrukking "ziedend van woede". *Zieden* (soms ook *zooten*) is nog het gewone woord voor koken in het zuiden van Frans-Vlaanderen, het noorden zegt, zoals elders in West-Vlaanderen, *kokken*. De korte *o* is ontleend aan de vervoegde vormen die klinkerverkorting vertonen.

In de keuken worden de maaltijden bereid. *Maaltijd* is nog het gewone woord in Frans-Vlaanderen voor etenstijd: "Het is maaltijd, ga je komen?". Maar ook een feestmaal bij een huwelijk of een begrafenis heet *de maaltijd*. Na de feestmis is er eerst een *beschink* 'receptie' en dan volgt de maaltijd in een *zale* 'feestzaal'. Maar niet alle maaltijden zijn feestmalen. Er zijn vooral de gewone dagelijkse maaltijden op vaste tijden in de dag.

Ontbijten heet in het Frans-Vlaams stevast *on(t)nuchteren*. Dat lijkt me een leenvertaling te zijn van het Franse *déjeuner*. Het middagmaal is *eten van den noene*, de *noenemaaltijd*. Om vier uur in de namiddag koffie of thee drinken heet in Frans-Vlaanderen nog overal *vespereren*. Vroeger kende het West-Vlaams volgens het 19de-eeuwse idioticon van De Bo ook *vespertijd* of *versperbrood* voor het vieruurtje. Maar dat heet er nu overal *eten van de vieren* of gewoon *kaffie drinken*. Vanouds ten slotte eet men *van den avond*.

Eten is een normaal werkwoord. Dat is in het Nederlands en in de Nederlandse dialecten ook gesubstantiveerd tot *het eten*, voor de spijs, het gerecht. In het westelijke West-Vlaams en dus ook in Frans-Vlaanderen (het oude Westkwartier of de Westhoek) is de *t* van het lidwoord vast aan het woord gegroeid. Men spreekt er steeds van *teten*: *'t is goed teten* 'het is lekker eten' of *sala en is mao keuneteten* 'sla is maar konijneneten'! Doordat het voorvoegsel *ge-* van het voltooid deelwoord in het Vlaams van de Westhoek *e-* luidt, wordt het voltooid deelwoord door assimilatie uit *e-eten*, niet verschillend van de noemvorm uitgesproken: *'k hen wel eten* voor 'ik heb goed gegeten'.

En wat eet men allemaal in Frans-Vlaanderen dat een aparte naam heeft? Onder de vleesgerechten is *hamme* of *hammevleesch* te noemen, wat elders in Vlaanderen *hespe* heet. Gezouten vlees uit de vleeskuip heette er *standevleesch*. Vlees of een stuk vlees van de onderbuik van het varken (buikvlak) heet in het Frans-Vlaams *vlagge*, *vlegge*, elders in West-Vlaanderen *lap*, *buukstik* of *bukebeetje*. De naam voor de varkensdarmen is aan het Frans ontleend: *triepen*. Het traditionele feest na het slachten van het varken heette de *tripeie*.

Overal in de Westhoek van Veurne tot Ieper, over Belle, Hazebroek en Duinkerke wordt de zomertoerist in elk restaurant *potjevlees(ch)* geserveerd. In Frankrijk kan men soms vreemde spellingen ontmoeten, zoals *potchevlesh*. Dat wijst er o.m. op hoezeer de Frans-Vlamingen van de Nederlandse standaardtaal en een traditionele spelling vervreemd zijn geraakt. Potjevlees is een koude vleesschotel, bestaande uit een mengsel van gebraden kippen-, konijnen- en soms ook varkens- of kalfsvlees, opgelegd in gelatine en azijn en vermengd met verschillende kruiden en laurierbladen. Het is een typisch streekgerecht dat vroeger op de hoeven tijdens de oogsttijd werd geserveerd aan de veldwerkers. Met deze bereiding en bewaring van het vlees in een aarden pot - vandaar de benaming - kon men vermijden om in de warme dagen overdag vuur te moeten maken ter bereiding van een vleesgerecht. Toen dat ongemak door de invoering van het gasfornuis of het elektrische fornuis wegviel, werd het *potjevlees* een lekkernij voor de feesttafel en een attractie op het restaurantmenu.

Een zeer traditioneel visgerecht was gerookte haring. Daarvoor duikt in Frans-Vlaanderen en ook langs de Belgische kust (o.m. in Oostende) de benaming *boestring*, *boesting* op. De etymologie is niet direct duidelijk.

Misschien uit *bolster-haring*. De gewone naam voor kabeljauw in Frans-Vlaanderen is *moluwe*, afgeleid van het Franse *morrué*.

Onder de groenten verdient de *erpel* een vermelding, omdat die benaming in Frans-Vlaanderen heeft standgehouden, terwijl ze in Belgisch Vlaanderen is verdrongen door *patat*. Aardappelpuree heet in de hele Westhoek nog *erpelsmeus*, aan de Belgische kant nu toch overwegend *patattesmeus*. In *smeus* en het werkwoord *smeuzen* ‘pletten’ zien we een Noordzeegermaans woord, verwant aan het Engels *smooth* ‘zacht’.

Samengestelde woorden worden wel eens op een onherkenbare manier samengetrokken. Wie herkent nog in *misschien* het oorspronkelijke *mag geschie(d)en*? Zo is dat in Frans-Vlaanderen ook met de *bloemkool* vergaan. Zelfs Frans-Vlaamse *groenseliërs* ‘groenteverkopers’ of *kolhoviërs* ‘groenteboeren’ herkennen dat woord niet meer, als ze het hebben over een *bloengkel*, *bluunkel*. Daarvoor zijn de Frans-Vlamingen te lang geïsoleerd van andere Nederlandse taalvariëteiten.

Onder de fruitbenamingen zijn typisch Frans-Vlaams o.m. de *wilde keerze* voor de kriek en de *oranjeappel* voor de sinaasappel. Braambessen heten er ofwel *brambeiers*, *bramels*, *katinetten* (uit een regionaal Frans *cathérinettes*) of de mengvorm *kattebeiers*.

Onder de melkproducten zijn er twee met oude Vlaamse namen: *nieuw-molken melk* voor verse melk en *gevloten melk*, *vlotemelk*, *vleutemelk* voor ontroomde melk. Het laatste woord gaf aanleiding tot het ontstaan van het algemeen bekende *fluitjesmelk*, naar analogie waarvan later ook *fluitjesbier* werd gevormd voor slap bier. Karnemelkpap heet in Frans-Vlaanderen ook *sprietjespap* of *bloempap*. Als die bloempap erg dik was werd hij ook *bru* genoemd, wat een variant is van het Nederlandse *brij*. In West-Vlaanderen sprak men van *boerenrijs(t)*.

Zoetigheden zijn ook in Frans-Vlaanderen geliefd. Snoepjes heten er nog steeds zoals in traditionele sinterklaas- of sint-maartensliederen *sukerbollen*. Een grote klot ruw gekristalliseerde kandijsuiker, waar stukjes van werden afgebroken, heette er *broodsuiker*. De naam werd later ook toegepast op klontjessuiker, die nu ook *beetjessuiker* wordt genoemd. Een klontje is een *tegeltje* of een *broksche suker*. Drop ten slotte heet overal in de Westhoek *sukerpek* en zoethout is *zoeteboom(hout)*.

Zoals de Belgen een stokbrood meestal een *Frans brood* noemen, spreken de Noord-Fransen voor een rond brood van een *pain flamand* of *pain belge*. Een krentenbrood zit in de Westhoek vol *korenten*, een benaming die nog aan de oorspronkelijke naam, afgeleid van de stad Corinthe herinnert. De eerste en laatste snee van een brood is een *broodkant*, en elke snee brood is zoals elders in West-Vlaanderen een *stute*. Het woord betekent oorspronkelijk een brok of stuk en is verwant aan het Groningse *stoeten*.

De peperkoek, die in de dialecten veel benamingen kent, heet in Frans-Vlaanderen een *krudekoeke*, een gedeeltelijke vertaling van het Franse *pain d'épices*. Een specifiek gebak in West- en Frans-Vlaanderen zijn dunne boterwafeltjes die in de kerst- en nieuwjaarsstijd gebakken worden. Ze heten *strienen* (uit het Oudfrans *estrines*, modern regionaal Frans *étrines*) en in Veurne-Ambacht en het aangrenzende Frans-Vlaanderen *lukken*. Die naam is afgeleid van het werkwoord *lukken*, wat met wegval van het voorvoegsel *ge-* 'geluk wensen' betekent, met name zijn nieuwjaarswensen aanbieden. Toen werden die wafeltjes aangeboden op de *lukkendag*, de traditionele familiereünie rond de jaarwende.

Eten en drinken kan niemand missen. Meer nog, omdat het vroeger vaak schaars was, werd het als een schande aangezien om etensresten over te laten. Een cerbaar mens mocht dat niet doen, hij mocht nooit "*bleven*". Het werkwoord *bleven*, dat door De Bo nog als algemeen West-Vlaams wordt opgegeven, is een van *blijven* afgeleid causatief werkwoord. (Het betekent 'doen (over)blijven' zoals 'een boom *vellen*' betekent 'een boom doen *vallen*'). Wat van het eten rest, heet dan een *bleef* of *bleefte*. Kinderen mochten niet van tafel weg voor ze al hun *bleven* of *bleeften* opgegeten hadden.

Van de taalspecialiteiten uit Frans-Vlaanderen en de Belgische Westhoek heb ik voorlopig ook geen *bleven* meer en hopelijk is de dialectminnende lezer met het geserveerde ook voldaan.

NOTEN

Voor de samenstelling van dit artikel is gebruik gemaakt van het archief van het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten* en met name van Filip Declerck, *Benamingen voor eten en drinken in het West- en het Frans-Vlaams*. Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 2001

WEGWIJZER NEDERLANDSE DIALECTOLOGIE

Rubriek A geeft een overzicht van relevante literatuur die er op het gebied van de Nederlandse streektalen en dialecten is verschenen. De rubriek is onderverdeeld in:

A1, een overzicht van literatuur die de dialecten op landelijk niveau behandelt of een groter gebied als onderwerp heeft.

A2, een overzicht van de belangrijkste literatuur over het dialect of de dialecten van een bepaalde regio of deel daarvan.

Rubriek A is alfabetisch op eerste auteursnaam geordend.

Rubriek B bestaat uit een inventarisering van adressen van instellingen en instituten die zich in Nederland en Vlaanderen bezighouden met de bestudering van de streektalen en dialecten. Bovendien zijn er de adressen in opgenomen van een aantal bibliotheken die bij dialectonderzoek van belang kunnen zijn. De rubriek is onderverdeeld in:

B1, een overzicht van adressen van landelijke instituten of instellingen.

B2, een overzicht van adressen van regionale instituten of instellingen.

De Wegwijzer is ook via internet te raadplegen:

<http://www.flwi.rug.ac.bc/dialect/>

<http://fuzzy.arts.kuleuven.ac.be/rewo/>

AI. PUBLICATIES LANDELIJK

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- R. Belemans, H. van de Wijngaard (red.), *Het dialectenboek 3. Dialect in beweging*. Groesbeek 1995.
Geeft per regio een overzicht van de veranderingen in de Nederlandse en Vlaamse dialecten in de laatste honderd jaar. Bevat literatuurverwijzingen.
- Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap 1965- ...*
Antwerpen enz.
- Bibliografie der dialecten van Nederland 1951-1964*. Amsterdam 1982.
Aanvulling op Meertens en Wander.
- J. Daan, J.P. Blok, *Van Randstad tot Landrand. Toelichting bij de kaart dialecten en naamkunde*. Amsterdam 1967.
- J. Daan, K. Deprez e.a., *Onze veranderende taal*. Utrecht 1985.
Bevat literatuurverwijzingen.
- H. Entjes, *Dialecten in Nederland*. Haren 1974.
- M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in Nederlandse dialecten: honderd jaar dialektvragenlijsten, 1879-1979*. Muiderberg 1979.
Bevat literatuurverwijzingen.
- J. Goossens, *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Groningen 1977.
Bevat literatuurverwijzingen en auteursregister.
- J. Goossens, Wat is dialectologie? In: B.T. Vervoort (ed.), *Wetenschap en taal*. Muiderberg 1977, blz. 173-189.
- J. Goossens, Geschiedenis van de Nederlandse Dialektstudie. In: D.M. Bakker, G.R.W. Dibbets (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*. Den Bosch 1977, blz. 285-311.
- K. Heeroma, J. Naarding (ed.), *Oostnederlands. Bijdragen tot de geschiedenis en streeктаalkunde van Oost-Nederland*. 's Hertogenbosch 1964.
Heeft betrekking op Groningen, Drenthe, Stellingwerven, Overijssel en Gelderland.
- J. van der Kooi (ed.), *Dialectliteratuur. Balans en perspectief van de Moderne Streeктаalletterkunde in Oostnederland en Nederduitsland*. (Nedersaksische Studies 14), Groningen 1990.
Bevat o.m. veel bibliografische gegevens over naoorlogse dialectliteratuur in Groningen, Drenthe, Stellingwerven, Overijssel en Gelderland.

- J. Kruijssen, N. van der Sijs (red.), *Honderd jaar stadstaal*. Amsterdam 1999.
 Bevat bijdragen over en woordenlijsten van de dialecten van de grotere steden in Nederland en Vlaanderen
- P.J. Meertens, B. Wander, *Bibliografie der Dialecten van Nederland, 1800-1950*. Amsterdam 1958.
 Bibliografie van dialectteksten in Nederland tot 1950.
- P. Th. van Reenen, M.E.H. Schouten (eds.), *New Methods in Dialectology*. Dordrecht 1990.
 Bevat literatuurverwijzingen.
- H. Scholtmeijer, *Naast het Nederlands: dialecten van Schelde tot Schiermonnikoog*. Amsterdam 1999.
- J. Stroop, *Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927 - 1982*. Amsterdam 1983.
- J. de Vries, R. Willemyns, *Het verhaal van een taal*. Amsterdam 1993.
- A. Weijnen, *De Nederlandse dialecten*. Groningen/Batavia 1941.
- A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*. Assen 1958 en 1966².
 Bevat literatuurverwijzingen.
- R. Willemyns, W. Daniëls (red.), *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Utrecht 2003.
- J. te Winkel, *De Noordnederlandsche tongvallen*. Leiden 1899-1901.
- J. Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. 's Gravenhage 1874. (2 delen). [Herdruk: Walluf bei Wiesbaden 1972].

HULPMIDDELEN

- H.J. Claeys, *Vlaams dialectenwoordenboek*. [Antwerpen] 2001.
- G. Geerts (e.a.), *Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS)*. Groningen/Deurne 1997². (2 delen)
- G. Geerts, H. Heestermans, m.m.v. C. Kruyskamp, *Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. Utrecht/Antwerpen 1999¹³. (3 delen).
- L.W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch Idioticon*. Leuven 1865-1870. [Herdruk: Torhout 1984].
- L.W. Schuermans, *Bijvoegsel aan het Algemeen Vlaamsch Idioticon*. Leuven 1883.
- P. van Veen, i.s.m. N. van der Sijs, *Etymologisch Woordenboek*.

Utrecht/Antwerpen 1997².

A.A. Weijnen, *Etymologisch dialectwoordenboek*. Assen 1996. In 2003 verscheen een vermeerderde tweede druk.

Woordenboek der Nederlandsche Taal. 's Gravenhage/Leiden 1882-1998.

TAALATLASSEN

J. Daan, M.J. Francken, *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling*. Amsterdam 1972-1977.

M. Gerritsen (red.), *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis*. Amsterdam 1991.

J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen, *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (F.A.N.D.)* Deel I. Gent 1998. Deel II en III. Gent 2000. Deel IV. Gent 2005.

K. Heeroma, *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden*. Assen 1957-1963.

3 Afleveringen van elk 10 kaarten met toelichtingen. Beslaat het hele gebied ten oosten van het IJsselmeer tot aan het noorden van Limburg.

Reeks Nederlands(ch)e Dialectatlassen.

1. E. Blancquaert, *Dialect-atlas van Klein Brabant*. Antwerpen 1925 en 1952² (met aanvullingen door Fr. Vanacker).
2. E. Blancquaert, H. Vangassen, *Dialect-atlas van Zuid-Oost-Vlaanderen*. Antwerpen 1930.
3. E. Blancquaert, *Dialect-atlas van Noord-Oost-Vlaanderen en Zeeuwsch-Vlaanderen*. Antwerpen 1935.
4. H. Vangassen, *Dialect-Atlas van Vlaamsch-Brabant*. Antwerpen 1938.
5. E. Blancquaert, P.J. Meertens, *Dialect-Atlas van de Zeeuwsche eilanden*. Antwerpen 1940-1941.
6. W. Péé (m.m.w. van E. Blancquaert), *Dialect-Atlas van West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen*. Antwerpen 1946.
7. W. Péé, *Dialektatlas van Antwerpen*. Antwerpen 1958.
8. E. Blancquaert, J.C. Claessens, W. Goffin, A. Stevens, *Dialekt-atlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg*. Antwerpen 1962.
9. A. Weijnen, *Dialect-atlas van Noord-Brabant*. Antwerpen 1952.
10. A. Hol, J. Passage, *Dialect-atlas van Oost-Brabant, Noord-Limburg en de Rivierenstreek*. Antwerpen 1966.
11. L. van Oyen (m.m.w. van E. Blancquaert en Chr. J. van der Voet), *Dialektatlas van Zuid-Holland en Utrecht*. Antwerpen 1968.

12. H. Entjes, A.R. Hol, *Dialektatlas van Gelderland en Zuid-Overijssel*. Antwerpen 1973.
  13. Jo Daan, *Dialektatlas van Noord-Holland*. Antwerpen 1969.
  14. H. Entjes, *Dialektatlas van Zuid-Drenthe en Noord-Overijssel*. Malle 1982.
  15. K. Boelens, G. van der Woude (m.m.w. van K. Fokkema en E. Blancquaert), *Dialect-atlas van Friesland*. Antwerpen 1955.
  16. A. Sassen, *Dialekt-atlas van Groningen en Noord-Drenthe*. Antwerpen 1967.
- Alle Groningse plaatsen zijn ook te raadplegen via internet: <http://rnd.eldoc.ub.rug.nl>
- De RND bestaat telkens uit twee delen. In het atlasdeel zijn per aflevering meestal 150 op kaart ingetekende verschijnselen voor de betrokken regio ondergebracht. Het tekstdeel bevat per plaats de in fonetisch schrift weergegeven vertalingen van plusminus 140 zinnen en woordenreeksen.
- Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. Deel I, afl. 1-5 (1939-1952), uitgegeven door G.G. Klocke en zijn medewerkers. Deel II, afl. 6-8 (1956-1965), voortgezet door de Dialectencommissie van de Kon. Ned. acad. v. Wetenschappen te Amsterdam.
- Taalatlas van het Nederlands en het Fries*. Leiden 1981-...

TIJDSCHRIFTEN

- Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, sinds 1927.
Bevat bijdragen op het gebied van de naamkunde en dialectologie.
- Nederlandse Taalkunde*, sinds 1996.
Algemeen taalkundig tijdschrift.
- Onze Taal*, sinds 1932.
Tijdschrift van het Genootschap Onze Taal.
- Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, sinds 1881.
De vakgebieden zijn onder meer: lexicografie, etymologie, dialectologie.
- Leuvense Bijdragen*, sinds 1896.
Het vakgebied is vooral de indogermanistiek.
- Taal en Tongval*, sinds 1949.
Het vakgebied is uitsluitend dialectologie en verwante gebieden.

Driemaandelijke Bladen, sinds 1949.

Tijdschrift van het Nedersaksisch Instituut te Groningen. Het vakgebied is dialectologie.

Jaarboek Zannekin, sinds 1977.

Uitgegeven door de Vereniging/Stichting Zannekin (Ieper/Soest).

A2. PUBLICATIES PER REGIO

- Friesland

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- S. Dyk, J. Hoekstra (red.), *Ta de Fryske syntaksis*. Leeuwarden 1987.
- A. Dykstra, R.H. Bremmer Jr. (red.), *'n Skiednis fan de Fryske taalkunde*. Ljouwert 1999.
- K. Dykstra, B. Oldenhof, *Lyts hânboek fan de Fryske literatuer: taheakke: de resinte fryske literatuer*. Tweede verbeterde en bijgewerkte druk. Ljouwert 1977.
- K. Fokkema, *Dialecten van de Friese west- en zuidkust*. Het veldwerk van prof.dr. K. Fokkema samengevat door H.T.J. Miedema en T.J. Steenmeijer-Wielenga. Leeuwarden 1972.
- K. Fokkema, *Het stadsfries. Een bijdrage tot de geschiedenis van de grammatica van het dialect van Leeuwarden*. Dissertatie, Assen 1937.
- J. Hoekstra, *Fryske wurdfoarming*. Ljouwert 1998.
- J. Hoekstra, P.M. Tiersma, Frisian. In: E. Koenig en J. van der Auwera (red.), *The germanic languages*. London/New York 1994, blz. 505-531.
- J.J. Hoff, *Friesche Dialectgeographie*. Den Haag 1933.
- J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hock en K. de Vries (red.), *Geschiedenis van Friesland*. Drachten 1968.
- G. Knop, *De spraakkunst der Terschellinger dialecten*. Assen 1954.
- T. van der Kooy, *De taal van Hindeloopen*. Den Haag 1937.
- H. Munske (red.), in collaboration with N. Århammar, V. Faltings, J. Hoekstra, O. Vries, A. Walker and O. Wilts, *Handbook of Frisian Studies*. Tübingen 2001.
- B. Sjölin, *Einführung in das Friesische*. Stuttgart 1969.
- P.M. Tiersma, *Frisian reference grammar*. Dordrecht 1985.
Tweede druk 1999 (met bibliografische aanvullingen).

HULPMIDDELEN

- G. Blom, *Hylper wurdboek*. Leeuwarden 1981.
- J. Boersma, *De Fryske stavering*. Leeuwarden 1980³.

- Ph. Breuker, *Oriëntatie in de frisistiek*. Leeuwarden 1985.
- A. Dykstra, J. Reitsma en W. Visser, *Omkearwurdbok fan de Fryske taal*. Ljouwert 1992.
- P. Duijff, *Fries en Stadsfries*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
- D. Eisma, *Tiidwurden*. Leeuwarden 1989.
- D. Fokkema, *Wezzenlist fan it Schiermonikoogs mooi ieursatting yn it Friesk en Hollands*. Leeuwarden 1968.
- T. Hoekema, *Lânfrysk-Skiermûntseager wurdlis. Mei de fokaalfoneem korrespondinsje v.v. en de Aldwestfrysk-Skiermûnts-eager lûdûntjouwing gearstald út Arne Spenter syn eilander stúdzjes*. (Estrik 56). Groningen 1979.
- C. Roggen, *Woordenboek van het Oosterschellings. Wêdenboek fon et Aasters*. Leeuwarden 1976.
[Vertalingen en aanvullingen in: C. Roggen, *Woordenlijst Nederlands-Aasters*. Leeuwarden 1980].
- J.W. Zantema, *Frysk Wurdbok. Deel I: Frysk-Nederlânsk; Deel II: Nederlâns-Frysk*. Leeuwarden 1984.
- Literatuerlisten Stúdzje Frysk*. Frysk Ynstitút RUG 1992.
- Wurdbok fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal*. Leeuwarden 1984-...

TIJDSCHRIFTEN

- It Beaken*, tydskrift fan de Fryske Akademy, sinds 1939.
- Tydskrift foar Fryske taalkunde*, 1985-1995.
- Us Wurk*, tydskrift foar de Frisistyk, sinds 1952.

- Groningen

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- Bibliografie van Groningen 1983- ... Groningen/Haren [1986-...]*
Verschijnt jaarlijks.
- P.J. van Leeuwen, *Geschiedenis van de Groninger Literatuur*. Schöenma 1984.

Bevat zeer veel bibliografische gegevens over de Groninger dialectliteratuur.

- S.J.H. Reker, *Groninger Grammatica*. Veendam 1991-...
Losbladige uitgave waarvan in de periode 1991-1995 zeven afleveringen (plm. 260 pagina's + registers) verschenen.
- S.J.H. Reker, *Kennismaking met het Gronings. Een introductie op het eigentijdse dialect van Stad en Provincie*. Assen 2004.
- S.J.H. Reker, *Kiek ais hier! Brokjes taal en letteren van het Hogeland en elders in Groningen*. Scheemda 2004.

HULPMIDDELEN

- P. Boeles (1795-1875), *Idioticon Groninganum*. Uitgegeven door S. Reker m.m.v. L. Postmus en J. Abbes. Groningen 1997.
- J.J. Boer, *Dij t dut mout t waiten. Het Groot Gronings Spreekwoordenboek*. Veendam 1989 en 2001².
Tweede druk met aanvullingen van F.C. Schreiber
- H. Feenstra, *Duizend jaar Gronings taallandschap. Talige ontwikkelingen in cultuurhistorisch perspectief*. Bedum 1998.
- D. van der Heide, *De taal van oud gereedschap*. Bedum 1994.
- D. van der Heide, *De taal van oude ambachten*. Bedum 1995.
- D. van der Heide, *De taal van de oude veehouderij*. Bedum 1996.
- D. van der Heide, *De taal van de oude akkerbouw*. Bedum 2002.
- K. ter Laan, *Nieuw Groninger Woordenboek*. Groningen enz 1929 en 1952².
[Van beide drukken zijn ongewijzigde herdrukken verschenen].
- K. ter Laan, *Proeve van een Groninger spraakkunst*. Winschoten 1953.
- H. Molema, *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw*. Winsum 1887. [Ongewijzigde herdruk Groningen 1985].
- S.J.H. Reker, *Gronings*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
- S.J.H. Reker, *Zakwoordenboek Gronings-Nederlands, Nederlands-Gronings*. Veendam 1998⁵.
Bevat een beredeneerde literatuurlijst, een overzicht van Groninger plaatsnamen en een apart katern over de Groninger spelling.
- S.J.H. Reker, *Omgekeerd is ook wat weerd: retrogade woordenlijst van het Gronings annex rijmwoordenboek* (Nedersaksische Studies 9). Groningen 1985.
- S.J.H. Reker, *Hou is dat? Het dialect van Groningen*. Den Haag 1992.

TIJDSCHRIFTEN

Krödde, sinds 1982.

Bevat literaire teksten, vooral in het Gronings.

Toal en Taiken, sinds 1983.

Algemeen cultureel tijdschrift met veel teksten in en aandacht voor het Gronings.

• Drenthe en Stellingwerf

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

S. Boerma, *Drèentse Schrieверij*. Zuidwolde 1993.

H. Nijkeuter, *Geschiedenis van de Drentse literatuur 1876 - 1956*. Assen 2003.

H. Bloemhoff en Ph. Bloemhoff-de Bruijn, *Veldnaemen van Stellingwarf*. Lopende reeks over de veldnamen van de Stellingwerfer dorpen. Oosterwolde resp. Berkoop/Oldeberkoop 1982 - ...

H. Bloemhoff, *Stellingwarfs*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

H. Bloemhoff en H. Nijkeuter, *Drents*. (Taal in stad en land). Den Haag 2004.

R. Broersma (ed.), *Scheupers van de taol. Bloemlezing van de Drèentse Schrieверij 1837-2003*. Zuidwolde 2003.

Feest van (h)erkenning. Wark van 31 Stellingwarver schrievers. Berkoop/Oldeberkoop 1997.

Met beknopte geschiedenis van de Stellingwerfse literatuur.

HULPMIDDELEN

H. Bloemhoff, *Fonologie en morfologie van het Stellingwarfs*. Groningen, 1981. Met taalkaarten.

H. Bloemhoff, *Stellingwarfs Woordeboek*. Berkoop/Oldeberkoop 1994-2004. 4 delen.

H. Bloemhoff, *Hoe schrijf je 't Stellingwarfs? Spelling en overzicht van vormen*. Berkoop/Oldeberkoop 1999.

K. Bos, e.a., *Spellingcursus Drents*. Zuidwolde 2001.

- S. van Dellen, E. Koster en S. Rcker, *Aansumme de plaat. Retrograde woordenlijst op Kocks' WDD annex rijmwoordenboek*. Groningen 2003.
- J. Germs, *Kom in de kunde*. Assen 2002.
Oriënterende cursus over taal en cultuur van Drenthe.
- H. Hadding, B. Veenstra, *Drents Woordenboek*. Schiedam 1979.
- G. H. Kocks, *Die Dialekte von Südostdrente und anliegenden Gebieten*. Groningen 1970. Met taalkaarten.
- G. H. Kocks e.a., *Woordenboek van de Drentse Dialecten*. Assen 1996-1997. (2 delen).
- G. H. Kocks, *Woordenboek van de Drentse Dialecten, Register Nederlands – Drents*. Assen 2000.
- M. Kool e.a., *Drenthecursus*. Assen 1991/1997.
Cursus in 15 varianten van het Drents.
- A. Sassen, *Het Drents van Ruinen*. Assen 1953.
- H. Slot e.a., *Drentse Spelling. Een handleiding voor de schrijfwijze van de streektaal*. Zuidwolde 2000³.
- R. Smit, *Woordenboek van het Drents van Dwingelo*. Meppel 1996.

TIJDSCHRIFTEN

- Oeze Volk*, sinds 1956.
Teksten in het Drents.
- Roet*, sinds 1979.
Literair tijdschrift met teksten in het Drents.
- De Ovend. Stellingwarfs tiedschrift*, sinds 1972.
Literatuur, taalkunde, volkskunde, geschiedenis in het Stellingwerfs.
- De Taolkraant*, sinds 1997.
Over taalactiviteiten en boeken in het Drents.

- Overijssel

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- H. Bloemhoff, *Stellingwerfs*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
Bespreekt ook het Stellingwerfs van Noordwest-Overijssel.

- K. Heeroma, *Het West-Overijssels taallandschap*. Amsterdam 1955.
- L. Kremer, *Mundartforschung im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet. Eine Bestandsaufnahme (1900-1975)*. Amsterdam 1977. Beredeneerde bibliografie van dialectstudies in Achterhoek, Twente, Bentheim en Westmünsterland.
- J. Nijen Twilhaar, *Sallands, Twents en Achterhoeks*. (Taal in Stad en Land). Den Haag 2003.

HULPMIDDELEN

- Ph. Bloemhoff-de Bruijn, *Het dialect van Wijhe*. Klank- en vormverschijnselen. Kampen 1994.
- Ph. Bloemhoff-de Bruijn, *Het dialect van Ommen*. Klank- en vormverschijnselen. Kampen 1998.
- G. Bos-Vlaskamp (e.a.), *Olster woorden*. Olst [z.j.]
- G.J.H. Dijkhuis, *Twents woordenboek "Twents in woord en gebruik"*. Derde herziene en uitgebreide druk. Enschede 1991.
- H. Entjes, *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen 1970.
- A. Fien (e.a.), *Woordenboek van de Kamper Taal*. Kampen 2000.
- J. Gigengack, *Twentse woorden en gezegden. Deel 1*. Enschede 1979.
- D. van der Haar, *Gaellemuun en 'et Gaellemunegers*. Nijmegen 1967.
- A.H. Hottenhuis, *Wat (nog) niet in Dijkhuis staat*. Hengelo 2001 (aanvullingen op het woordenboek van G. J. Dijkhuis).
- E. Jans, *Streektaaltermen voor onderdelen van de traditionele boerderij in Twente*. Enschede [z.j.]
- R. Kamman, *Woordenlijst van het dialect van Kuinre*. Kampen 1990.
- G. Kinds, *Een bössie uien en een kilo jappels. Wat wel en niet verandert in het West-Overijssels*. Kampen/Groningen, 2001.
- G. G. Kloeke, *Kamper Spreekwoorden*. Assen, 1959.
- G.J. Kraa (e.a.), *Jewilmke. Lessen voor het basisonderwijs*. Enschede, 2000-2001. Diverse dialect-edities.
- Kreerk voor de Twentse Sproak: *Twents - Hoo schriefie dat?* Enschede 1997.
- L. Kremer, *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ost-niederländisch westfälischen Grenzgebiet*. Köln/Wien 1979. (2 delen).

- Een tekstband en een kaartenband, waarin op 208 kaarten ook Twente wordt behandeld. Geeft o.a. inzicht in de relatie tussen Oostgelderse en Westfaalse dialecten.
- G.W. Kuijk, *Grammatica van het Dèventer dialect*. Deventer 1993.
- F.G.H. Löwik, *Om de taal van Twente. Historisch overzicht van een taalbeweging*. Hengelo 1989.
- W. Mateboer, *Gaellemuniger Woordenboek*. Zwolle 2000.
- Nieuw Sallands woordenboek*. Raalte 1995.
- J. Nijen Twilhaar, *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse streektalen*. Utrecht 1990.
- P. Poorter, *Blokzielugger schippers*. Kampen 1989.
Bevat een taalkundige inleiding over het Blokzijsl.
- H. Scholtmeijer, *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*. Kampen 2000 - ...Thematisch woordenboek. Verschenen zijn 3 afleveringen.
- H. Scholtmeijer, *Water werk woorden. Vier vaktalen uit het westen van Overijssel*. Kampen 2002.
- K.D. Schönfeld Wichers, *Woordenboek van het Rijssens dialect*. [z.p.] 1959.
- K.D. Schönfeld Wichers, *Woordenboek Nederlands-Twents*. Enschede 1979; *Woordenboek Twents-Nederlands*. Enschede 1983.
- J.J. Spa, *Het dialect van de Stad-Vollenhove. Klank- en vormleer*. Kampen 1996.
- J.J. Spa, *De dialecten van Groot-IJsselmuiden. Klank- en vormleer*. Kampen 2000.
- J.J. Spa, *De dialecten van Kallenkote, Steenwijk en Steenwijkerwold*. Klank- en vormleer. Kampen 2004.
- J. B. van der Velde, *Grammatica van het Twents*. Enschede 1994.
- H. van Vilsteren, *Wie sprekt de taal van de streek*. Strccktaalproject voor de groepen 4, 5, 6, 7 en 8 van de basisschool. Kampen 1999.
- G.G. van der Vliet, *Dialexicon Twents*. Digitaal woordenboek.

TIJDSCHRIFTEN

- De Moespot, driemaondeleks tidschrift van 't Verbond van Neersasse dialectkringen*, sinds 1958.
Tijdschrift van Twentse, Sallandse en Oostgelderse dialectkringen.
Bevat verhalen en gedichten.

- Flevoland

HANDBOEKEN

- H. Scholtmeijer, *Het Nederlands van de IJsselmeerpolders*. Leiden 1992.
 H. Scholtmeijer, *Utrechts, Veluws en Flevolands*. (Taal in stad en land).
 Den Haag 2002.
 T. de Vries, *Leven en Taal van het eiland Urk*. Kampen 1992.

- Gelderland

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- J. Berns, *Zuid-Gelderse dialecten*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
 A.R. Hol, *De Betuwe*. Leiden 1957.
 Bevat o.a. een hoofdstuk over de taal en literatuur van de Betuwe.
 A. Keij, *Onderzoek naar dialectgrenzen en articulatorische verschillen
 in het middelnederlandse Rivierengebied*. Amsterdam 1982.
 L.A. van Prooijje, *De vakleu en et vak, boerderijbouw in Oost-Gelderland
 vanaf de eeuwwisseling tot ca. 1940. Vaktermen en werkwijze*. Arnhem
 1984.
 A.H.G. Schaars, *Boerentermen in Achterhoek en Lijmers*. Zutphen 1977.
 Waarin een indeling van de Achterhoekse en Liemerse dialecten.
 A.H.G. Schaars, De Veluwse dialecten. In: *Veluwse Almanak 1987*, blz.
 138 vv.
 H. Scholtmeijer, *Utrechts, Veluws en Flevolands*. (Taal in stad en land).
 Den Haag 2002.
 W. van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*. Utrecht 1904.

HULPMIDDELEN

- A. van den Bremen-Van Vemde en L. van den Bremen, *Woordenboek
 van het dialect van Epe*. Epe 1982.
 A. van den Bremen-Van Vemde en L. van den Bremen, *Anvulling op ut
 Woordenboek van het dialect van Epe*. Epe 1988.

- J. van den Hatert, A. Datema, *Dialectwoordenboek van de Neder-Betuwe*. Kesteren 1998.
- Nol Hell, *Kuiere ien de Duffelt, woorden, zegswijzen en anecdotes in de streektaal van de Duffelt naar Millingse tongval opgetekend eer het te laat is*. Millingen aan de Rijn 1991.
- J. van Os, *Maas en Waals Woordenboek en 22 verhalen in de streektaal*. Zutphen 1982.
- D. Otten, A. Klein Kranenburg, *Woordenschat van het Heerder en Wapenvelder dialect. Herziening en uitbreiding van het Beknopt Heerder Woordenboek van L. Bosch*. Heerde [1979].
- M. van der Schaaf-Kamphuis, G.J. de Vries-van het Loo (e.a.), *Apeldoorne woord veur woord*. Apeldoorn 1998.
- A.H.G. Schaars, *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten (WALD)*. Doetinchem 1984-...
Thematisch woordenboek waarin o.a. (ook aan de hand van kaartjes) een verantwoording van de verspreiding van Achterhoekse en Liemerse dialectwoorden. Verschenen zijn zeven delen.
- A.H.G. Schaars, *De WALD-spelling*. Doetinchem [1985].
Geeft regels voor de spelling van Oostgelders dialect.
- Thijs van Woerkom, *Groebele ien de ben, buukske mit Betuwse worde, uitdrukkinge en verhoale*. Zetten [1983].

TAALATLASSEN

Georg Cornelissen, Alexander Schaars, Timothy Sodmann, *Dialect à la carte: Dialektatlas West-Münsterland-Achterhoek-Liemers-Niederrhein*. Doetinchem/Köln/Vreden 1993.

- Noord-Holland

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- J. Berns, J. van den Braak, *Amsterdams*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
Dialectbeschrijving met woordenlijsten.
- J. Berns m.m.v. S. Steusel, *Noord-Hollands*. (Taal in stad en land). Den Haag 2004.

- J. Daan, Noordhollandse dialecten. In: *Taal en Tongval* jrg. 8 (1956), blz. 113-121.
Bespreking van de verschillende dialecten die in Noord-Holland gesproken worden en hun onderlinge verwantschap.
- M. Janssen, M. van Oostendorp, *Taal van de Wadden*. (Taal in stad en land). Den Haag 2004.
- J. Jonker [=K. Woudt], *Zaans voor beginners. Enkele kenmerken van een streektaal*. Zaandijk 1976.
Onder andere grammatica.
- H. Langedijk, *Hé, is dat Westfries?* Hoorn [z.j.]. [Herziene uitgave in 1971].
Woorden/uitdrukkingen in kontekst, grammatica, spreekwoorden, verhaaltjes.
- J. Pannekeet, *Het Westfries. Inventarisatie van dialectkenmerken*. Wormerveer 1995.

HULPMIDDELEN

- G.J. Bockenoogen, *De Zaansche Volkstaal. Bijdrage tot de kennis van de woordenschat in Noord-Holland*. Leiden 1897. [Herdruk 1971].
Dialectbeschrijving en woordenboek.
- J. Bouman, *De volkstaal in Noord-Holland (...)*. Purmerend 1871.
Woordenlijst.
- J. Daan, *Hij zegt wat. Grepen uit de Amsterdamse volkstaal*. Amsterdam 1949. [door J. Berns bewerkte herdruk: 's-Gravenhage 1993].
Allerlei taalkundige observaties.
- J. Daan, *Wieringer land en leven in taal*. [Amsterdam 1950]. [Herdruk Wieringen 1981].
Grammatica en woordenschat.
- J. van Ginneken, *Drie Waterlandse dialecten*. Alphen aan de Rijn 1954. (2 delen).
Dialectbeschrijving van Marken, Volendam, Monnikendam.
- B. de Haar, Laren tussen oost en west. In: *Mededelingen van het P.J. Meertens-Instituut* 1981, blz. 14-18.
- M. 't Hart, *'t Buurts. Het niet meer gesproken dialect van Aalsmeer in woorden en uitdrukkingen*. Aalsmeerse Historische Reeks nr. 2 (2000).
- K.H. Heeroma, *Hollandsche dialectstudies; bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het algemeen beschaafd Nederlands*. Groningen 1935.

- Vergelijking van klank- en vormverschijnselen vóór 1500 met die van nu in Texel, Wieringen, Enkhuizen, Callantsoog, Petten, Egmond aan Zee, Marken, Volendam, Oostzaan, Assendelft, Zandvoort, Aalsmeer, Huizen.
- M. van den Hombergh-Bot, *Structuur in de woordenschat van drie Waterlandse dialecten*. Alphen aan den Rijn 1954.
Woordenschat Marken, Volendam, Monnikendam.
- G. Jansen, *Tessels woordenboek met sèèggies. Nederlands - Texels*. Den Burg 1993.
- G. Karsten, *Het dialect van Drechterland*. Purmerend 1931.
Dialectbeschrijving en woordenboek.
- S. Keyser, *Het Tessels. Inleiding, vocabulaire en teksten*. Leiden 1951.
Woordenboek.
- K. Kuiper, *Schets van het Westfriesche dialect*. Warmenhuizen 1952.
Grammatica en woordenlijst.
- J. Pannekeet, *Mooi zoid. Westfriesse uitdrukkingen en gezegden*. Hoorn 1971. [Herdruk: Hoorn 1987].
Tevens woordenlijst.
- J. Pannekeet, *Woordvorming in het hedendaags Westfries*. Amsterdam 1979.
Grammatica.
- J. Pannekeet, *Westfries Woordenboek*. Wormerveer 1984.
- H. Schatz, *Lik op stuk. Het dialect van Amsterdam*. 's-Gravenhage 1987.
Allerlei taalkundige observaties.
- Sj. Spoelstra, *Enkhuizer woordenboek*. Amsterdam 1981.
- K. Woudt, *Deer hoor ik je. Gedachten over de Zaanse streektaal*. Wormerveer 1984.
Taalkundige observaties en woordenboek.

• Zuid-Holland

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- C. van Bree, *Zuid-Hollands*. (Taal in stad en land). Den Haag 2004.
- J. Daan, *Streektaalen in Zuid-Holland. Een eerste verkenning*. In: J. Daan, K. Heeroma, *Zuidhollands. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van*

Wetenschappen XXX. Amsterdam 1965, blz. 5-31.

Bevat ook gegevens over Utrechts dialect.

M. Elias i.s.m. T. Goeman, *Haags*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

M. van Oostendorp, *Rotterdams*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

D. Wortel, *Leids*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

HULPMIDDELEN

R. van den Berg, *Klankleer van het Sliedrechts dialect*. Leiden 1989.

S. Brol, M. Rueb, R.J. Rueb, *Ut groen-geile boekie. De offisjeile spelling vannut Haags*. Den Haag 1998³.

Dialectbeschrijving met woordenlijst.

S. Brol, M. Rueb, R.J. Rueb, *Haags, de kugsus*. Den Haag 2002.

Geestige dialectcursus met jargon en een CD.

N. van der Ent, *Van IJzendijkers, Nijpnaarzen en andere Minne Breiers. Een verzameling woorden uit de Krimpenerwaard*. Schoonhoven 1990.

Woordenboek.

A. van Gaalen, F. van den Mosselaar, "*Kèk è nâh...*". *Plat & bekakt Haags*. 's-Gravenhage 1985. (9e druk 1998)

Allerlei taalkundige observaties met woordenlijst.

A.C.M. Goeman, *Klank- en vormverschijnselen van het dialect van Zoetermeer*. Amsterdam 1984.

Grammatica.

A.P.M. Lafeber, *Het dialect van Gouda*. Gouda 1967.

Beknopte dialectbeschrijving en woordenboek.

H.C. Landheer, *Het dialect van Overflakkee*. Assen 1955.

Grammatica en woordenboek.

W. de Leeuw, *Onder ons gezeed*. Hardinxveld-Giessendam 1996.

Woordenboek.

H. Meijdam, *Aspers woordenboek*. Asperen 2000.

A. Opprel, *Het dialect van Oud-Beierland*. 's-Gravenhage 1896.

Grammatica en woordenlijst.

J. Oudenaarden, *Wat zeggie? Azzie val dan leggie! Een speurtocht naar het dialect van Rotterdam*. Utrecht/Antwerpen 1984.

Allerlei taalkundige observaties.

J. Oudenaarden, *De terugkeer van Opoe Herfst. Over de woordenschat van Rotterdam*. Utrecht/Antwerpen 1986.

Allerlei taalkundige observaties.

G.S. Overdiep, *De volkstaal van Katwijk aan Zee*. Antwerpen 1940.

- Grammatica.
- G.S. Overdiep, *Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee*. Antwerpen 1949. [Herdruk: Katwijk 1987].
Woordenboek.
- D. Rocleveld, *De Scheveningse woordenschat. Dialect van een vissersdorp*. 's-Gravendeel 1986.
Woordenboek.
- J. van der Spek (red.), *Zoetermeers woordenboek*. [Zoetermeer] 1981.
Beknopt woordenboek.
- H. Tetteroo, *Kreen en Gruizig. Over de streektaal van Delfland*. Delft 2001³.
- M.A. van Weel, *Het dialect van Oost-Voorne*. Leiden 1904.
Grammatica en woordenlijst van Goeree, met name Ouddorp.
- Werkgroep Dialect O.V.S., *Waffere momme? Meer dan 1250 woorden en uitdrukkingen in het Sliedrechts dialect*. Sliedrecht 1998.
Dialectbeschrijving met woordenlijst.

- Utrecht

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- H. Scholtmeijer, *Utrechts, Vehuws en Flevolands*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
- T. van Veen, *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*. Utrecht 1964.
Vooral over klankverschijnselen in de provincie Utrecht en aangrenzende gebieden.
- T. van Veen, B. van den Berg, *Utrechts. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen XXXI*. Amsterdam 1966.
Twee voordrachten over de taal in de provincie Utrecht vroeger en nu, met een grammfoonplaatje.

HULPMIDDELEN

- P.M. Heijmink Liesert, *'n Haonderik vol ruggemeters. Schalkwijks dialect*. Houten 2000.
Woordenboek

- B.J. Martens van Vliet, m.m.v. H. Scholtmeijer, *De vollekstaal van de Stad Utrech.* Utrecht 2003. (4de bijgewerkte druk).
 Woordenlijst met inleiding over de klank- en vormleer van het Stad-Utrechts.
- M. Nagel, M.W. Hartog, *Woordenboek van Bunschoten-Spakenburg en Eemdijk.* Bunschoten 1996.
 Uitgebreid lokaal woordenboek. Afzonderlijk is een dialect-cd verschenen.
- W. van Schothorst, *Het dialect der Noord-West-Veluwe.* Utrecht 1904.
 Klankleer, vormleer en woordenlijst van een gebied dat, in tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden, ook tien plaatsen in het oosten van de provincie Utrecht omvat.
- H. Scholtmeijer, *Zuidutrechts woordenboek: dialecten en volksleven in de Kromme-Rijnstreek en Lopikerwaard.* Utrecht 1993.
 Woordenlijst met inleiding over de klank- en vormleer van de Zuidutrechtse dialecten, en enkele volkskundige bijdragen.
- T. van Veen, m.m.v. H.J. van Es, *Taal en leven in de Utrechtse Vechtstreek.* Zutphen 1989.
 Vooral woordenlijsten; verder hoofdstukken over klank- en grammaticale verschijnselen en over de taal in de provincie Utrecht in het algemeen.

• Noord-Brabant

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- J. van Ginneken, Het Brabantsch-Frankisch, resp. Het Limburgsch-Frankisch. In: *Handboek der Nederlandsche taal.* Deel 1. Nijmegen 1913, blz. 123-205. [Tweede druk 's-Hertogenbosch 1931].
- H. Hoestermans, J. Stroop, *West-Brabants.* (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
- J. Swanenberg, C. Swanenberg, *Oost-Brabants.* (Taal in stad en land). Den Haag 2002.
- A. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant, in aansluiting aan geographie, geschiedenis en volksleven.* Fijnaart 1937.
- A. Weijnen, *De dialecten van Noord-Brabant.* [z.p.] 1952. [Tweede bijgewerkte uitgave: 's-Hertogenbosch 1987].

HULPMIDDELEN

- A.P. de Bont, *Dialekt van Kempenland. Meer in het bijzonder d'Oerse taal*.
Deel I: *Klank- en vormleer*; Deel II: *Vocabularium*. Assen 1958-1962.
- J.H.A. Elemans, *Woord en Wereld van de boer. Een monografie over het dialect van Huisseling*. Utrecht 1958.
Klank- en vormleer, inventarisatie boerenwoordenschat.
- H. Hecstermans, *Witte nog? Over Bergse en Westbrabantse woorden en uitdrukkingen. 1-8*. Roosendaal 1988-1994.
Hoe schrijf ik mijn dialect? Een referentiespelling voor alle Brabantse dialecten. Leuven/ Amersfoort 1999.
Dialectspelling voor de Brabantse dialecten.
- C. Hoppenbrouwers, *De taal van Kempenland, van ààwbätte tot zwiemele*. Eindhoven [1996].
- H. Mandos, M. Mandos-van de Pol, *De Brabantse Spreekwoorden. Uitdrukkingen in Brabant gebruikt en opgetekend*. Zaltbommel 2003⁶.
- J. Stroop, *Sprekend een Westbrabander 1-2. Krantestukjes over dialectverschijnselen in West-Noord-Brabant*. Amsterdam 1979-1981.
- C. Swanenberg, J. Swanenberg, *Eige grèij, 'n Meierijs woordenboek*. Enschede 1996.
Woordenboek van de Brabantse Dialecten. Assen/Maastricht/Groningen 1967-...
Systematisch dialectwoordenboek; inventariseert ook de woordenschat van de provincies Vlaams-Brabant en Antwerpen. Verschenen zijn 25 afleveringen. Cumulatieve registers en materiaalbases zijn via internet raadpleegbaar: www.ru.nl/dialect/wbd

TIJDSCHRIFTEN

- Brabants Heem*, sinds 1948.
Uitgave van de Stichting Brabants Heem.
- Brabant Cultureel*, sinds 1951.
- Brabants, tijdschrift voor de Brabantse taal, literatuur, muziek, dialect- en naamkunde*, sinds 2004.

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

- L. van Driel, *Zeeuws*. (Taal in stad en land). Den Haag 2004.
- P.J. Meertens, De plaats van het Zeeuws onder de Nederlandse dialecten. In: [P.J. Meertens], *Meertens over de Zeeuwen. Zeeuwse studies uitgegeven naar aanleiding van zijn tachtigste verjaardag*. Middelburg 1979, blz. 121-138.
- J. Taeldeman, Op fonologische verkenning in Zeeuws-Vlaanderen. In: *Taal en Tongval* jrg. 31 (1979), blz. 143-193.
- J. Taeldeman, De dialecten van de Vier Ambachten. Een historische en geografische situering. In: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en Marc E.E. de Smet (red.), "*Over den Vier Ambachten*". *750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande 1993, blz. 957-966.
- Encyclopedie van Zeeland*. Middelburg 1982, blz. 321-327. ['Dialecten, Zeeuwse'].
- Van dialect tot turbotaal. De toekomst van onze dialecten*. Middelburg/Brugge/Gent 1997, blz. 44-48.
- Internet de Zeeuwse taelsite, <http://peopl.zeelandnet.nl/evenhuis>

HULPMIDDELEN

- E.J. van den Broecke-De Man, *Dialecten in West-Zeeuwsch-Vlaanderen. Groede [z.j.]*
- E.J. van den Broecke-De Man, *Dialect in het Land van Axel*. Terneuzen 1981.
- E.J. van den Broecke-De Man en J.L. Eggermont, *Dialecten in Oost-Zeeuwsch-Vlaanderen*. Kloosterzande 1982.
- E.J. van den Broecke-De Man en A. Francke, *Dialect op Walcheren*. Kruiningen 1987.
- E.J. van den Broecke-De Man en J.A. van Gilst, *Dialect op Zuid-Beveland*. Kruiningen 1985.
- E.J. van den Broecke-De Man en L. Eikenhout, *Dialect op Noord-Beveland*. Kruiningen 1984.
- E.J. van den Broecke-De Man en A.A. Krijger-Goedegebuure, *Dialect op Tholen en St.-Philipsland*. Kruiningen 1986.
- E.J. van den Broecke-De Man, D.K. Soldaat-Poortvliet en P. Heerschap,

- Dialect op Goeree-Overflakkee*. Ouddorp 1988.
- M.J. Evenhuis, *Het einde van een tijdperk? Dialectgebruik op Walcheren*. Vlissingen 1993.
- M.J. Evenhuis, *De guus van Beekèrke. Verslag van een sociolinguïstisch onderzoek naar het gebruik van streektaal onder Walcherse basisschoolleerlingen en hun ouders*. West-Souburg 1994.
- H.M. Kesteloo, *Het dialect van het platte land van Walcheren, met uitzondering van Arnemuiden en Westkapelle met Zoutelande*. [z.p.] 1917. Hs Zeeuwse bibliotheek.
- J.H. Kluijver en R. Willemsen, *Inventaris van het archief van de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek 1928-1976*. Middelburg 1991.
- A. Menheere, *Nederlands als opvoedtaal bij Zeeuwstalige ouders. Verslag van een onderzoek naar taalgedrag en taalattitudes bij ouders van vierjarige kinderen in de gemeente Borsele*. Amsterdam 1988.
- A.M. Riemens, *Hoe 'zuinig' zijn we op onze taal? Dialectgebruik in West-Zeeuwsch-Vlaanderen*. Vlissingen 1993.
- A. Verschuur, *Klankleer van het Noord-Bevelandsch*. Amsterdam 1902.
- A. de Vin, A.F. van de Zande-Vleugels Schutte en B. Oelc, *Dialect op Schouwen-Duiveland in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Biervliet/Zierikzee 1998.
- A. de Vin, *Het dialect op Schouwen en Duiveland*. Leiden 1952.
- B. Voortman, *Regionale variatie in het taalgebruik van notabelen: een sociolinguïstisch onderzoek in Middelburg, Zutphen en Roermond*. Amsterdam 1994.
- G. Will, Ben en zijn in de dialecten van Zeeuws-Vlaanderen. In: *Taal en Tongval* jrg. 46 (1994), blz. 142-151
- G. Will, *Zeeuws of Vlaams. (Morfo-)syntactische verschijnselen in de dialecten van Zeeuws-Vlaanderen*. Oosterhout 2004.
- J. Zwemer, *Plat Walchers*. Vlissingen 1995.
- Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Red. Ha.C.M. Ghijsen. Krabbendijke 1998°.
- Alfabetisch woordenboek op dialectwoorden. Bij ieder woord wordt de verspreiding over het Zeeuwse gebied aangegeven.
- Van het woordenboek bestaat ook een versie op CD-rom, gebaseerd op de achtste druk (Biervliet 1999). Hierin zijn 300 oude foto's, 3000 ingesproken voorbeeldzinnen en een Nederlandstalige ingang op de dialectwoorden opgenomen.
- Supplement op het Woordenboek van de Zeeuwse Dialecten*. Red. K. Fraanje. Biervliet 2003.

TIJDSCHRIFTEN

Nehalennia. Bulletin van de werkgroep historie en archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen en de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek, sinds 1964.

Ledenorgaan van de Zeeuwsche Vereeniging voor Dialectonderzoek, met achterin de Mededelingen van de vereniging.

Noe. 'n Bitje uut 't zuudwesten, sinds 1997.

Tijdschrift met verhalen, gedichten, reportages en interviews in (en over) het Zeeuws. Een uitgave van de Stichting Zuidwest 7.

- Belgisch- en Nederlands-Limburg

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

Een uitgebreide bibliografie van Limburgse publicaties is te downloaden op: www.ru.nl/dialect/wld

P. Bakkes, *Venloos, Roermonds en Sittards*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

R. Belemans, R. Keulen, *Belgisch-Limburgs*. (Taal in stad en land). Tielt 2004.

H. Brok, Publicaties over dialect in Limburg. In: *Veldeke* jrg. 63 (1988), nr. 2, blz. 25-29; nr. 3, blz. 27-29; nr. 4, blz. 7-9; nr. 5, blz. 28-30; nr. 6, blz. 23-25; *Veldeke* jrg. 64 (1989), nr. 2, blz. 50-52; nr. 3, blz. 82-87; nr. 4, blz. 109-110; *Veldeke* jrg. 65 (1990), nr. 3, blz. 85-90; *Veldeke* jrg. 66 (1991), blz. 172-177; *Veldeke* jrg. 68 (1993), blz. 8-12; *Veldeke* jrg. 69 (1994), blz. 15-24; *Veldeke* jrg. 70 (1995), blz. 5.

Bevat literatuuroverzicht; per plaats geordend; betreft vooral Nederlands-Limburg.

L. Cornips, *Nederlands van Heerlen*. (Taal in stad en land). Den Haag 2003.

W. Dols, Iets over Limburgsche Dialecten. In: *Publ. Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg LXXVIII-LXXXII* (1942-1946), pag 129-147. Ook in: H. van de Wijngaard (red.), *Een eeuw Limburgse dialectologie*. Hasselt/Maastricht 1996, blz. 182-200.

S. Kroon, T. Vallen, *Dialect en school in Limburg*. Amsterdam 2004.

- Bevat o.m. de resultaten van een grootschalig onderzoek in Limburg naar de effecten van tweetaligheid op schoolresultaten.
- J.G.M. Notten, *De Chinezen van Nederland*. Valkenburg aan de Geul 1973 en 19882.
- Bevat literatuurverwijzingen en kaarten.
- B. Salemans, F. Aarts, *Maastrichts*. (Taal in stad en land). Den Haag 2002.

HULPMIDDELEN

- F. Aarts, *Mestreechs, eus moojertaol*. Maastricht 2001.
Dialectgrammatica in en over het Maastrichts.
- E. Achten, L. Achten, *'t Zoo.ëneves woo(ë)rdebòk. Het Zonhovens woordenboek*. Zonhoven 1996.
- J. Aldenhoff, (e.a.), *Diksjonäär van et Jömelejer Plat*. Eupen 2003.
- L. Amkreutz (e.a.) (red.), *Kirchröadsjer Dieksiejoneer*. Kerkrade 1997².
- P. Bakkes (e.a.), *Spelling 2003 voor de Limburgse dialecten*. Maastricht 2003.
De *Spelling 2003* is ook te downloaden via de website van Bureau Streektaal Nederlands-Limburg: www.limburgsedialecten.nl (onder 'Limburgs sjrieve').
- P. Bakkes (red.), *Dien eige taal*. Roermond 2005.
Lespakket voor groep zeven van het basisonderwijs, bestaande uit docentenhandboek, Nederlandstalig leerlingenboek en leerlingenboeken in diverse Limburgse dialecten.
- R. Belemans, J. Van Thienen, *Ich kal ooch Limburgs. Creatieflespakket voor de tweede en derde graad van het secundair onderwijs*. Hasselt 2000².
- P. Brouns, G. Chambille (e.a.), *De nuie Mestreechsen dictioneer*. Maastricht 2004.
- J. Cajot (red.), *Hoe maak ik een dialectwoordenboek*. Hasselt 1995.
Handleiding voor het maken van een dialectwoordenboek.
- C. Cuppens, G. Dreesen (e.a.), *Bocholter Woordenboek. Meer dan 10.000 Bocholter woorden met uitdrukkingen en gezegdes, verbuigingen en vervoegingen*. Bocholt 2004.
- J. Dewael, L. Evens (e.a.), *De slupp'ndraa:g'r. Dialectwoordenboek van Kaulille*. Bocholt 2004.
- Diepenbeeks eigenwoordig en eigenzinnig*. Hccmkundige kring Diepenbeek. Diepenbeek 2000.

- W. van Dinter (e.a.) (red.), *Dialectwoordenboek van de gemeente Gennep*. Gennep 1993.
- H.J.E. Endepols, *Diksenaer van 't Mestreechs*. Maastricht 1955.
- P. Hermans (e.a.) (red.), *De Weertlandse dialecten*. Weert 1998.
- J.C.P. Kats, *Remunjs waordeboek*. Roermond 1985.
- M. Maasen, J. Goossens, *Limburgs Idioticon. Verzameling dialectwoorden ("Woordenzangen"), van 1885 tot 1902 verschenen in het tijdschrift "t Dagh in den Oosten"*. Tongeren 1975.
Alfabetisch geordend woordenboek met ong. 2500 woorden; betreft vooral Belgisch-Limburg.
- 't Neigemenneke, *Sintruïnse Diksjonèèr*. Sint-Truiden 1998.
- J.G.M. Notten, *Aanwijzing voor de spelling van de Limburgse Dialecten*. Maastricht 1983.
- J. Oris, *Diksjenèr van Kotshove*. Kortesseem 2000.
- P. Prikken, *De taal van de Maas, Nederlands-Limburgs Woordenboek*. Sittard 1994.
- Rheinisches Wörterbuch*. Uitgegeven door J. Müller en anderen. Bonn 1929, Berlin 1931-1971 (9 delen).
Alfabetisch geordend woordenboek. Bevat woordkaarten.
- A. Rutten, *Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon*. Antwerpen 1890.
- P.J.G. Schelberg, *Woordenboek van het Sittards dialect*. Amsterdam 1986.
- W. Schols, G. Linssen, *Venrays woordenboek*. Venray 1998?
- X. Staelens, *Dieksjenèèr van 't (H)essels*. Hasselt 1989.
- A. Stevens, *Tungërsë Diksjënèèr; Woordenboek van het Tongers*. Tongeren 1986.
- Woadbook Heëlesj-Hollendsj. Woordenboek Heertens-Nederlands*. Veldeke Heële en umsjtrieëke. [Heerlen] 2000.
- Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD) Assen/Maastricht/ Groningen 1982-...*
Systematisch dialectwoordenboek voor de beide provincies Limburg en het Duitstalig deel van België. Bevat per aflevering alfabetisch trefwoordenregister, woordkaarten en literatuurverwijzingen. Verschenen zijn 32 afleveringen. Cumulatieve registers en materiaalbases zijn via internet raadpleegbaar: www.ru.nl/dialect/wld

TIJDSCHRIFTEN

- Veldeke, tijdschrift voor Limburgse volkscultuur*. Sinds 1926.
Bevat dialectteksten uit beide provincies Limburg en publicaties over

dialect en volkskunde.

Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.
Sinds 1999.

Bevat dialectologische en naamkundige publicaties over de beide
Limburgen.

't Velleke, nieuwsbrief van Veldeke Bels(j) Limburg. Sinds 2001.

Bevat dialectteksten uit de Belgische provincie Limburg.

- Antwerpen en Vlaams-Brabant

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

R. Belcmans, J. Goossens, *Inleiding en klankgeografie van de Brabantse dialecten.* (WBD-Deel III). Assen 2000.

S. De Vriendt, *Brussels.* (Taal in stad en land). Tielt 2004.

HULPMIDDELEN

R. Belemans, S. De Vriendt (red.), *Brabantse dialecten springlevend.*
Publicatie bij de Tweede Brabantse Dialectendag. Leuven 1998.

R. Belemans, W. Wellekens (red.), *Brabantse dialecten in de kijker.*
Publicatie bij de eerste Brabantse Dialectendag.

Behandelt de dialecten in Noord-Brabant, Vlaams-Brabant en
Antwerpen; bevat spellingsoverzicht voor Brabantse dialecten en
literatuurverwijzingen.

P.J. Cornelissen, J.B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect.*
Gent 1899-1903. Daarbij: *Aanhangsel.* Gent 1906 en *Bijvoegsel.*
Turnhout 1936-1939.

M. De Schrijver, *Eie ma vast ?* Brussel 1998.

S. De Vriendt, *Grammatica van het Brussels.* Gent/Brussel 2003.

H. Diddens, *Woordenboek van het Mechels dialect. Een poging tot
inventarisatie van het taalmateriaal en typisch taalgebruik.* Mechelen
1986.

L. Gocmans, *Leuvens Taaleigen, Woordenboek.* Brussel/Tongeren 1936-
1954.

M. Janssens, *De Tiense taal ès saaikerzùjft. Tiens lexicon.* Tienen 1992.

- J. De Keyser, M. Ooms (red.), *Brabantse dialecten gesproken en geschreven. Publicatie bij de derde Brabantse dialectendag*. Leuven 2000.
- A. Meulemans, *Hoe zei men dat weleer in het Leuvens*. Leuven 1990.
- J.L. Pauwels, *Het dialect van Aarschot en omstreken. Deel I: tekst. Deel II: kaarten*. In: *Reeks Bouwstoffen en Studiën voor de Geschiedenis en de Lexicografie van het Nederlands*, deel V, 1 & 2. [z.p.] 1958.
- L. Quievreux, *Dictionaire du dialecte bruxellois*. Brussel 1951.
- L. Pletinckx, *Woordenboek van het Asses. Bijdrage tot de studie van de West-Brabantse streektaal*. Asse 2003.
- R. Poinet, *De sappege Leivenieer*. Leuven 1993.
- J.F. Tuerlinckx, *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon*. Gent 1886.
- W. Wellekens, *Diksjonêr van 't Leives, Woordenlijst van het hedendaagse Leuvens*. Leuven 1994².

TIJDSCHRIFTEN

Brussels Dialect, sinds 1991.

Ledenblad van de Academie van het Brussels v.z.w.

Eigen schoon en de Brabander, sinds 1911.

Ons Heem, sinds 1946.

Uitgave van het Verbond voor Heemkunde v.z.w.

Ons Leives, sinds 1990.

Berichtenblad van de Academie voor het Leuvens dialect.

• Frans-, Oost- en West-Vlaanderen

HANDBOEKEN, OVERZICHTEN

J. Taeldeman, *Het Klankpatroon van de Vlaamse Dialekten. Een inventariserend overzicht*. In: M. Devos, H. Ryckeboer, J. Taeldeman, *Woordenboek van de Vlaamse Dialekten. Inleiding*. Gent/Tongeren 1979, blz. 48-120.

- *Frans-Vlaanderen*

H. Ryckeboer, *Het Vlaams van de Franse Westhoek in het geheel van*

het Nederlandse taalgebied. In: *De Franse Nederlanden/Les Pays-Bas Français, Jaarboek/Annales 4 (1979)*, blz. 173-180.

H. Ryckeboer, L. Maeckelberghe, Dialect en Cultuurtaal aan weerszijden van de rijksgrens in de Westhoek. In: *De Franse Nederlanden/Les Pays-Bas Français, Jaarboek/Annales 12 (1987)*, blz. 129-151.

H. Ryckeboer, *Het Nederlands in Noord-Frankrijk. Sociolinguïstische, dialectologische en contactlinguïstische aspecten*. Gent 1997.

H. Ryckeboer, *Frans-Vlaams*. (Taal in stad en land). Tiel 2004.

- West-Vlaanderen

F. Debrabandere, Het Kortrijkse Dialect. *Verhandelingen van de Leiegouw X (1986)*.

Met uitvoerige bibliografie over het West-Vlaams in het algemeen en Kortrijks in het bijzonder.

J. Jacobs, *Het Westvlaamsch van de oudste tijden tot heden*. [z.p.] 1927.

W. Péc, Het Westvlaams. In: *West-Vlaanderen 1958*, blz. 289-301.

R. Vandekerckhove, *Structurele en sociale aspecten van dialectverandering. De dynamiek van het Deertlijkse dialect*. Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. [ook uitgegeven als nr. 21 van de Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse afdeling.] Gent 2000.

R. Van Sint-Jan, *Het West-Vlaamsch van Guido Gezelle*. [z.p.] 1931.

- Oost-Vlaanderen

J. Taeldeman, De vokaalstructuur van de Oostvlaamse Dialecten. *Bijdr. en Meded. van de Dialectencommissie 51*. Amsterdam 1978.

I. Teirlinck, *Klank- en Vormleer van het Zuid-Oost-Vlaandersch Dialect*. Gent 1924.

HULPMIDDELEN

L.L. De Bo, *Westvlaamsch Idioticon*. Gent 1892; Handzame 1977².

J. Craeynest, *LOQUELA, Taalkundig maandblad uitgegeven door G. Gezelle van 1881 tot 1895 en omgewerkt tot woordenboek*. Amsterdam 1909; Tiel, Amsterdam 1946³.

F. Debrabandere, *Kortrijks Woordenboek*, Kortrijk 1999.

F. Debrabandere, *West-Vlaams etymologisch woordenboek: de herkomst*

- van de West-Vlaamse woorden.* Amsterdam 2002.
- R. Desnerck, *Oostends Woordenboek.* Handzame 1972.
- A. Joos, *Waasch Idioticon.* Gent/Sint-Niklaas 1900; Sint-Niklaas 1979.
- L. Lievevrouw-Coopman, *Gents Woordenboek.* Gent 1950; Gent 1974⁴.
- I. Teirlinck, *Zuid-Oostvlaanders Idioticon.* Gent 1908-1922; Handzame 1987.
- Woordenboek van de Vlaamse Dialecten.* Gent/Tongeren 1979-...
- Systematisch dialectwoordenboek. Bevat per aflevering alfabetisch trefwoordenregister, woordkaarten en literatuurverwijzingen.

TIJDSCHRIFTEN

Biekerf.

Westvlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde.

De Leiegouw.

Driemaandelijks tijdschrift van de Leiegouw, Vereniging voor geschied-, taal- en volkskundig onderzoek in het Kortrijkse.

Oost-Vlaamse Zanten, sinds 1925.

Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen.

Van Mensen en Dingen, sinds 2003.

Opvolger van *Oostvlaamse Zanten* en *Mengelmaren.*

WVD-Kontakt, sinds 1988.

Mededelingenblad van het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten.*

B1. LANDELIJKE INSTITUTEN EN INSTELLINGEN

Fryske Akademy
Doelestrjitte 8
NL-8911 DX Ljouwert
Tel. 058-213 14 14 / E-mail: fa@fa.knaw.nl / Internet
www.fa.knaw.nl

Katholieke Universiteit Leuven
Instituut voor Naamkunde en Dialectologie
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven
Tel. 016-32 48 25 / Fax 016-32 47 67

Katholieke Universiteit Leuven Campus Kortrijk
E. Sabbelaan 53
B-8500 Kortrijk
Tel. 056-24 61 11 / Fax 056-24 69 99

Meertens Instituut
Joan Muyskenweg 23
NL-1096 CJ Amsterdam
Tel. 020-462 85 00 / Fax 020-462 85 55 / E-mail
info@meertens.knaw.nl

Nederlands Centrum voor Volkscultuur
F.C. Donderstraat 1
NL-3572 JA Utrecht
Tel. 030-276 02 44 / Fax 030-273 61 11 / E-mail
ncv@volkscultuur.nl / Internet www.volkscultuur.nl

Radboud Universiteit Nijmegen
Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde
Erasmusplein 1
NL-6525 HT Nijmegen
Tel. 024-361 20 56 / Fax 024-361 21 77 / Internet
www.ru.nl/dialect/

Rijksuniversiteit Groningen
Nedersaksisch Instituut / Fries Instituut
Oude Kijk in 't Jatstraat 26
NL-9712 EK Groningen
Tel. 050-363 59 44 / Fax 050-363 49 00

Stichting Nederlandse Dialecten
Secretariaat: Generaal Gavinstraat 344
NL-6562 MR Groesbeek
Tel. 024-361 59 98 / Fax 024-361 19 72
Secretariaat Vlaanderen: Beukendreef 11
B-9770 Kruishoutem
Tel. 09-264 40 79 / Fax 09-264 41 70
E-mail snd@mail.be / Internet www.ru.nl/dialect/

Universiteit Antwerpen
Departement Taalkunde / Campus Drie Eiken
Universiteitsplein 1
B-2610 Antwerpen (Wilrijk)
Tel. 03-820 27 61 / Fax 03-820 27 62

Universiteit Antwerpen
Departement Taalkunde / Stadscampus
Rodestraat 14
B-2000 Antwerpen
Tel. 03-820 45 50 / Fax 03-820 45 50

Universiteit Gent
Vakgroep Nederlandse Taalkunde
Blandijnberg 2
B-9000 Gent
Tel. 09-264 40 79 / Fax 09-264 41 70

Vlaams Centrum voor Volkscultuur
Gallaitstraat 76/2
B-1030 Brussel
Tel. 02-243 17 30 / Fax 02-243 17 39 / E-mail info@vcv.be /
Internet www.vcv.be

BIBLIOTHEKEN

Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant
Hogeschoollaan 225
Postbus 90153
NL-5000 LE Tilburg
Tel. 013-466 21 24

Campusbibliotheek K.U. Leuven Campus Kortrijk
E. Sabbelaan 53
B-8500 Kortrijk
Tel. 056-24 61 07

Katholieke Universiteit Leuven
Bibliotheek Faculteit Letteren
Blijde-Inkomststraat 21
B-3000 Leuven
Tel. 016-32 49 00

Koninklijke Bibliotheek
Prins Willem Alexanderhof 5
NL-2595 BE 's-Gravenhage
Tel. 070-314 09 11

Koninklijke Bibliotheek Albert I
Keizerslaan 4
B-1000 Brussel
Tel. 02-519 53 54

Radboud Universiteit Nijmegen
Universiteitsbibliotheek
Erasmuslaan 36
Postbus 9100
NL-6500 HA Nijmegen
Tel. 024-361 24 28 / Internet www.ru.nl/ubn/

Rijksuniversiteit Groningen
Bibliotheek Faculteit der Letteren
Oude Kijk in 't Jatstraat 26

NL-9700 HS Groningen
Tel. 050-363 59 40

Universiteit Antwerpen
Stadscampus
Seminariebibliotheek Germaanse
Rodestraat 14
B-2000 Antwerpen
Tel. 03-220 45 70

Universiteit Antwerpen
Campus Drie Eiken
Bibliotheek Letteren
Universiteitsplein 1
B-2610 Antwerpen
Tel. 03-820 21 37

Universiteit Gent
Bibliotheek Vakgroep Nederlandse Taalkunde
Blandijnberg 2
B-9000 Gent
Tel. 09-264 40 75

Vrije Universiteit Brussel
Centrale Bibliotheek
Pleinlaan 2
B-1050 Brussel
Tel. 02-629 26 09

B2. INSTITUTEN EN INSTELLINGEN PER REGIO

SONT (Streektaal Organisatie Nedersaksisch Taalgebied)
secretariaat:
Akker 52
NL-7621 GJ Borne
Tel. 074-267 10 33 / E-mail hansmetz@wanadoo.nl
Federatie van streektaalorganisaties in Oost-Nederland.

• Friesland

Frysk letterkundich museum en dokumintaesjesintrum
Boterhoek 1
NL-8911 DH Leeuwarden
Tel. 058-789 07 89 / Internet www.tresoar.nl

Algemiene Fryske Underrjocht Kommisje (AFUK)
Boterhoek 3
NL-8911 AC Leeuwarden
Tel. 058-234 30 70 / Internet www.afuk.nl.

• Groningen

Grunneger Cultuurcentrum
Stationsstraat 11B
NL-9679 EA Scheemda
Tel. 0597-59 10 25 / Internet www.grunnegercultuur.nl

Bureau Groninger Taal en Cultuur RUG
Postbus 716
NL-9700 AS Groningen
Tel. 050-363 59 43 / E-mail bgtc@let.rug.nl en reker@let.rug.nl

Huis van de Groninger Cultuur
Cascadeplein 4 (bezoekadres)
Postbus 30040
NL-9700 RM Groningen

Tel. 050-599 20 60 en 050-599 20 61 / E-mail
info@huisvandegroningercultuur.nl / Internet
www.huisvandegroningercultuur.nl

• Drenthe en Stellingwerf

Drentse Taol
Postbus 78
Brunelstraat 77
NL-9400 AB Assen
Tel. 0592-38 11 72 / Fax 0592-31 82 34 / E-mail
drentsetaol@pbcdrenthe.nl / Internet www.drentsetaol.nl

Stichting Het Drentse Boek
Postbus 11
NL-7920 AA Zuidwolde
Tel. 0528-37 14 43 / Fax 0528-37 12 41 / E-mail
drentse.boek@planet.nl

Stichting Stellingwarver Schrieversronte
Willinge Prinsstraat 10
NL-8421 PE Berkoop/Oldeberkoop
Tel. 0516-45 11 08 / Fax 0516-45 11 09 / E-mail
Stellingwarfs@hetnet.nl

• Overijssel

IJsselacademie
Molenstraat 28A
NL-8261 JW Kampen
Tel. 038-331 52 35 / Internet www.ijsselacademie.nl

Van Deirse Instituut
De Klomp 35
NL-7511 DG Enschede
Tel. 053-433 45 77 / Fax 053-434 07 44 / Internet
www.vandeirse.nl

Stichting Grensoverschrijdende Streektafen GOS
Postbus 244
NL-8260 AE Kampen
Tel. 038-331 52 35

• Flevoland

Nieuw Land Erfgoedcentrum
Oostvaardersdijk 01-13
Postbus 73
NL-8200 AB Lelystad
Tel. 0320 26 07 99 / Fax 0320 26 04 36 / Internet
www.nieuwlanderfgoedcentrum.nl

• Gelderland

Staring Instituut
Grutstraat 31
NL-7001 BW Doetinchem
Tel. 0314-33 28 31 / Internet www.staringinstituut.nl
Centrum voor het streekeigene van Achterhoek en Liemers.

Stichting Gelders Erfgoed
Postbus 4040
Oude Wand 31
NL-7200 BA Zutphen
Tel. 0575-511 826 / Fax 0575-543 223 / Internet
www.gelderserfgoed.nl
Geeft o.a. kwartaalblad uit waarin activiteiten, publicaties
van oudheidkundige/heemkundige verenigingen e.d.

Gelders Archief
Markt 1
NL-6811 CG Arnhem
Tel. 026-352 16 00

- Noord-Holland

Genootschap Oud West-Friesland
Secretariaat: Timmermansgildehuis
Postbus 2125
NL-1620 EC Hoorn

Stichting Creatief Westfries
Streekweg 75
NL-1616 AB Hoog-Karspel
Tel. 0228-56 25 61

- Zuid-Holland

Stichting Streektaal Alblasserwaard en Vijfheerenlanden
Albert Verweystraat 21
NL-4207 RD Gorinchem

- Noord-Brabant

Stichting Het Brabants
Parade 18
NL-5211 KL 's Hertogenbosch
Streektaalfunctionaris: J. Swanenberg
Tel. 073-615 62 82 /email: Josswanenberg@erfgoedbrabant.nl /
Internet www.brabants.org.

Stichting Brabants Heem
Postbus 1203
NL-5200 BD 's Hertogenbosch
Tel. 0486-46 19 82

Koepelorganisatie van ruim 90 heemkundekringen in de provincie Noord-Brabant. Uitgeefster van het tijdschrift Brabants Heem en van enkele boekenreeksen.

Het Noordbrabants Genootschap

Postbus 1104

NL-5200 BD 's-Hertogenbosch

Tel. 073-613 94 84

Algemeen-culturele vereniging in de provincie Noord-Brabant.

• Zeeland

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland

Groenmarkt 13 (bezoekadres)

Postbus 49

NL-4330 AA Middelburg

Tel. 0118-67 08 70 / Fax 0118-67 08 80 / E-mail info@sceez.nl / Internet

www.sceez.nl

Consulent streektaalen: Veronique De Tier

Tel. 0118-67 08 83 / E-mail v.de.tier@sceez.nl

Stichting Zuidwest 7.

Ritthemsestraat 14

NL-4388 JR Oost-Souburg

E-mail noe@zeelandnet.nl / zw7@zeeland.net.nl

Geeft het Zeeuwstalige tijdschrift Noc uit.

Stichting School & Dialect

Van Vollenhovestraat 5

NL-4561 JJ Hulst

Houdt zich bezig met een door de provincie ondersteund
dialectproject voor basisscholen.

Stichting De Zeeuwse Taelc

Postbus 8004

NL-4330 EA Middelburg

Zeeuwsche Vereniging voor Dialectonderzoek

Boterzandestraat 15

NL-4521 AS Biervliet

Houdt zich o.a. bezig met dialectonderzoek en publicatie van
onderzoeksresultaten.

• Belgisch- en Nederlands-Limburg

Bureau Streektaal Nederlands-Limburg
Streektaalfunctionaris: P. Bakkes, T. van de Wijngaard
Kapellerlaan 36
NL-6041 JC Roermond
Tel. 0475-39 92 99 / Fax 0475-39 92 98 / Internet
www.limburgsedialecten.nl

Landschaftsverband Rheinland
Amt für rheinische Landeskunde
Endenicher Strasse 133
D-53115 Bonn
Tel. 0228-983 42 11 / Fax 0228-983 41 19 / E-mail arl@lvr.de
Internet www.arl.lvr.de
Tijdschrift Volkskultur an Rhein und Maas; publicaties over
dialect en volkskunde in het Rijnland en aangrenzende
gebieden.

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)
Bogaardenstraat 43
NL-6211 SN Maastricht
Tel. 043-329 22 22 / Internet www.lgog.nl

Limburgs Museum
Keulsepoort 5
NL-5911 BX Venlo
Tel. 077-352 21 12 / Fax 077-354 83 96 / E-mail
limburgsmuseum@wxs.nl / Internet www.limburgsmuseum.nl
Publicaties over volkskunde in de beide Limburgen.

Veldeke-Limburg
P/a Centrum voor Amateurkunsten
Postbus 203
NL-6040 AE Roermond
Tel. 0475- 399 299 / Fax 0475 399 298 / Internet www.veldeke.net
Tijdschrift Veldeke; publicaties in en over dialect in de beide
Limburgen.

Veldeke-Bels(j)-Limburg
Secretariaat: Theo Vandael
Belestraat 61
B-3640 Kinrooi
Tel. 089-70 26 68 / Internet www.veldeke.be
Veldeke-kring voor de provincie Belgisch-Limburg.

Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde
Secretariaat: Sparrenhof 13
B-3290 Diest
Tel. 013-33 38 83 / Internet www.vldn.be
Publicaties over dialect- en naamkunde in de beide
Limburgen.

BIBLIOTHEKEN

Stadsbibliotheek Maastricht
Nieuwenhofstraat 1
NL-6211 KG Maastricht
Tel. 043-329 22 22

• Vlaams-Brabant

Academie van het Brussels v.z.w.
p/a Marcel de Schrijver
De Smet de Naeyerlaan 275 bus 7
B-1090 Jette
Tel. 02-428 05 86
Publicaties in en manifestaties over het Brussels dialect.

Academie van het Tiens
p.a. Wim Mertens
Broekstraat 49
B-3300 Tienen

Academie voor het Leuvens Dialect
Brusselsestraat 46/6
B-3000 Leuven

Publicaties in en manifestaties over het Leuvens dialect.
Tijdschrift: Ons Leives

Academie West-Brabantse Dialecten
p/a Remy Van Ransbeeck
Kouter 48
B-1785 Merchtem

Stichting Brabantse Dialecten
Secretariaat: Rob Belemans
Justus Lipsiusstraat 51
B-3000 Leuven
Tel. 016-20 42 63

Organisatie van de Brabantse Dialectendag voor Vlaams
Brabant, Antwerpen en Brussel.

• Frans-, West- en Oost-Vlaanderen

- *Frans-Vlaanderen*

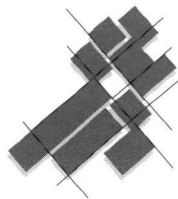
Akademie voor Nuuze Vlaamsche Tale
Institut de Langue Régionale Flamande
Mairie de Cassel
F-59670 Cassel
E-mail infos@anvt.org / Internet www.anvt.org/index.html

Comité flamand de France
62 Rue Leclerc
F-59840 Perenchies
Tel. 0328-41 45 54

Onderzoek van, studie naar en stimulering van het Vlaams in
Frans-Vlaanderen.

C.U.E.F.
Coördination Universitaire pour l'Etude de la langue et de culture

De achtste Nederlandse Dialectendag werd georganiseerd door:

Stichting
Nederlandse Dialecten

Vlaams Centrum voor
Volkscultuur vzw

**De achtste Nederlandse Dialectendag en het Dialectenboek 8
werden gerealiseerd met de financiële steun of medewerking van:**

Met steun van de
Vlaamse overheid

O N D E R
N O S S E M
L T U U R
N E I J M
S C H A P

Ministerie van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap

VSBfonds

Prins Bernhard **Cultuurfonds** geeft cultuur de kans

Deze Nederlandse Dialectendag is mede mogelijk gemaakt door het Theo Quené Fonds, beheerd door het Prins Bernhard cultuurfonds.

© Stichting Nederlandse Dialecten

ISBN 90-73869-08-0

Groesbeek, maart 2005

Uitgave: Stichting Nederlandse Dialecten

Drukwerk: Drukkerij Van Daele, Industriezone E3,

E3-laan 68-70, B-9800 Deinze

flamandes en France
60 Boulevard Vauban
F-59800 Lille
Tel. 0320-13 47 00 / Fax 0320-13 41 66 / E-mail
jean.heuclin@flsh.fupl.asso.fr

Yser Houck
78 Route de Broxcele
F-59285 Rubrouck
Tel. 0328-42 30 71 / E-mail yser.houck@free.fr

Le Reuzekoor
Château Coquelle
Rue de Belfort
F-59240 Dunkerque
E-mail ph.rousselle@infonie.fr
Houdt zich bezig met volksliederen en volksmuziek en
organiseert cursussen over het Vlaams in Frans-Vlaanderen.

- West-Vlaanderen

De Leiegouw
Bergstraat 39
B-8511 Aalbeke
Tel. 056-42 33 05 / Fax 056-42 33 05
Vereniging voor geschied-, taal- en volkskundig onderzoek in
het Kortrijkse.

- Oost-Vlaanderen

Zuidwest-Meetjeslands Dialectgenootschap
p/a Eric Wille
Sint-Pietersveld 25
B-8750 Wingene